

Μελέτες 89

ΝΙΚΟΣ ΡΟΔΟΥΣΑΚΗΣ

ΝΙΚΟΣ ΒΑΓΙΟΝΗΣ

PETER HACKL

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΙΛΑΝΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΩΚΛΗΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΤΣΕΚΕΡΗΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΧΑΤΖΗΜΑΡΙΝΑΚΗΣ

Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ



ΑΘΗΝΑ 2026

Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Μελέτες 89

Η ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Νίκου Ροδουσάκη

Ερευνητή ΚΕΠΕ, συντονιστή της μελέτης

Νίκου Βαγιονή

Ερευνητή ΚΕΠΕ

Peter Hackl

Καθηγητή Vienna University of Economics and Business

Αγγελικής Μητροπούλου

Διδάκτορος Πανεπιστημίου Αιγαίου

Ιωάννη Σπιλάνη

Ομότιμου Καθηγητή Πανεπιστημίου Αιγαίου

Γιώργου Σώκλη

Επίκουρου Καθηγητή Παντείου Πανεπιστημίου

Θεόδωρου Τσέκερη

Ερευνητή ΚΕΠΕ

Σταύρου Χατζημαρινάκη

Ερευνητή Εργαστηρίου Ερευνών και Δορυφόρων

Λογαριασμών Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών



Αθήνα 2026

Copyright 2026
του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
Αμερικής 11, 106 72 Αθήνα
www.kepe.gr

ISBN: 978-960-341-161-1 (Έντυπο)
ISBN: 978-960-341-162-8 (Ηλεκτρονικό)
ISSN:1108-5789

Οι γνώμες και κρίσεις που περιέχει η εργασία αυτή
είναι των συγγραφέων και δεν αντιπροσωπεύουν αναγκαία
γνώμες ή κρίσεις του Κέντρου Προγραμματισμού
και Οικονομικών Ερευνών.

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) είναι το μεγαλύτερο ερευνητικό ίδρυμα για την οικονομική επιστήμη στη χώρα μας. Ιδρύθηκε το 1959 ως μία μικρή ερευνητική μονάδα με την επωνυμία «Κέντρον Οικονομικών Ερευνών», με βασικό σκοπό την επιστημονική μελέτη των οικονομικών προβλημάτων της Ελλάδος, την ενθάρρυνση των οικονομικών ερευνών και τη συνεργασία με άλλα επιστημονικά ιδρύματα.

Το 1964 το ΚΕΠΕ πήρε τη σημερινή του ονομασία. Τότε του ανατέθηκαν οι εξής πρόσθετες αρμοδιότητες: πρώτον, η κατάρτιση σχεδίων για βραχυχρόνια, μεσοχρόνια και μακροχρόνια προγράμματα ανάπτυξης, η εκπόνηση σχεδίων προγραμμάτων περιφερειακής και χωροταξικής ανάπτυξης, καθώς και προγραμμάτων δημοσίων επενδύσεων, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές της Κυβέρνησης· δεύτερον, η παρακολούθηση και ανάλυση της βραχυπρόθεσμης και μεσοπρόθεσμης εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας, καθώς και η διαμόρφωση προτάσεων για τη λήψη των κατάλληλων μέτρων· και, τρίτον, η επιμόρφωση νέων οικονομολόγων, ιδιαίτερα σε θέματα προγραμματισμού και οικονομικής ανάπτυξης.

Σήμερα το ΚΕΠΕ επικεντρώνεται στη διεξαγωγή εφαρμοσμένων οικονομικών ερευνών που ενδιαφέρουν την ελληνική οικονομία και, με την ιδιότητα του συμβουλευτικού οργάνου της Κυβέρνησης, παρέχει τεχνικές υπηρεσίες σε θέματα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων αυτών εντάσσεται και η δημοσίευση των σειρών: (α) Μελέτες, που είναι επιστημονικές μονογραφίες, (β) Εκθέσεις, που είναι κείμενα εφαρμοσμένης ανάλυσης με προτάσεις πολιτικής σε επίπεδο κλάδων, περιφερειών και άλλων οικονομικών θεμάτων, (γ) Εργασίες για Συζήτηση, που είναι σχέδια εργασιών σε προχωρημένο στάδιο προσκεκλημένων επιστημόνων ή μελών του ερευνητικού προσωπικού του Ιδρύματος. Οι εκδόσεις του ΚΕΠΕ από την ίδρυσή του έως σήμερα υπερβαίνουν τις 650. Το ΚΕΠΕ εκδίδει

επίσης την τετραμηνιαία περιοδική έκδοση Οικονομικές Εξελίξεις, με σκοπό να συμβάλλει στη συστηματική παρακολούθηση και ανάλυση της ελληνικής οικονομικής συγκυρίας, καθώς και στο πεδίο διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής, αναλύοντας τις συνέπειες εναλλακτικών προσεγγίσεων σε επίκαιρα θέματα.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Λίγα ζητήματα της ελληνικής οικονομίας συζητούνται τόσο συχνά και, ταυτόχρονα, τεκμηριώνονται τόσο αποσπασματικά όσο η συνεισφορά του τουρισμού. Εξακολουθούν να κυκλοφορούν εκτιμήσεις για τη συμβολή του στο ΑΕΠ που διαφέρουν μεταξύ τους κατά πολλαπλάσια μεγέθη, ενώ η χώρα παραμένει από τις ελάχιστες στην Ευρωπαϊκή Ένωση χωρίς θεσμοθετημένο σύστημα Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού. Όταν η απόσταση ανάμεσα στη σημασία μιας δραστηριότητας και στη δυνατότητα αξιόπιστης μέτρησής της είναι τόσο μεγάλη, το κενό καλύπτεται αναπόφευκτα από γενικεύσεις και, τελικά, από ατεκμηρίωτες επιλογές.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να καλύψει αυτό το κενό, συνδυάζοντας την εννοιολογική προσέγγιση των Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού, την ανάλυση εισροών-εκροών, την ανάλυση δικτύων και την τοποθέτηση του ελληνικού τουρισμού στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας. Η πολυμεθοδολογική αυτή προσέγγιση διαπιστώνει ότι ο τουρισμός δεν συνιστά κλάδο με τη συμβατική έννοια, αλλά μορφή τελικής ζήτησης που ενεργοποιεί ένα ευρύ πλέγμα παραγωγικών δραστηριοτήτων. Η εργασία εντάσσεται σε μια μακρά παράδοση του ΚΕΠΕ, που ξεκινά από τις μελέτες του Γ. Ζαχαράτου στη δεκαετία του 1980, και την ανανεώνει με τα σύγχρονα εργαλεία και τις διεθνείς προδιαγραφές.

Δύο σημεία της μελέτης αξίζουν, κατά την άποψή μου, ιδιαίτερη προσοχή από όσους ασχολούνται με τη χάραξη πολιτικής. Το πρώτο αφορά τη διάκριση ανάμεσα στη μεγέθυνση και στην ανάπτυξη. Η αύξηση των αφίξεων και των εισπράξεων αποτελεί μετρήσιμο και υπαρκτό όφελος, δεν συνεπάγεται όμως αυτομάτως ποιοτικό μετασχηματισμό της παραγωγικής βάσης. Το δεύτερο αφορά τη διαρροή αξίας προς το εξωτερικό: η εξάρτηση της εγχώριας τουριστικής δραστηριότητας από εισαγόμενες εισροές περιορίζει την προστιθέμενη αξία που τελικά παραμένει στη χώρα. Και τα δύο ευρήματα οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα πολιτικής, ότι δηλαδή το ζητούμενο δεν είναι απλώς

περισσότερος τουρισμός, αλλά ισχυρότερη διασύνδεση του τουρισμού με τους υπόλοιπους κλάδους της οικονομίας και, πρωτίστως, με τον αγροδιατροφικό τομέα.

Θα ήταν παράλειψη να μην τονιστεί, τέλος, το ζήτημα της στατιστικής υποδομής. Η μελέτη καταδεικνύει με σαφήνεια ότι η απουσία ολοκληρωμένων Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού δεν συνιστά τεχνική εκκρεμότητα αλλά ουσιαστικό εμπόδιο στην άσκηση τεκμηριωμένης πολιτικής. Η κάλυψη αυτού του κενού θα πρέπει να αποτελέσει προτεραιότητα, και το ΚΕΠΕ δηλώνει έτοιμο να συνεισφέρει σε μια τέτοια προσπάθεια.

Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στον συντονιστή της μελέτης και στο σύνολο της συγγραφικής ομάδας για τη συστηματική και πολύμηνη εργασία τους, καθώς και στους κριτές και στους συναδέλφους που συνέβαλαν με τις παρατηρήσεις τους. Οι απόψεις που διατυπώνονται στη μελέτη ανήκουν, όπως πάντοτε, στους συγγραφείς. Ελπίζω το πόνημα αυτό να συμβάλει σε μια πιο νηφάλια, τεκμηριωμένη και παραγωγική δημόσια συζήτηση για ένα σύνολο δραστηριοτήτων που αφορά, άμεσα ή έμμεσα, το σύνολο της ελληνικής οικονομίας.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ε. ΠΕΤΡΑΚΗΣ
Πρόεδρος του Δ.Σ. και
Επιστημονικός Διευθυντής

ΚΕΝΤΡΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
Οκτώβριος 2026

Η μελέτη αναδεικνύει σημαντικές πτυχές της αλληλεπίδρασης του τουριστικού τομέα με την ελληνική οικονομία, παρουσιάζοντας τις επιδράσεις του σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Ο τουρισμός στην Ελλάδα έχει σημειώσει ραγδαία ανάπτυξη την τελευταία δεκαετία, με τις ταξιδιωτικές εισπράξεις και τις αφίξεις να καταγράφουν συνεχώς νέα ιστορικά υψηλά. Η δυναμική αυτή έχει ωφελήσει άμεσα την οικονομία, αλλά έχει επιφέρει και διαρθρωτικές αλλαγές στον κλάδο. Στην παρούσα μελέτη επιχειρούμε να απαντήσουμε στο πλέον κρίσιμο ερώτημα: ποια είναι η συνεισφορά του τουρισμού στην ελληνική οικονομία;

Κατά την τελευταία δεκαετία, λοιπόν, και ιδίως στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, παρατηρείται ουσιαστική μεταβολή στη δομή των τουριστικών επιχειρήσεων: ο αριθμός τους μειώθηκε, ενώ ο αριθμός των απασχολουμένων αυξήθηκε, ως αποτέλεσμα μιας ζήτησης που αναπτύχθηκε ταχύτερα από την απασχόληση στην υπόλοιπη οικονομία. Ο κλάδος παρουσιάζει αύξηση στην απασχόληση νέων και γυναικών, δημιουργώντας ευκαιρίες για ομάδες με παραδοσιακά περιορισμένη πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, οι αμοιβές παραμένουν συχνά χαμηλές και η εργασία επισφαλής, με ευρεία χρήση ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Παράλληλα, η μέση δαπάνη ανά ταξίδι έχει μειωθεί σημαντικά, τάση που συνδέεται με τη μείωση της διάρκειας παραμονής και εγείρει προβληματισμούς για τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στην τουριστική οικονομία.

Ένα από τα κρίσιμότερα ζητήματα είναι η αδυναμία του ελληνικού συστήματος να μετρήσει με ακρίβεια τη συμβολή του τουρισμού. Η έλλειψη επαρκών στατιστικών δεδομένων και θεσμικού πλαισίου δυσχεραίνει τόσο την επιστημονική κοινότητα όσο και τις αρχές λήψης αποφάσεων. Η προσέγγιση από την πλευρά της προσφοράς δεν αποδίδει πλήρη εικόνα, καθώς η «τουριστική» φύση ενός προϊόντος δεν εξαρτάται από το ίδιο το προϊόν αλλά από τον καταναλωτή. Αντίθετα, η προσέγγιση από την πλευρά της ζήτησης παρέχει πιο ολοκληρωμένη εικόνα των μακροοικονομικών επιδράσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Δορυφόροι Λογαριασμοί Τουρισμού (ΔΛΤ) αποτελούν πολύτιμο εργα-

λείο, επιτρέποντας την αξιόπιστη μέτρηση των άμεσων και έμμεσων επιδράσεων στην παραγωγή, την προστιθέμενη αξία, τις επενδύσεις και την απασχόληση –εργαλείο που η Ελλάδα, σε αντίθεση με αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, δεν έχει ακόμη υιοθετήσει.

Βάσει των διαθέσιμων στοιχείων, η μελέτη εκτιμά ότι το Τουριστικό Άμεσο ΑΕΠ (ΤΑΑΕΠ) αυξανόταν σταθερά κατά την προ της πανδημίας περίοδο, υποχώρησε δραματικά το έτος της πανδημίας και ανέκαμψε εν μέρει στη συνέχεια. Παράλληλα, η απασχόληση στον κλάδο σημείωσε ιδιαίτερα έντονη αύξηση, υποδεικνύοντας τη σημαντική συμβολή του τουρισμού στη δημιουργία θέσεων εργασίας. Συνολικά, η άμεση και έμμεση επίδραση του τουρισμού στο ΑΕΠ και στην απασχόληση παραμένει υψηλή. Παρά τις σχετικά χαμηλές περιβαλλοντικές επιπτώσεις του έναντι άλλων κλάδων, ο τουρισμός εμφανίζει περιορισμένη συμβολή στην παραγωγικότητα της εργασίας· επομένως, αν και σημαντικός βραχυπρόθεσμα, δεν μπορεί να αποτελέσει βασικό μοχλό μακροπρόθεσμης ανάπτυξης.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η αλληλεπίδραση με τον αγροδιατροφικό τομέα, καθώς η ανάπτυξη ολοκληρωμένων αλυσίδων αξίας μπορεί να ενισχύσει τη διάχυση της ανάπτυξης και την ανθεκτικότητα της οικονομίας. Τέλος, ένα ζήτημα που διαπερνά το σύνολο της μελέτης είναι η εξάρτηση της εγχώριας τουριστικής δραστηριότητας από εισροές αγαθών και υπηρεσιών από το εξωτερικό. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την ανάγκη για πολιτικές που θα αυξάνουν την εγχώρια παραγόμενη προστιθέμενη αξία, ενισχύοντας τις διακλαδικές διασυνδέσεις του τουρισμού και θέτοντας τις βάσεις για ένα πιο βιώσιμο αναπτυξιακό μοντέλο.

Οκτώβριος 2026

ΝΙΚΟΣ ΡΟΔΟΥΣΑΚΗΣ
ΝΙΚΟΣ ΒΑΓΙΟΝΗΣ
PETER HACKL
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΙΛΑΝΗΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΩΚΛΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΤΣΕΚΕΡΗΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΧΑΤΖΗΜΑΡΙΝΑΚΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα

ΣΥΝΟΨΗ	21
EXECUTIVE SUMMARY	25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	29
----------------	----

1.1. Ο τουρισμός ως «αναπτυξιακός πυλώνας» στην Ελλάδα	29
1.2. Σκοπός και δομή της μελέτης	41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΚΤΙΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ	43
---	----

2.1. Γενικά	43
2.2. Τουρισμός και ελληνική οικονομία	46
2.3. Το πρόβλημα με τη μονοδιάστατη ανάγνωση των αριθμών	54
2.4. Επισημάνσεις για τον τουρισμό σήμερα	56
2.5. Ο κύκλος ζωής του προορισμού Ελλάδα	58
2.5.1. Η περίοδος τουριστικής ανακάλυψης και της εμπλοκής της χώρας: 1950-1966	59
2.5.2. Η περίοδος της τουριστικής «απογείωσης» της χώρας (1967-1995)	61
2.5.3. Η περίοδος της ωρίμανσης της χώρας (1995-)	62

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ
ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΩΝ ΤΟΥ ΜΕΓΕΘΩΝ

65

3.1. Γενικά	65
3.2. Η εξέλιξη των βασικών τουριστικών μεγεθών	65
3.2.1. Τουριστική προσφορά	66
3.2.2. Τουριστική ζήτηση	72
3.2.3. Η τουριστική αγορά	77
3.3. Τα αποτελέσματα του τουρισμού	79
3.3.1. Τα οικονομικά αποτελέσματα – Εξέλιξη μεγεθών	80
3.3.2. Η απασχόληση στον τουρισμό	87

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΕΓΧΩΡΙΟ ΠΡΟΪΟΝ ΚΑΙ
ΣΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

92

4.1. Γενικά	92
4.2. Επισκόπηση της μέχρι σήμερα θεωρητικής αντιμετώπισης του τουρισμού ως «κλάδου» και «προϊόντος» και της πρακτικής υπολογισμού της συμβολής του στην ελληνική οικονομία	93
4.2.1. Η εσφαλμένη αντιμετώπιση του τουρισμού από την πλευρά της προσφοράς	93
4.2.2. Η επίσημη και ανεπίσημη προσέγγιση της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία	96
4.3. Η θεωρητική και πρακτική αντιμετώπιση του τουρισμού μέσω του εθνικολογιστικού εργαλείου των ΔΛΤ	104
4.4. Οι πιλοτικοί Πίνακες του ΔΛΤ και εκτιμήσεις για την άμεση συμβολή του τουρισμού στο ΑΕΠ και στην απασχόληση της χώρας	108
4.4.1. Συνοπτική περιγραφή του έργου SRSS	109
4.4.2. Αποτελέσματα ΔΛΤ του έργου SRSS	112
4.4.3. Κύριες ελλείψεις και περιορισμοί της βάσης δεδομένων του ΔΛΤ	117
4.4.4. Εκτιμήσεις των μεγεθών ΤΑΑΕΠ και ΤΑΑΠΑ της ελληνικής οικο-	

νομίας	118
4.4.5. Απασχόληση στον τουρισμό	124
4.4.5.1. Πίνακας 7 του ΔΛΤ για το έτος 2019.....	128
4.4.5.2. Τουριστική απασχόληση για το έτος 2019.....	132
4.4.5.3. Εξέλιξη δεικτών απασχόλησης για την περίοδο 2011-2020	141
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ 	
	145
5.1. Γενικά	145
5.2. Μεθοδολογία	147
5.3. Οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις των διεθνών ταξιδιωτικών εισπράξεων	150
5.4. Οι επιπτώσεις μιας μεταβολής των διεθνών ταξιδιωτικών εισπράξεων της οικονομίας.....	152
5.5. Ο ρόλος του τουρισμού στη χάραξη αναπτυξιακής πολιτικής	154
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΔΙΑΚΛΑΔΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 	
	156
6.1. Γενικά	156
6.2. Προσδιορισμός των ομάδων κλαδικών δραστηριοτήτων της οικονομίας	157
6.3. Μέτρηση της επιρροής του τουρισμού σε άλλους κλάδους της οικονομίας ...	167
 ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΩΝ ΑΛΥΣΙΔΩΝ ΑΞΙΑΣ 	
	171
7.1. Γενικά	171

7.2. Δείκτες συμμετοχής του τουρισμού στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας.....	172
7.3 Δεδομένα	174
7.4. Αποτελέσματα	175

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

180

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	191
A Θεωρητική προσέγγιση του οικονομικού αποτελέσματος του τουρισμού ...	193
B Τουριστικά Χαρακτηριστικές δραστηριότητες – Αριθμός, τζίρος, απασχόληση (2019)	195
Γ Συνοπτική παρουσίαση του εννοιολογικού και μεθοδολογικού πλαισίου των ΔΛΤ	197
Γ.Α. Ο προσδιορισμός του τουρισμού από την πλευρά της ζήτησης	199
Γ.Α1. Τουριστική κατανάλωση	201
Γ.Α2. Τουριστική συλλογική κατανάλωση.....	205
Γ.Α3. Τουριστικός ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου.....	206
Γ.Β. Ο προσδιορισμός του τουρισμού από την πλευρά της προσφοράς	208
Γ.Γ. Βασικά μακροοικονομικά μεγέθη των ΔΛΤ.....	212
Γ.Δ. Οι Πίνακες των ΔΛΤ.....	τος Γ
Προσάρτημα Α του Παραρτήματος Γ: Τουριστικά Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες (Διεθνώς Συγκρίσιμες).....	229
Προσάρτημα Β του Παραρτήματος Γ: Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα (Διεθνώς Συγκρίσιμα).....	231
Δ Ονοματολογία των 45 κλάδων της ελληνικής οικονομίας	235
Ε Κωδικοί και περιγραφή των κλάδων οικονομικών δραστηριοτήτων της οικονομίας	237
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	241

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1: Αριθμός επιχειρήσεων στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους (2021).....	71
ΠΙΝΑΚΑΣ 3.2: Στοιχεία ταξιδιών και αφίξεων σε καταλύματα (2016-2022).....	74
ΠΙΝΑΚΑΣ 3.3: Μεγέθη τουριστικών επιχειρήσεων (2002-2021)	84
ΠΙΝΑΚΑΣ 3.4: Τζίρος ξενοδοχείων το 2022 και σύγκριση με το 2019 (εκατ. ευρώ)....	86
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.1: Ταξιδιωτικές εισπράξεις – Βασικά μεγέθη	113
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.2: Εσωτερικές τουριστικές δαπάνες– Βασικά μεγέθη	113
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.3: Ταξιδιωτικές πληρωμές – Βασικά μεγέθη	113
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.4: Δομή τουριστικής δαπάνης στους Πίνακες του ΔΛΤ ανά μορφή δαπάνης, τύπο επισκέπτη/ταξιδιώτη και προϊόν	114
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.5: Διαμονή σε εξοχικές κατοικίες και συγγενείς και φίλους (σε χιλ. διανυκτερεύσεις), 2015	115
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.6: Τουριστική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία ανά κλάδο, 2015 (σε εκατ. ευρώ).....	121
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.7: Τα μεγέθη ΤΑΑΠΑ και ΤΑΑΕΠ (σε εκατ. ευρώ), καθώς και ο λόγος τους (λ) προς την ΑΠΑ και το ΑΕΠ, αντίστοιχα, για τα έτη 2010-2020.....	122
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.8: Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι βάσει IRTS 2008 και οι αντίστοιχοι κωδικοί NACE rev. 2.....	130
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.9: Πίνακας 7 του ΔΛΤ, έτος 2019.....	132
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.10: Τουριστική απασχόληση, έτος 2019.....	139
ΠΙΝΑΚΑΣ 4.11: Εξελικτική πορεία της άμεσης απασχόλησης στον τουρισμό, 2011-2020	143
ΠΙΝΑΚΑΣ 5.1: Διαφορές μεταξύ των πολλαπλασιαστών τουρισμού και του μέσου όρου της οικονομίας	154
ΠΙΝΑΚΑΣ 6.1: Οι κύριες ομάδες κλάδων της ελληνικής οικονομίας ¹	164
ΠΙΝΑΚΑΣ 6.2: Κλάδοι ανά ομάδα με τις μεγαλύτερες τιμές δείκτη Ε/Ι	164
ΠΙΝΑΚΑΣ 6.3: Κλάδοι με την μεγαλύτερη κομβικότητα στην ομάδα που ανήκουν ..	165
ΠΙΝΑΚΑΣ 6.4: Βαθμός ισχύος των κλάδων της ελληνικής οικονομίας και επίδραση του τουρισμού στη μεταβολή (%) της ισχύος	169

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ.1: Ταξινόμηση προϊόντων στον ΔΛΤ	210
ΠΙΝΑΚΑΣ Γ.2: Τυπολογία του ΔΛΤ των ΤΧΠ και ΤΧΔ	211
ΠΙΝΑΚΑΣ Γ.3: Ταξινόμηση προϊόντων στους ΔΛΤ, Πίνακες 1 έως 4	218

ΣΧΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΧΑΡΤΕΣ

ΣΧΗΜΑ 3.1: Εξέλιξη ξενοδοχειακών κλινών στην Ελλάδα (1980-2022).....	68
ΣΧΗΜΑ 3.2: Μεταβολή % κλινών ανά κατηγορία 2006 και 2022.....	69
ΣΧΗΜΑ 3.3: Εξέλιξη του αριθμού μονάδων κάμπινγκ (1980-2022).....	69
ΣΧΗΜΑ 3.4: Πληρότητα και κατανομή διανυκτερεύσεων ανά μήνα, 2022.....	76
ΣΧΗΜΑ 3.5: Σύνολο τουριστικής δαπάνης, 2006-2022	81
ΣΧΗΜΑ 3.6α και β: Διεθνείς αφίξεις, μέση δαπάνη ανά ταξίδι και μέση διάρκεια ταξιδιού	82
ΣΧΗΜΑ 3.7: Εξέλιξη μέσης ημερήσιας δαπάνης (ΜΗΔ) σε τρέχουσες (αριστερή κλίμακα) και σταθερές τιμές (δεξιά κλίμακα) σε ευρώ	83
ΣΧΗΜΑ 3.8: Εξέλιξη αριθμού τουριστικών επιχειρήσεων και κύκλου εργασιών (σε χιλ. ευρώ) (2002-2021)	85
ΣΧΗΜΑ 3.9: Διεθνής τουρισμός στην Ελλάδα: Ξενοδοχειακό δυναμικό (σε κλί- νες) και τουριστικές εισπράξεις, 2002-2022	86
ΣΧΗΜΑ 3.10: Εξέλιξη επενδύσεων σε επιχειρήσεις καταλύματος και εστίασης, 2002-2021 (σε ευρώ).....	87
ΣΧΗΜΑ 3.11: Διαχρονική εξέλιξη (α) συνόλου απασχολούμενων και (β) μισθωτών στον τουρισμό (αριστερή στήλη) και στο σύνολο των κλάδων (1995-2022)	88
ΣΧΗΜΑ 3.12: Εξέλιξη απασχολούμενων και προστιθέμενης αξίας στον τουρισμό.....	89
ΣΧΗΜΑ 3.13: Εξέλιξη συνολικού αριθμού απασχολούμενων και μισθωτών στον τουρισμό	90
ΣΧΗΜΑ 3.14: Εξέλιξη αριθμού και αμοιβών μισθωτών.....	90
ΣΧΗΜΑ 4.1: Απεικόνιση των βημάτων της απλουστευμένης μεθοδολογίας του ΠΟΤ για την εκτίμηση του ΤΑΑΕΠ με περιορισμένα δεδομένα.....	120
ΣΧΗΜΑ 4.2: Χρονοσειρές για τα έτη 2010-2020 του ΤΑΑΕΠ και της ΤΑΑΠΑ (σε εκατ. ευρώ), καθώς και ο λόγος τους (σε %) προς ΑΕΠ και ΑΠΑ, αντίστοιχα.....	123
ΣΧΗΜΑ 4.3: Τουριστικό μερίδιο επί της συνολικής Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας σε χώρες της ΕΕ	124
ΣΧΗΜΑ 5.1: Τομεακή κατανομή της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του του- ρισμού στο προϊόν	150
ΣΧΗΜΑ 5.2: Τομεακή κατανομή της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του του- ρισμού στην απασχόληση	151

ΣΧΗΜΑ 5.3: Τομεακή κατανομή της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του τουρισμού στις εισαγωγές.....	151
ΣΧΗΜΑ 5.4: Τομεακή κατανομή της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του τουρισμού στην εκπομπές CO ₂	151
ΣΧΗΜΑ 5.5: Εκτιμήσεις για την επίδραση των lockdowns (% ΑΕΠ σε σταθερές τιμές).....	153
ΣΧΗΜΑ 6.1: Το δίκτυο των διακλαδικών σχέσεων της ελληνικής οικονομίας.....	159
ΣΧΗΜΑ 6.2: Δενδρόγραμμα ιεραρχικής ομαδοποίησης των κλάδων της ελληνικής οικονομίας.....	162
ΣΧΗΜΑ 6.3: Το δίκτυο των σημαντικών σχέσεων επιρροής μεταξύ των ομάδων κλάδων της ελληνικής οικονομίας.....	167
ΣΧΗΜΑ 7.1: Διαχρονική εξέλιξη των διεθνών κάθετων διασυνδέσεων του τουρισμού στην Ελλάδα, 1995-2020	176
Σχήμα 7.2α: Διεθνείς κάθετες διασυνδέσεις (%) του τουρισμού στην Ελλάδα ανά χώρα προέλευσης το 2010	177
Σχήμα 7.2β: Διεθνείς κάθετες διασυνδέσεις (%) του τουρισμού στην Ελλάδα ανά χώρα προέλευσης το 2018	177
Χάρτης 7.1α: Ποσοστά (%) των διεθνών κάθετων διασυνδέσεων του τουρισμού στην Ελλάδα το 2010.....	178
ΧΑΡΤΗΣ 7.1β: Ποσοστά (%) των διεθνών κάθετων διασυνδέσεων του τουρισμού στην Ελλάδα το 2018.....	178
ΣΧΗΜΑ Γ.1: Σχηματική απεικόνιση της τουριστικής ζήτησης	200
ΣΧΗΜΑ Γ.2: Σχηματική ταξινόμηση προϊόντων ΔΛΤ.....	210
ΣΧΗΜΑ Γ.3: Οριοθέτηση της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας	214
των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων.....	214
ΣΧΗΜΑ Γ.4: Οριοθέτηση της Τουριστικής Άμεσης Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας.....	215
ΣΧΗΜΑ Γ.5: Οριοθέτηση του Τουριστικού Άμεσου Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος.....	215

ΣΥΝΟΨΗ

Η μελέτη μας αναδεικνύει πολλές σημαντικές πτυχές της αλληλεπίδρασης του τουριστικού τομέα με την ελληνική οικονομία και παρουσιάζει τις διάφορες επιδράσεις του στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο. Ο τουρισμός στην Ελλάδα έχει σημειώσει ραγδαία ανάπτυξη κατά την τελευταία δεκαετία, με τις ταξιδιωτικές εισπράξεις και τις αφίξεις να καταγράφουν συνεχώς νέα ιστορικά υψηλά. Αυτή η δυναμική έχει σαφώς άμεσα ωφελήσει την οικονομία της χώρας, αλλά έχει προκαλέσει και διαρθρωτικές αλλαγές στο τοπίο του τουριστικού κλάδου.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, λοιπόν, παρατηρείται μια ουσιαστική μεταβολή στη δομή των τουριστικών επιχειρήσεων, ειδικά κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Ο αριθμός των τουριστικών επιχειρήσεων μειώθηκε, αλλά ταυτόχρονα ο αριθμός των απασχολουμένων σε αυτές αυξήθηκε. Η αύξηση αυτή των απασχολουμένων προκύπτει ως αποτέλεσμα της αυξημένης ζήτησης για τουριστικές υπηρεσίες, η οποία ήταν πιο γρήγορη από την αύξηση της απασχόλησης στον υπόλοιπο τομέα της οικονομίας. Ειδικότερα, ο τουριστικός κλάδος παρουσιάζει αύξηση στην απασχόληση νέων και γυναικών, γεγονός που δημιουργεί ευκαιρίες εργασίας για ομάδες που παραδοσιακά είχαν περιορισμένη πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Παρ' όλα αυτά, οι αμοιβές σε αυτούς τους κλάδους είναι συχνά χαμηλές και η εργασία επισφαλής, με πολλά άτομα να απασχολούνται με ευέλικτες μορφές εργασίας.

Η μέση δαπάνη ανά ταξίδι στην Ελλάδα έχει σημειώσει σημαντική μείωση τα τελευταία χρόνια. Αυτό σχετίζεται άμεσα με τη μείωση της διάρκειας παραμονής των τουριστών, καθώς οι τουρίστες τείνουν να μειώνουν τον χρόνο παραμονής τους για να περιορίσουν τα έξοδά τους. Αυτή η τάση εγείρει προβληματισμούς, καθώς η μείωση της τουριστικής δαπάνης ενδέχεται να επηρεάσει αρνητικά την τουριστική οικονομία μακροπρόθεσμα, ειδικά αν συνεχιστεί.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα, όμως, που αναδεικνύει η μελέτη, είναι η αδυναμία του ελληνικού τουριστικού συστήματος να μετρήσει με ακρίβεια τη συμβολή του τουρισμού στην οικονομία. Η έλλειψη επαρκών στατιστικών δεδομένων και η απουσία ενός θεσμικού πλαισίου που να υποστηρίζει τη μέτρηση της οικονομικής συμβολής

του τουρισμού παραμένουν σοβαρά ζητήματα. Αυτή η έλλειψη δεδομένων δυσχεραίνει την ακαδημαϊκή και επιστημονική κοινότητα, καθώς και τις αρμόδιες αρχές που είναι υπεύθυνες για τη λήψη αποφάσεων στον τουριστικό τομέα, να έχουν μια σαφή εικόνα της κατάστασης.

Η προσέγγιση του τουρισμού από την πλευρά της προσφοράς –δηλαδή η εξέταση του τουρισμού ως ενός συνόλου κλάδων και προϊόντων– φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με τις διεθνείς ταξινομήσεις προϊόντων και δραστηριοτήτων, καθώς δεν παρέχει μια πλήρη εικόνα της οικονομικής επίδρασης του φαινομένου. Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι η «τουριστική» φύση ενός προϊόντος δεν εξαρτάται από το ίδιο το προϊόν, αλλά από τον καταναλωτή, ο οποίος, όταν επιστρέψει από το ταξίδι του, παύει να δρα ως τουρίστας. Από την άλλη πλευρά, η προσέγγιση του τουρισμού από την πλευρά της ζήτησης, δηλαδή ως κατανάλωση διάφορων προϊόντων που συμπληρώνει την κατανάλωση των μόνιμων κατοίκων του προορισμού, παρέχει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της παραγωγής που τροφοδοτείται από τον τουρισμό και των επιδρασεών του σε μακροοικονομικό επίπεδο.

Για να αντιμετωπιστεί αυτό το ζήτημα, οι Δορυφόροι Λογαριασμοί Τουρισμού (ΔΛΤ) παρουσιάζονται ως ένα πολύτιμο εργαλείο. Πρόκειται για μια προέκταση των Εθνικών Λογαριασμών που επιτρέπει την αξιόπιστη μέτρηση των άμεσων και έμμεσων επιδράσεων του τουρισμού στην παραγωγή, την προστιθέμενη αξία, τις επενδύσεις και την απασχόληση. Παρά το γεγονός ότι αρκετές ευρωπαϊκές χώρες έχουν υιοθετήσει αυτό το εργαλείο, η Ελλάδα εξακολουθεί να υπολείπεται στον τομέα αυτό, γεγονός που περιορίζει την ακριβή κατανόηση της πραγματικής συμβολής του τουρισμού στην οικονομία.

Βασιζόμενη σε διαθέσιμα στοιχεία και τη χρήση στατιστικών μεθόδων, η μελέτη εκτιμά ότι το Τουριστικό Άμεσο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΤΑΑΕΠ) αυξήθηκε σταθερά κατά την περίοδο 2010-2019. Το 2020, λόγω της πανδημίας, ο λόγος του ΤΑΑΕΠ προς το ΑΕΠ μειώθηκε δραματικά στο 1,9%, αλλά ανέκαμψε ελαφρώς το 2021. Όσον αφορά την απασχόληση στον τουρισμό, παρατηρείται σημαντική αύξηση στους απασχολούμενους του τουριστικού τομέα, με το σύνολο των απασχολούμενων να διπλασιάζεται μεταξύ του 2011 και του 2019. Η αύξηση αυτή υποδεικνύει τη σημαντική συμβολή του τουρισμού στη δημιουργία θέσεων εργασίας.

Παρ' όλα αυτά, η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία δεν περιορίζεται μόνο στην απασχόληση και το ΑΕΠ. Η μελέτη καταδεικνύει ότι ο τουρισμός έχει και άλλες επιδράσεις, όπως η αύξηση των εισαγωγών και των εκπομπών CO₂. Ωστόσο, σε σύγκριση με άλλους κλάδους της οικονομίας, ο τουρισμός έχει σχετικά χαμηλές αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον, γεγονός που τον καθιστά κατάλληλο για πολιτικές ζήτησης με στόχο την ανάκαμψη της οικονομίας σε μικρούς χρονικούς ορίζοντες. Εστιάζοντας στα έσοδα από τις διεθνείς τουριστικές αφίξεις διαπιστώσαμε ότι η συνολική επίδραση (άμεση και έμμεση) του τουρισμού στο ΑΕΠ της χώρας ανέρχεται περίπου στο 11%, ενώ στην απασχόληση φθάνει το 13%.

Αναφορικά με τη διαμόρφωση μακροπρόθεσμων διαρθρωτικών πολιτικών, ο τουρισμός φαίνεται να έχει περιορισμένη συμβολή στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Επομένως, ο τουρισμός, αν και σημαντικός για την οικονομική ανάπτυξη σε βραχυπρόθεσμο επίπεδο, δεν μπορεί να αποτελέσει βασικό μοχλό για μια μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή πολιτική. Η μελέτη τονίζει την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης των διακλαδικών διασυνδέσεων του τουριστικού τομέα με άλλους κλάδους της ελληνικής οικονομίας, προκειμένου να κατανοηθεί καλύτερα ο αναπτυξιακός του ρόλος.

Ένας τομέας όπου ο τουρισμός φαίνεται να έχει σημαντική αλληλεπίδραση είναι ο αγροδιατροφικός τομέας. Η ανάπτυξη ολοκληρωμένων αλυσίδων αξίας μεταξύ του πρωτογενούς τομέα και του τουρισμού μπορεί να ενισχύσει τη διάχυση της ανάπτυξης και να δημιουργήσει συνέργειες που θα προάγουν την ανθεκτικότητα της οικονομίας. Η αύξηση της αλληλεπίδρασης αυτών των δύο τομέων μπορεί επίσης να ενισχύσει την ποιότητα των παραγόμενων αγαθών και να αυξήσει τη συνολική προστιθέμενη αξία τους.

Τέλος, ένα ζήτημα που δεν αποτελεί απλώς ένα ακόμη εύρημα, αλλά διαπερνά το σύνολο της μελέτης, είναι η εξάρτηση της εγχώριας τουριστικής δραστηριότητας από εισροές ενδιάμεσων και τελικών αγαθών και υπηρεσιών από το εξωτερικό. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει την ανάγκη για πολιτικές που θα αυξάνουν την εγχώρια παραγόμενη προστιθέμενη αξία στον τουρισμό, ενισχύοντας παράλληλα τη σύνδεσή του με άλλους κλάδους της οικονομίας και συμβάλλοντας στη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη.

EXECUTIVE SUMMARY

Our study highlights many important aspects of the interaction between the tourism sector and the Greek economy and sets out its various effects at both the economic and the social level. Tourism in Greece has grown rapidly over the past decade, with travel receipts and arrivals repeatedly reaching new all-time highs. This momentum has clearly delivered direct benefits to the country's economy, but it has also brought about structural changes in the landscape of the tourism industry.

Over the past decade, then, a substantial change can be observed in the structure of tourism businesses, particularly during the economic crisis. The number of tourism enterprises fell, while at the same time the number of people employed in them rose. This increase in employment results from the higher demand for tourism services, which grew faster than employment in the rest of the economy. The tourism sector in particular shows rising employment among young people and women, which creates job opportunities for groups that have traditionally had limited access to the labour market. Even so, pay in these branches is often low and the work precarious, with many people employed under flexible forms of employment.

Average expenditure per trip in Greece has declined significantly in recent years. This is directly linked to the shortening of tourists' length of stay, as visitors tend to cut down the time they spend in order to limit their costs. The trend is a cause for concern, since falling tourism expenditure may have a negative effect on the tourism economy in the long run, especially if it persists.

One of the most important issues the study brings to light, however, is the inability of the Greek tourism system to measure accurately the contribution of tourism to the economy. The lack of adequate statistical data and the absence of an institutional framework to support the measurement of tourism's economic contribution remain serious problems. This shortage of data makes it difficult for the academic and scientific community, as well as for the authorities responsible for decision-making in the tourism sector, to form a clear picture of the situation.

The supply-side approach to tourism — that is, treating tourism as a set of branches and products — appears to be at odds with the international classifications of products and activities, since it does not provide a full picture of the economic impact of the phenomenon. This is mainly because the “touristic” nature of a product does not depend on the product itself but on

the consumer, who ceases to act as a tourist once they return from their trip. By contrast the demand-side approach — viewing tourism as the consumption of a range of products that supplements the consumption of the destination's permanent residents — offers a more complete picture of the output generated by tourism and of its effects at the macroeconomic level.

To address this problem, Tourism Satellite Accounts (TSAs) are presented as a valuable tool. They constitute an extension of the National Accounts that allows the direct and indirect effects of tourism on output, value added, investment and employment to be measured reliably. Although several European countries have adopted this tool, Greece still lags behind in this respect, which limits any accurate understanding of tourism's real contribution to the economy.

Drawing on the available data and using statistical methods, the study estimates that Tourism Direct Gross Domestic Product (TDGDP) rose steadily over the period 2010–2019. In 2020, owing to the pandemic, the ratio of TDGDP to GDP fell dramatically to 1.9%, but recovered slightly in 2021. As regards employment in tourism, a significant increase in the number of people working in the sector is observed, with total employment doubling between 2011 and 2019. This increase points to the substantial contribution of tourism to job creation.

Tourism's contribution to the Greek economy is not confined to employment and GDP, however. The study shows that tourism has other effects as well, such as an increase in imports and in CO₂ emissions. Compared with other branches of the economy, though, tourism has relatively low negative environmental impacts, which makes it well suited to demand-side policies aimed at economic recovery over short time horizons. Focusing on receipts from international tourism, we found that the total effect (direct and indirect) of tourism on the country's GDP comes to approximately 11%, while for employment it reaches 13%.

With regard to the formulation of long-term structural policies, tourism appears to make only a limited contribution to raising labour productivity. Consequently, although tourism matters for economic growth in the short term, it cannot serve as the main lever of a long-term development policy. The study stresses the need for further investigation of the inter-sectoral linkages between the tourism sector and other branches of the Greek economy, in order to gain a better understanding of its developmental role.

One area in which tourism appears to interact significantly is the agri-food sector. The development of integrated value chains between the primary sector and tourism can strengthen the diffusion of growth and create syn-

ergies that foster the resilience of the economy. Greater interaction between these two sectors can also improve the quality of the goods produced and increase their total value added.

A further important issue examined is the dependence of domestic tourism activity on inputs of intermediate and final goods and services from abroad. This creates a need for policies that will strengthen domestically produced value added in tourism. Such policies can reinforce the links between tourism and other branches of the economy and contribute to sustainable tourism development.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Ο τουρισμός ως «αναπτυξιακός πυλώνας» στην Ελλάδα

Μπορεί κανείς πλέον να ισχυριστεί ότι είναι κοινός τόπος πως όποιο κράτος έχει επιλέξει τον τουρισμό ως βασικό αναπτυξιακό πυλώνα βασίζεται σε κάποια αδιαμφισβήτητα οφέλη του, όπως είναι για παράδειγμα ότι: (α) αποτελεί σημαντική πηγή συναλλάγματος, (β) συμβάλλει στην ανάπτυξη ή μεγέθυνση άλλων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας, (γ) δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας, (δ) φέρνει έσοδα για τις τοπικές οικονομίες, (ε) διευκολύνει την εισροή χρημάτων στις περιοχές όπου αναπτύσσεται και (στ) επιφέρει πολλαπλασιαστικές επιδράσεις, οι οποίες διευρύνουν τον οικονομικό και κοινωνικό του ρόλο. Πράγματι, ο τουρισμός αποτελεί αναμφίβολα σημαντικό μέρος των σύγχρονων οικονομιών, έχοντας σημειώσει ραγδαία ανάπτυξη τα τελευταία χρόνια. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του World Travel & Tourism Council (WTTC, 2021), πριν από την εμφάνιση της πανδημίας, ο τουρισμός αποτελούσε το 10,4% του παγκόσμιου Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ) και το 10,6% της απασχόλησης, ενώ οι διεθνείς ταξιδιωτικές δαπάνες αντιπροσώπευαν το 6,8% των συνολικών παγκόσμιων εξαγωγών και το 27,4% των εξαγωγών υπηρεσιών. Όσον αφορά την ελληνική οικονομία, έχουν δημοσιευθεί ποικίλες εκτιμήσεις, οι οποίες εκτιμούν τη συμβολή του τουρισμού στο ΑΕΠ, οι οποίες κυμαίνονται σε ένα εύρος μεταξύ περίπου 10%-30%. Ωστόσο, λόγω του ότι η Ελλάδα είναι από τις λίγες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δεν έχει ακόμα αναπτύξει σύστημα Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού (ΔΛΤ), δεν υπάρχει ακριβής εκτίμηση για το ύψος της τουριστικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας και του τουριστικού ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος στην ελληνική οικονομία (Ροδουσάκης και Σώκλης, 2022, σελ. 7).

Πράγματι, ο ελληνικός τουρισμός θεωρείται εδώ και δεκαετίες ένας από τους αναπτυξιακούς πυλώνες που δέχθηκε μεγάλες πιέσεις

τόσο στα δύσκολα χρόνια της πολυετούς κρίσης όσο και της πρόσφατης πρωτόγνωρης νέας συνθήκης κρίσης που δημιουργήσε η πανδημία του κορωνοϊού. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μ. Ζαχαράτος στον πρόλογο του βιβλίου του Νικολακάκη (2017, σελ. 9), η ιστορία, οι μορφές ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού, η ιδιάζουσα παραγωγική και καταναλωτική φύση του, αλλά και οι αλυσιδωτές επιπτώσεις του στην κοινωνία, έχουν ακόμα πολλές πλευρές που είναι ανεξερεύνητες –και αυτό παρά την καθοριστική σημασία του τουρισμού για την ελληνική οικονομία και κοινωνία–, ενώ σε αντίστοιχα συμπεράσματα έχουν καταλήξει και άλλοι ακαδημαϊκοί (Τσάρτας, 2010 και 2020).

Σήμερα, συχνότερα ίσως από ποτέ, η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το πώς ο τουρισμός θα βάλει τις βάσεις για μια σταθερή ανάπτυξη με ισχυρά κοινωνικά οφέλη και υψηλή ανταπόδοση στο κοινωνικό σύνολο και γύρω από την άμεση και έμμεση επίδραση που ο τουρισμός έχει στην εργασία, στις τοπικές κοινωνίες αλλά και σε άλλους οικονομικούς τομείς. Όπως επίσης αναφέρει ο Ζαχαράτος (Νικολακάκης, 2017, σελ. 9), είναι γεγονός ότι η μεταπολεμική μεγέθυνση του τουρισμού δεν συνοδεύτηκε στη χώρα μας από παράλληλη ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας για το φαινόμενο, ενώ, συνδυαστικά με την καθοριστική σημασία που έχει για την ελληνική κοινωνία και οικονομία (βλέπε σχετικές αναφορές του ΣΕΤΕ και του IOBE), δόθηκε «χώρος» να αναπτυχθούν διάφοροι μύθοι για ποικίλες πτυχές του φαινομένου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής:

1. Ο τουρισμός είναι η βαριά βιομηχανία της χώρας.
2. Ο τουρισμός είναι η ατμομηχανή της ελληνικής οικονομίας.
3. Όσο περισσότεροι τουρίστες έρχονται στη χώρα, τόσο το καλύτερο.
4. Οι τουρίστες που έρχονται ξοδεύουν πολλά χρήματα στη χώρα.
5. Ο τουρισμός να αντιμετωπίζεται ως ένας κλάδος.
6. Να αποφευχθεί ο μαζικός τουρισμός.
7. Το βασικό προϊόν του ελληνικού τουρισμού είναι οι υπηρεσίες all inclusive.
8. Δεν είναι ποιοτικός ο ελληνικός τουρισμός.
9. Δεν υπάρχει σύνδεση του αγροδιατροφικού και του τουριστικού τομέα.
10. Η άκρατη τουριστική ανάπτυξη γίνεται εις βάρος του περιβάλλοντος.

Ουσιαστικά, η κοινή αφετηρία για την κατάρριψη (ή μη) αυτών των μύθων είναι η προσεκτικότερη και σφαιρικότερη εξέταση της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία. Σημαντική επίσης για το παρόν πόνημα και την προσέγγιση που ακολουθείται για την αποτύπωση της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία είναι μια επισκόπηση των βασικών επίδικων που αφορούν ζητήματα ορισμών του τουρισμού.

Αποτελεί πλέον αναγνωρισμένο κοινό τόπο ότι η πολυσύνθετη φύση του τουρισμού, και οι επιδράσεις που μπορεί να επιφέρει η ανάπτυξή του σε μια χώρα υποδοχής, έχουν οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας πληθώρας από ορισμούς του φαινομένου, χωρίς όμως να έχει διαμορφωθεί σήμερα ένας ενιαίος κοινώς αποδεκτός ορισμός. Ως εκ τούτου οι διάφοροι ορισμοί είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την προσέγγιση και το εννοιολογικό πλαίσιο σχετικά με το τουριστικό φαινόμενο που έχουν αναπτύξει αρκετοί κλάδοι όπως: τα Οικονομικά, η Κοινωνιολογία, η Γεωγραφία, η Ανθρωπολογία αλλά και διεθνείς οργανισμοί, όπως ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού κ.ά.

Ο τουρισμός, ως μια δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου, αναφέρεται σε μια σειρά από αλληλεξαρτώμενες διαδικασίες και διακρίνεται ως προς τη φύση του σε τρεις διαστάσεις: την οικονομική, την κοινωνική-πολιτιστική διάσταση και τη χωρική-περιβαλλοντική διάσταση. Στην παρούσα μελέτη θα εστιάσουμε στην οικονομική διάσταση, η οποία, σύμφωνα με τους Κομίλη και Βαγιονή (1999, σελ. 14), εκφράζεται μέσα από μια σειρά ανταλλαγών μεταξύ καταναλωτών (αγοραστών) και παραγωγών (πωλητών), προϊόντων και υπηρεσιών. Αγαθά και υπηρεσίες διαφόρων κατηγοριών από διάφορους τομείς διαμορφώνουν το τουριστικό προϊόν, που διατίθεται ενιαίο (ως πακέτο) ή καταναλώνεται μεμονωμένα υπό διάφορες μορφές (π.χ. μια εβδομάδα διακοπών σε κέντρο διακοπών, τριήμερη περιήγηση αρχαιοτήτων κλπ.).

Το τουριστικό προϊόν, ως έννοια, είναι από τις πιο δύσκολες να προσδιοριστεί. Περιλαμβάνει από «χειροπιαστά» αγαθά και φυσικά αντικείμενα (ακτές, ξενοδοχεία κλπ.), που προσφέρονται για κατανάλωση στην τουριστική αγορά μέχρι άυλα αγαθά (υπηρεσίες, οργανωτικά σχήματα, φιλοξενία), που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της τουριστικής εμπειρίας. Οι δύο κύριες κατηγορίες παραγόντων που επη-

ρεάζουν τη διαμόρφωση του τουριστικού προϊόντος αναφέρονται (Κομίλης και Βαγιονής, 1999, σελ.14):

- i. στους σχετικούς με τους παράγοντες υποδοχής που διαμορφώνουν την παραγωγική διάσταση (καταλύματα, πόροι έλξης, δίκτυα περιήγησης κλπ.) και
- ii. στις εξωτερικές κυρίως επιδράσεις ή τους παράγοντες εκείνους που διαμορφώνουν την καταναλωτική διάσταση (συνθήκες διεθνούς αγοράς, προτιμήσεις καταναλωτών/τουριστών, tour operators, μάρκετινγκ κ.ά.).

Για παράδειγμα, όπως έχει επισημάνει η Βλάμη (2009, σελ. 6), οι οικονομολόγοι (Bull A., Davidson T.L., Smith S.L.J., Tribe J., Walterspiel G. κ.ά.) μελετούν την οικονομική φύση του τουρισμού και ιδίως τις επιπτώσεις του στην οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας υποδοχής, και η έρευνά τους επικεντρώνεται σε θέματα τουριστικής προσφοράς και ζήτησης, ξένου συναλλάγματος και ισοζυγίου πληρωμών κ.ά., ενώ οι γεωγράφοι (Britton S., Boniface B.G., Ioannides D., Massey D., Mitchell L.S., Murphy P.E., Shaw G., Williams A.M. κ.ά.) διερευνούν τη χωροχρονική διάσταση του τουριστικού φαινομένου, τις τουριστικές ροές, την ανάπτυξη και την εξέλιξη των τουριστικών περιοχών, τον τόπο εγκατάστασης των τουριστικών επιχειρήσεων, τις επιδράσεις του τουρισμού στις χρήσεις γης και στο περιβάλλον κ.ά.

Επιπροσθέτως, έχουν επιχειρηθεί διάφορες χρήσιμες ταξινομήσεις των ορισμών όπως από τους Burkhardt και Medlik (1981, σελ. 41-43) στους εξής τύπους α) τους εννοιολογικούς ορισμούς (concept definitions), οι οποίοι δίνουν ένα θεωρητικό στίγμα σχετικά με τα βασικά χαρακτηριστικά του τουριστικού φαινομένου, και β) τους τεχνικούς ορισμούς (technical definitions), οι οποίοι προσφέρουν τα βασικά εργαλεία για την ανάλυση του τουρισμού από στατιστικής, νομοθετικής και διοικητικής άποψης. Ο Leiper (1979, σελ. 392), επίσης, ομαδοποιεί τους διάφορους ορισμούς του τουρισμού σε τρεις τύπους:

- α) τους ολιστικούς ορισμούς οι οποίοι μοιάζουν με τους εννοιολογικούς ορισμούς, εφόσον αναδεικνύουν τον σύνθετο χαρακτήρα του τουρισμού, ο οποίος διασυνδέεται με όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας,

- β) τους τεχνικούς ορισμούς και
- γ) τους οικονομικούς ορισμούς (economic definitions), οι οποίοι προσεγγίζουν την οικονομική φύση του τουρισμού, δίνοντας έμφαση στις οικονομικές επιπτώσεις του τουρισμού.

Από την επισκόπηση της τουριστικής βιβλιογραφίας εύκολα κανείς διαπιστώνει πως οι πρώτες προσπάθειες προσδιορισμού του τουριστικού φαινομένου δίνουν έμφαση κυρίως στους τεχνικούς ορισμούς. Πιο συγκεκριμένα, η κατακόρυφη αύξηση της διασυννοριακής τουριστικής μετακίνησης με σκοπό την αναψυχή, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, και οι σημαντικές της επιπτώσεις στην οικονομία των χωρών υποδοχής, δημιούργησε την ανάγκη για τη συγκρότηση ενός διεθνώς ισχύοντος συστήματος καταγραφής και υπολογισμού των διασυννοριακών μετακινήσεων των ατόμων που θα επέτρεπε την αξιόπιστη σύγκριση των τουριστικών στατιστικών κάθε χώρας (Ζαχαράτος, 2000, σελ. 23). Μια από τις πρώτες προσπάθειες σύστασης ενός διεθνούς συστήματος ταξινόμησης των ταξιδιωτών επιχείρησε η Επιτροπή Στατιστικών Ειδικών της Λεγεώνας των Εθνών (League of Nations Committee of Statistical Experts) το 1937, η οποία όρισε ως τουρίστα «κάθε άτομο που επισκέπτεται μία χώρα και στην οποία παραμένει τουλάχιστον για 24 ώρες», ενώ ως εκδρομέα χαρακτήρισε «τους ανθρώπους που παραμένουν σε μία χώρα για λιγότερες από 24 ώρες» (Gartner, 2001, σελ. 25). Ο ορισμός αυτός θεωρείται ως ο πρόδρομος του ορισμού και των δύο βασικών κατηγοριών που διακρίνουν την έννοια του «επισκέπτη», ο οποίος διατυπώθηκε στη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών «περί Ταξιδιού και Τουρισμού» στη Ρώμη το 1963 και υιοθετήθηκε από την Παγκόσμια Ένωση Ταξιδιωτικών Οργανισμών το 1968 (International Union of Official Travel Organizations – IUOTO – πρόδρομο του Παγκόσμιου Οργανισμού Τουρισμού) (Gee κ.ά., 2001, σελ. 36). Ο τουρισμός του 20ού αιώνα μετατράπηκε σε ένα πολιτιστικό φαινόμενο και η διαχρονική του εξέλιξη συνοδεύτηκε από μια αυξανόμενη συνθετότητα, οφειλόμενη όχι μόνο στη μεγέθυνση των τουριστικών υποδομών και ανωδομών καθώς και της τουριστικής ζήτησης, αλλά και στην ψυχολογία των ίδιων των τουριστών (Βαρβαρέσος, 2017, σελ. 378- 379).

Ωστόσο, όπως τονίζει ο Ζαχαράτος (2000, σελ. 31), η συνολική ερ-

μηνεία του «ταξιδιού αναψυχής» και, επομένως του «τουρισμού», δεν βασίζεται μόνο στην τουριστική ζήτηση αλλά περιλαμβάνει τη μέλητη ενός συνόλου «συστατικών στοιχείων» τόσο της ζήτησης όσο και της προσφοράς (καταλύματα, μονάδες εστίασης, καταστήματα, κέντρα διασκέδασης κ.ά.), τα οποία είτε ως μεμονωμένα στοιχεία είτε ως ένα αλληλένδετο σύνολο έχουν ως αποτέλεσμα την ικανοποίηση της επιθυμίας του τουρίστα να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι μακριά από τον τόπο μόνιμης κατοικίας του.

Στο πλαίσιο των προσπαθειών συγκρότησης μιας ευρύτερης θεωρητικής προσέγγισης του τουρισμού, ο ορισμός που για πρώτη φορά έχαιρε ευρείας αποδοχής διατυπώθηκε από τους Hunziker και Krapf (1942, σελ. 21 & 1965, σελ. 48), τον οποίο και θεωρούμε χρήσιμο να παραθέσουμε εδώ, γιατί αντιμετωπίζει τον τουρισμό ως ένα σύνθετο φαινόμενο που εμπεριέχει ένα ευρύ φάσμα σχέσεων οι οποίες δημιουργούνται ανάμεσα στους ταξιδιώτες και τον τοπικό πληθυσμό. Ωστόσο όμως, πρέπει να αναφερθεί ότι, αν και εισήγαγε έννοιες που συνδέονται με την κοινωνική φύση του τουρισμού όπως «κίνητρο» και «μετακίνηση», δεν επιτρέπει τεχνικές διαφοροποιήσεις στον όρο του επισκέπτη, έτσι ώστε να χρησιμοποιηθεί από τις τουριστικές στατιστικές.

«Τουρισμός είναι το σύνολο των φαινομένων και των σχέσεων που δημιουργούνται κατά τη διάρκεια ταξιδιού και παραμονής των ξένων σε έναν τόπο, ο οποίος είναι άλλος από τον τόπο μόνιμης κατοικίας τους, και δεν ασκείται κάποια κερδοσκοπική δραστηριότητα».

Ο τουρισμός θεωρείται ως μια ολοκληρωτικά «βιομηχανοποιημένη» δραστηριότητα, η οποία περιλαμβάνει το σύνολο των αγαθών, υπηρεσιών και πόρων που καταναλώνεται από τους τουρίστες, αλλά ταυτόχρονα έχει και επιπτώσεις στην κοινωνία, το περιβάλλον αλλά και την οικονομία όπως άλλες βιομηχανοποιημένες δραστηριότητες. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης, ορισμένοι ερευνητές (Edgell, 1990· Britton, 1991 κ.ά.) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο τουρισμός είναι μια από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες στον κόσμο, και άρα μπορούμε –έστω μερικώς– να κατανοήσουμε γιατί συχνά χρησιμοποιείται και ο όρος «η βαριά βιομηχανία της χώρας». Κύριος εκφραστής αυτής της οπτικής είναι ο Smith (1988, σελ. 183), ο οποίος θεωρεί τον τουρισμό ως «το σύνολο των επιχειρήσεων, οι οποίες προσφέρουν άμεσα αγαθά και υπηρεσίες για να διευκολύνουν την πραγματοποίη-

ση επαγγελματικών δραστηριοτήτων και δραστηριοτήτων ευχαρίστησης και ελεύθερου χρόνου, οι οποίες λαμβάνουν χώρα μακριά από τα οικεία περιβάλλοντα των τουριστών».

Σύμφωνα με τον Βαρβαρέσο (2017, σελ. 383) ο σύγχρονος τουρισμός, διαχρονικά σε ένα διάστημα περίπου ογδόντα ετών (1950 – 2030), μετατρέπεται σε ένα ανεξέλεγκτο εμπόριο με απροσδιόριστες επιπτώσεις για τους τόπους υποδοχής. Μια σειρά από ερωτήματα και διλήμματα, που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη δισυπόστατη φύση του τουρισμού, άρχισαν να τίθενται από τη δεκαετία του 1970: τουρισμός, παράγοντας εμπορικού και οικονομικού επεκτατισμού, παράγοντας ειρήνης και πολιτισμού.

Ειδικότερα, ο όρος «τουριστική βιομηχανία» εμφανίστηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και η πηγή αυτού του νέου όρου ήταν η έννοια των τριτογενών βιομηχανιών, μια έκφραση που επινοήθηκε το 1935, χρησιμοποιώντας τον όρο «industry» και για τις επιχειρήσεις υπηρεσιών (service industry) (Leiper, 2000, σελ. 366). Ερευνητές όπως για παράδειγμα οι Papadopoulos και Mirza (1985, σελ. 125) προσδιόρισαν τον τουρισμό ως βιομηχανία υπηρεσιών, δηλαδή ως μια πηγή τελικής ζήτησης των υπηρεσιών που προσφέρουν οι επιμέρους κλάδοι του, όπως οι μονάδες διαμονής και εστίασης, οι μεταφορές, τα κέντρα διασκέδασης κ.ά. Μια βιομηχανία υπηρεσιών που υποβάλλεται σε παρόμοιες μεθόδους χρηματοδότησης, παραγωγής, διοίκησης και μάρκετινγκ με εκείνες που χρησιμοποιούνται στη βιομηχανία υλικών προϊόντων. Ο προσδιορισμός αυτός, όμως, χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από ασάφεια και συνθετότητα. Σύμφωνα με τον Κομίλη (1992, σελ. 249), κατά καιρούς έχουν χρησιμοποιηθεί μια πληθώρα κριτηρίων στο πλαίσιο της προσπάθειας «τυποποίησης» του τουρισμού ως βιομηχανίας ή τομέα υπηρεσιών (όπως το καθεστώς ιδιοκτησίας, η φύση της αγοράς, η φύση του τουριστικού προϊόντος, ο βαθμός εμπορευματοποίησής του κ.ά.), χωρίς κανένα αποτέλεσμα (Κομίλης και Βαγιονής, 1999 και Κομίλης, 2007). Ειδικότερα, ο Medlik (1996, σελ. 252) υποστηρίζει πως οι οικονομικές δραστηριότητες συνήθως κατατάσσονται σε βιομηχανικούς τομείς σύμφωνα με τα προϊόντα που παράγουν, επειδή, όμως, οι τουρίστες επισκέπτονται πολλά αξιοθέατα και χρησιμοποιούν διαφορετικές εγκαταστάσεις και υπηρεσίες, αποτελούν καταναλωτές πολλών διαφορετικών παραγωγικών κλάδων.

Την αναγωγή του τουρισμού σε «τουριστική βιομηχανία» ή σε «τομέα της οικονομίας» απορρίπτει και ο Davidson (1994, σελ. 24-26), καθώς υποστηρίζει πως ο τουρισμός είναι ένα κοινωνικοοικονομικό φαινόμενο, το οποίο λειτουργεί τόσο ως μια κινητήριος δύναμη της οικονομικής ανάπτυξης όσο και ως μια κοινωνική δύναμη, ενώ παρόμοιες απόψεις υιοθετούνται και στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα (Βαρβαρέσος, 2013). Ειδικότερα, ο Davidson θεωρεί τον τουρισμό: α) ως ένα κοινωνικό φαινόμενο και όχι μια παραγωγική δραστηριότητα, β) ως το σύνολο των δαπανών των ταξιδιωτών ή των επισκεπτών για οποιονδήποτε σκοπό του ταξιδιού τους και όχι τα έσοδα μιας συγκεκριμένης ομάδας με ομοειδείς επιχειρήσεις, και γ) ως μια πολυσύνθετη εμπειρία ή διαδικασία αλλά όχι ένα μονοδιάστατο προϊόν. Ο Davidson αναφέρει χαρακτηριστικά πως «κάθε βιομηχανία η οποία προσφέρει προϊόντα σε καταναλωτές –σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό– λαμβάνει έσοδα από τους τουρίστες.

Με την οικονομικοκοινωνική φύση του τουρισμού ασχολείται ο Ζαχαράτος (2000), ο οποίος υποστηρίζει πως η γνώση των συστατικών στοιχείων από τα οποία συγκροτείται το τουριστικό ταξίδι συνιστά τη συνθήκη τόσο για την κατανόηση της σημασίας του τουρισμού στις χώρες αποστολής και υποδοχής όσο και για την ερμηνεία της ανάγκης για χάραξη τουριστικής πολιτικής. Ειδικότερα, ο συγγραφέας έχει αναπτύξει ένα μοντέλο για το τουριστικό ταξίδι (το ατομικό τουριστικό καταναλωτικό κύκλωμα), σύμφωνα με το οποίο οι επιθυμίες και τα κίνητρα σηματοδοτούν την απόφαση του ατόμου για να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι αναψυχής σε έναν άλλο τόπο εκτός του τόπου μόνιμης κατοικίας. Θεμελιώδες στοιχείο της προσέγγισης αυτής είναι ότι στον τουρισμό το προϊόν είναι το ταξίδι αναψυχής στο σύνολό του. Πρόκειται για ένα προϊόν που δεν μετακινείται από τον χώρο παραγωγής (τον τόπο υποδοχής) στον χώρο της ζήτησης (τον τόπο προέλευσης), όπως συμβαίνει με την παραγωγή και διάθεση υλικών καταναλωτικών προϊόντων, αλλά ο τουρίστας (τουριστικό υποκείμενο) είναι αναγκασμένος να μετακινηθεί στον τόπο υποδοχής (τουριστικό αντικείμενο). Τα βασικά συστατικά στοιχεία του ταξιδιού περιλαμβάνουν τα σημεία εκείνα από όπου είναι αναγκαίο να περάσει ή να συναλλαχθεί ο τουρίστας, για να πραγματοποιηθεί η μεταφορά (πληροφοριακό υλικό, μέσα μεταφοράς κ.ά.) και η παραμονή του στον τόπο

προορισμού (παροχή καταλύματος, εστίαση, μετακίνηση, αγορές και διασκέδαση), καθώς και η επιστροφή του στον τόπο μόνιμης κατοικίας του (Τσάρτας, 2020).

Σύμφωνα με τους Κομίλη και Βαγιονή (1999, σελ. 123), η ανάλυση των οικονομικών επιπτώσεων του τουρισμού σε μια περιοχή βασίζεται κυρίως σε δύο έννοιες: το ιδιωτικό κόστος του τουρισμού, το οποίο κατά τεκμήριο φέρουν οι ίδιοι οι τουρίστες/επισκέπτες και εν γένει αποτελεί έσοδο των τουριστικών επιχειρηματιών, τοπικών ή ξένων, και το κοινωνικό κόστος του τουρισμού, το οποίο φέρουν εν γένει οι κάτοικοι της περιοχής, ασχέτως αν αποζημιώνονται πλήρως, μερικώς ή καθόλου γι' αυτό, είτε από τους τουρίστες είτε από τους επιχειρηματίες. Αθροιστικά το ιδιωτικό και το κοινωνικό κόστος αποτελούν το «οικονομικό κόστος» του τουρισμού, το οποίο υφίσταται μια περιοχή με σκοπό να προσφερθεί μια συγκεκριμένη υπηρεσία και εμπειρία στους τουρίστες/επισκέπτες μιας περιοχής.

Συμπερασματικά, θα πρέπει να ειπωθεί πως η όλη συζήτηση, που αναπτύχθηκε μέχρι σήμερα στο πλαίσιο της διεθνούς βιβλιογραφίας περί οριοθέτησης του τουρισμού, δεν έχει καταλήξει σε ένα καθολικά αποδεκτό θεωρητικό πλαίσιο. Πράγματι, ο Λαγός (2016, σελ. 18) επισημαίνει ότι δεν έχει αναπτυχθεί καμία αυτοτελής οικονομική θεωρία που *per se* να ερμηνεύει την τουριστική δραστηριότητα και τις σχετικές επιπτώσεις της στους πολλαπλούς τομείς της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Οι περισσότερες θεωρητικές προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί εξετάζουν τους γενικούς όρους εμφάνισης ή την αιτιότητα δημιουργίας και ανάπτυξης του τουριστικού φαινομένου, προστρέχοντας κυρίως σε ψυχολογικούς, κοινωνικούς, κοινωνιολογικούς ή άλλους παράγοντες.

Οι ορισμοί που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί συναρτώνται με το εννοιολογικό πλαίσιο που έχει αναπτύξει ο κάθε κλάδος των κοινωνικών επιστημών και οι διάφοροι διεθνείς οργανισμοί. Ωστόσο, στην πλειονότητα των ορισμών διαπιστώνεται πως τα θεμελιώδη στοιχεία του τουρισμού είναι α) η μετακίνηση του ατόμου για β) την προσωρινή του παραμονή σε τόπους εκτός της μόνιμης κατοικίας του. Οι δύο αυτές μεταβλητές ουσιαστικά αναδεικνύουν το δυναμικό και στατικό στοιχείο του φαινομένου (Hunziker και Krapf, 1942· Matley, 1976) ή αλλιώς τη χωρική και χρονική διάσταση του τουρισμού (Kaspar, 1991).

Ο τουρισμός για πολλές δεκαετίες δεν αποτέλεσε αντικείμενο ιδιαίτερης ενασχόλησης των οικονομολόγων για δύο κυρίως λόγους: ο πρώτος αφορά το γεγονός ότι δεν αποτελούσε έναν κλασικό οικονομικό-παραγωγικό κλάδο όπως οι υπόλοιποι που περιλαμβάνονται στο σύστημα Εθνικών Λογαριασμών, αλλά μια δραστηριότητα που εμπεριέχει την παραγωγή πολλών κλάδων που ενεργοποιεί η καταναλωτική δαπάνη των καταναλωτών-τουριστών (UNWTO-OECD-Eurostat, 2008). Το δεύτερο – που συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το πρώτο– αφορά το γεγονός ότι ο τουρισμός δεν φαινόταν να μπορεί να κινητοποιήσει κρίσιμους παραγωγικούς κλάδους με τέτοιο τρόπο ώστε να συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας οικονομίας. Επομένως, αγνοήθηκε από τη σχετική συζήτηση που μονοπώλησαν αρχικά η βιομηχανία με διάφορους κλάδους της (σιδηρουργία, ναυπηγική, αυτοκινητοβιομηχανία, χημική βιομηχανία, φαρμακοβιομηχανία κλπ), ο αγροτικός τομέας –αν και με φθίνον ενδιαφέρον– και αργότερα κάποιοι κλάδοι των υπηρεσιών όπως οι τηλεπικοινωνίες.

Πρόσφατα ο ίδιος ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού αναφέρθηκε στο γεγονός ότι ο τουρισμός αποτελεί, επιβεβαιωμένα μέσα από εμπειρικές μελέτες, έναν παράγοντα μεγέθυνσης της οικονομίας, όπως καταγράφεται από την αύξηση μεγεθών όπως οι επενδύσεις, το ΑΕΠ και η απασχόληση μέσα από τη ραγδαία πράγματι αύξηση των ταξιδιών, ενώ διατύπωνε σαφείς επιφυλάξεις για το κατά πόσο συμβάλλει στην ανάπτυξη των χωρών στις οποίες αναπτύσσεται (UNWTO, 2018, σελ. 23), πόσω μάλλον στη βιώσιμη ανάπτυξη του πλανήτη, γεγονός που αποτελεί σήμερα ένα επείγον ζητούμενο και είναι παγκόσμιος στόχος.

Κατά την άποψή μας, η σύγχυση προέρχεται από την ερμηνεία των όρων μεγέθυνση και ανάπτυξη: ο πρώτος αφορά αποκλειστικά την αύξηση των μεγεθών των εκροών – παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών και κατ' επέκταση των εισροών (κεφαλαίου, ανθρώπινου δυναμικού και πόρων), που είναι απαραίτητα για την επίτευξη της παραγωγής, αλλά και των αποβλήτων που προκύπτουν από την αυξημένη παραγωγή, ενώ ο δεύτερος, η ανάπτυξη, συνεπάγεται ποιοτικές μεταβολές (τεχνολογικές, οργανωτικές, διοικητικές, κλπ καινοτομίες) στον τρόπο παραγωγής, γεγονός που δημιουργεί νέα προϊόντα και υπηρεσίες και προϋποθέτει νέες δεξιότητες στο ανθρώπινο δυναμικό, αλλάζοντας την παραγωγική διαδικασία όχι μόνο του κλάδου αλλά και της ευρύτερης οικονομίας μέσα από τις ενδοκλαδικές σχέσεις και από

μία συνεχή αλληλεπίδραση. Χωρίς να ισχυρίζεται κανείς ότι ο τουρισμός της δεύτερης δεκαετίας του 21ου αιώνα είναι ο ίδιος με αυτόν εξήντα χρόνια πριν (με δεδομένη την «εκτίναξη» των εφαρμογών των επικοινωνιών και της πληροφορικής, έχουν αλλάξει πολλά στο σύστημα κρατήσεων και γενικότερα διακίνησης τουριστών), θα σημειώνει ότι αυτό οφείλεται κυρίως στις επιδράσεις των εξελίξεων στους άλλους τομείς σε αυτόν, παρά το αντίθετο. Άλλωστε, οι δύο βασικοί του κλάδοι (καταλύματα και εστίαση) έχουν ελάχιστα μεταβληθεί.

Η καταγραφή και η αξιολόγηση της τουριστικής δραστηριότητας αναφορικά με τον ρόλο της στην παγκόσμια οικονομία εμποδίστηκαν, και συνεχίζουν να εμποδίζονται ακόμη και σήμερα σε σημαντικό βαθμό, λόγω της δυσκολίας πραγματικής αποτύπωσής της με «κλασικούς» οικονομικούς όρους μέσα από το σύστημα Εθνικών Λογαριασμών. Η δυσκολία αυτή έγκειται στην αδυναμία σαφούς προσδιορισμού και καταγραφής των παραγωγικών μονάδων, που αποτελούν το κομβικό στοιχείο το οποίο καθορίζει τόσο την παραγωγική δυνατότητα (είναι οι κάθε μορφής κλίνες –σε επιχειρήσεις καταλύματος, σε ιδιώτες ιδιοκτήτες καταλύματος, σε ιδιότητα καταλύματα– που διατίθενται ως κατάλυμα σε όποιον μετακινείται μακριά από τον συνήθη τόπο διαμονής του), του αριθμού των πραγματικά παραγόμενων «τουριστικών προϊόντων» (δηλαδή του αριθμού διανυκτερεύσεων), αλλά και της δαπάνης απόκτησής του (η ημερήσια τουριστική δαπάνη δεν περιλαμβάνει μόνο τη διανυκτέρευση αλλά και άλλες υπηρεσίες σε διαφορετική ποικιλία και αναλογία από τουρίστα σε τουρίστα και από περιοχή σε περιοχή). Ταυτόχρονα, μόνο τμήμα της παραγωγής των συγκεκριμένων κλάδων «αγοράζεται» από τους τουρίστες και με διαφορετικό ποσοστό στους επιμέρους κλάδους. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι μόλις το 2008 συμφωνήθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο η μεθοδολογία καταγραφής του οικονομικού αποτυπώματος του τουρισμού μέσα από τη δημιουργία των Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού, όπως θα αναλυθεί στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Η προσπάθεια αυτή συνεχίζεται μέχρι και σήμερα μέσα από την Επιτροπή του UNWTO για τη Μέτρηση του Βιώσιμου Τουρισμού (Measuring the Sustainability of Tourism¹), προσπάθεια στην οποία η οικονομική διάσταση αποτελεί τον ένα πυλώνα.

¹ <https://www.unwto.org/tourism-statistics/measuring-sustainability-tourism>

Στην Ελλάδα ο ρόλος του τουρισμού έχει πάρει «μυθικές» διαστάσεις ήδη από τα πρώτα, τα δύσκολα για τη χώρα, μεταπολεμικά χρόνια, όπου κάθε ξένο νόμισμα που εισέρρεε στην εθνική οικονομία ήταν και μια ανάσα στην προσπάθεια για τη συγκέντρωση του αναγκαίου συναλλάγματος για την κάλυψη –μαζί με το συνάλλαγμα των μεταναστών και της ναυτιλίας– των ελλειμμάτων του ισοζυγίου πληρωμών. Παράλληλα, οι τουριστικές ροές και οι από αυτές συνεπαγόμενες δαπάνες έδιναν ζωή, απασχόληση και εισοδήματα κυρίως σε μια σειρά από περιοχές της χώρας που είχαν συρρικνωθεί οικονομικά όλη τη μεταπολεμική περίοδο: στην αρχή τα νησιά της Ρόδου και της Κέρκυρας και στη συνέχεια άλλες νησιωτικές και παράκτιες περιοχές. Από τη δεκαετία του '50, οπότε και ο τουρισμός άρχισε να έχει μια σημαντική και συνεχώς ενισχυόμενη συμβολή στην οικονομία της χώρας, μέχρι και σήμερα, έχουμε περάσει μέσα από διαφορετικές φάσεις γρήγορης ανάπτυξης του αλλά και μέσα από κρίσεις σε παγκόσμιο και εθνικό επίπεδο εξαιτίας πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών, περιβαλλοντικών, αλλά και υγειονομικών γεγονότων (SARS, COVID) που δημιούργησαν προβληματισμό σε ό,τι αφορά την «ανθεκτικότητα» της δραστηριότητας.

Συχνές είναι σήμερα οι αναφορές στον τουρισμό ως τη «βαριά βιομηχανία της χώρας» ή ως την «ατμομηχανή της ανάπτυξης», με την υποστήριξη δεδομένων που φέρνουν τον τουρισμό να αποτελεί άμεσα το 11,5% του ΑΕΠ και το 16,7% της απασχόλησης και άμεσα και έμμεσα μεταξύ 25,3% έως 30% και μεταξύ 36,7% και 44,2%, αντίστοιχα (ΙΝΣΕΤΕ, 2023). Τα μεγέθη αυτά αναφέρονται όχι στην πραγματική τουριστική ζήτηση-κατανάλωση αλλά στην παραγωγή των κλάδων που συνδέονται με τον τουρισμό, ενώ οι προσεγγίσεις που έχουν γίνει για τη συμβολή του τουρισμού στην εθνική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία και στο ΑΕΠ είναι σαφώς χαμηλότερες. Παράλληλα, δεν ήταν και λίγες οι επικρίσεις που καταγράφηκαν το 2020, όταν η συρρίκνωση πάνω από 75% του παγκόσμιου τουρισμού έφερε στο προσκήνιο τους προβληματισμούς σχετικά με την ευαλωτότητα της δραστηριότητας και ιδιαίτερα των χωρών (και ειδικότερα των περιοχών-προορισμών) που εξαρτώνται πολύ από αυτήν. Τεκμηριώνονται οι απόψεις αυτές;

Με δεδομένο ότι ως κυρίαρχο στοιχείο της τουριστικής παραμονής παραμένουν η μετακίνηση, η διαμονή και η εστίαση, η αυξημένη παραγωγή των οποίων (για την εξυπηρέτηση όλο και περισσότερων

τουριστών) απαιτεί αυξημένα κεφάλαια, ανθρώπινο δυναμικό και κυρίως φυσικούς πόρους, η αναμενόμενη και σε μεγάλο βαθμό επιζητούμενη αυτή εξέλιξη-μεγέθυνση δεν είναι θετική –ειδικά στη χώρα μας– αν δεν υπάρξει σημαντική αλλαγή τόσο στο παραγωγικό όσο και στο καταναλωτικό πρότυπο. Δύο είναι οι ελάχιστες προϋποθέσεις:

- α) η υιοθέτηση των αρχών του βιώσιμου τουρισμού (ΕΕ, European Agenda for Tourism, 2030), ώστε να επιτευχθεί η αναγκαία μετάβαση για μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος της δραστηριότητας με παράλληλη βελτίωση της κοινωνικής συμπερίληψης και δικαιοσύνης,
- β) η μετάβαση από την τουριστική μεγέθυνση του «απλού» προϊόντος χαλάρωσης και αναψυχής στην παραγωγή ενός προϊόντος που θα αναδεικνύει και θα αξιοποιεί το τοπικό φυσικό, πολιτιστικό και παραγωγικό κεφάλαιο για παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών υψηλής ποιότητας και προστιθέμενης αξίας.

1.2. Σκοπός και δομή της μελέτης

Η παρούσα μελέτη θα προσπαθήσει να απαντήσει στα παραπάνω ερωτήματα με έναν ολοκληρωμένο τρόπο, αντλώντας υλικό μέσα από ετερογενείς μεθοδολογικές προσεγγίσεις για τη μέτρηση της συνεισφοράς του τουρισμού στην ελληνική οικονομία. Στη βάση αυτή, η παρούσα μελέτη δομείται ως εξής:

Στο Κεφάλαιο 2 επιχειρούμε μια κριτική ακτινογραφία της τουριστικής δραστηριότητας στο πλαίσιο ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, ενώ το εν λόγω κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια προσέγγιση του κύκλου ζωής του προορισμού Ελλάδα.

Στο Κεφάλαιο 3, η ανάλυση επικεντρώνεται στην καταγραφή των κύριων οικονομικών μεγεθών του τουρισμού, όπως οι ταξιδιωτικές εισπράξεις, η απασχόληση και η μέση δαπάνη ανά ταξίδι. Μετά την παρουσίαση αυτών των μεγεθών, στο Κεφάλαιο 4 επικεντρωνόμαστε στη μεθοδολογική προσέγγιση για την εκτίμηση της άμεσης συνεισφοράς του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, καθώς και στη μέτρηση δεικτών όπως το tourism ratio και η τουριστική απασχόληση.

Καθώς το Κεφάλαιο 4 ασχολείται μόνο με την άμεση συνεισφορά του τουρισμού, στο Κεφάλαιο 5 επεκτείνουμε την ανάλυση, για να συμπεριλάβουμε και τις πολλαπλασιαστικές άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις του τουρισμού στην οικονομία, μετρώντας την επίδραση στο ΑΕΠ, την απασχόληση, τις εισαγωγές, και τις εκπομπές CO₂.

Αφού αναλύσουμε αυτές τις επιπτώσεις, στο Κεφάλαιο 6 εισάγουμε μια ποσοτική δικτυακή ανάλυση των διακλαδικών σχέσεων, εστιάζοντας στις διασυνδέσεις του τουριστικού τομέα με άλλους τομείς, όπως ο Πρωτογενής Τομέας και οι Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης. Η ανάλυση αυτή δείχνει την ισχύ του τουριστικού τομέα, αλλά περιορίζεται στις τεχνικές συνθήκες παραγωγής.

Ωστόσο, για να ολοκληρωθεί η εικόνα, στο Κεφάλαιο 7 αναλύουμε τον ελληνικό τουρισμό στο πλαίσιο των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας, ολοκληρώνοντας τη μελέτη με την τοποθέτηση του ελληνικού τουριστικού προϊόντος στο διεθνές οικονομικό σύστημα.

Τέλος, στο Κεφάλαιο 8 καταγράφουμε και συζητάμε αναλυτικά τα συμπεράσματα της διερεύνησής μας. Με αυτή τη δομή, η μελέτη περνά από την ιστορική θεώρηση και τα βασικά μεγέθη στην ανάλυση των άμεσων και έμμεσων επιπτώσεων, με την αναγκαία διασύνδεση της εθνικής με τη διεθνή τουριστική δραστηριότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΚΤΙΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

2.1. Γενικά

Ο τουρισμός, το νέο «αντικείμενο των αναπτυξιακών μας ερώτων», όπως το χαρακτήριζε ένας σχολιαστής κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας, νοείται σήμερα ως μια φυσική επιλογή σε κάθε συζήτηση για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας (Νικολακάκης, 2017). Συχνά τον αποκαλούν και ως τη «βαριά βιομηχανία» της χώρας. Νεότεροι συγγραφείς (Νικολακάκης, 2017 και Βλάχος, 2016) που έχουν μελετήσει τον τουρισμό εκτενώς –τόσο ως φαινόμενο όσο και ως σύνολο δραστηριοτήτων– έχουν καταλήξει ότι «ο ελληνικός τουρισμός ήταν αποτέλεσμα κοινωνικής κατασκευής και κανονιστικής ρύθμισης που μεριμνούσε για τη θεμελίωση και τη μακροημέρευση της νέας οικονομικής δραστηριότητας. Δίνοντας μια έμφαση στη μεταπολεμική περίοδο ξεκινώντας από τα τέλη της δεκαετίας του '40, αξίζει να αναφερθεί ότι «... Από τον ύστερο Βενιζέλο ως την αμερικανική αποστολή στα τέλη της δεκαετίας του '40, το φαινόμενο χαρακτήκε, δεν προέκυψε ως αυτοφυής δραστηριότητα. Ο ελληνικός τουρισμός δεν κινήθηκε αυτόνομα αλλά –θεσμικά καθοδηγούμενος– στηρίχθηκε σε διαφορετικά οργανωτικά πρότυπα: μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '20 στο γαλλικό, από εκεί βαθμιαία, ως τον πόλεμο με αναφορές στο ιταλικό· στη διαδικασία ανασύστασής του, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40, εξελίχθηκε σε όχημα μιας πολιτικής με κεϋνσιανά χαρακτηριστικά, δηλαδή ως μακρύς βραχίονας του κράτους με στόχο όχι μόνο τη ρύθμιση της προσφοράς αλλά και τη μορφοποίηση της –εικαζόμενης– ζήτησης». (Βλάχος, 2016, σελ. 478). Τούτων δοθέντων, το παρόν κεφάλαιο έχει στόχο να διερευνήσει τη θέση του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, υπό αυτό το πρίσμα, μέσα από προσεγγίσεις, θεωρίες αλλά και τους επικρατέστερους δείκτες που έχουν εργαλειοποιηθεί για την επίτευξη αυτού του στόχου. Διαχρο-

νικά, οι δυνατότητες να εκτιμηθούν πλήρως οι επιδράσεις της τουριστικής κατανάλωσης σε άλλους κλάδους της οικονομίας, πέραν αυτού των υπηρεσιών διανυκτέρευσης, είναι ένα απαιτητικό εγχείρημα λόγω σειράς ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του οργανωμένου μαζικού τουρισμού, ο οποίος θεωρείται το κύριο πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης της χώρας (Τσάρτας, 2010). Η εκτίμηση της συνεισφοράς του τουρισμού σε μια οικονομία περιλαμβάνει διαφορετικές μεθοδολογίες και στοιχεία σχετικά με τον ακριβή προσδιορισμό του «τουριστικού προϊόντος». Αρκετές είναι οι προσπάθειες που έχουν καταβληθεί για να προσεγγιστεί το τελικό όφελος από τον τουρισμό, τόσο διεθνώς όσο και στην ελληνική οικονομία, μέσα από τον υπολογισμό του κόστους που απαιτείται για τη δημιουργία υποδομής στον τουρισμό, καθώς και για την εισαγωγή καταναλωτικών προϊόντων από το εξωτερικό για την εξυπηρέτηση των τουριστών. Ήδη το ΚΕΠΕ από τη δεκαετία του 1980 (Ζαχαράτος, 1986) επιχειρεί να κάνει μια συστηματική προσπάθεια να μετρήσει αυτό το κόστος, εξετάζοντας τον τουρισμό όχι ως έναν τομέα αλλά ως ιδιαίτερη ιδιωτική κατανάλωση στην εθνική οικονομία. Κατά κύριο λόγο, η συνεισφορά του τουρισμού στην ελληνική οικονομία από τους βασικότερους κοινωνικούς εταίρους και ερευνητές επιχειρείται να αποτυπωθεί μέσα από τα εξής: το ΑΕΠ, την Περιφερειακή Ανάπτυξη, το Περιφερειακό ΑΕΠ, την Απασχόληση, το Εμπορικό Ισοζύγιο, τις Εξαγωγές. Σε αυτό το σημείο, αξίζει επίσης να επαναληφθεί, και στο πλαίσιο εκπόνησης της συγκεκριμένης μελέτης, η οριοθέτηση του τουρισμού λαμβάνοντας υπόψη και την εννοιολογική διαφορά μεταξύ οικονομικής μεγέθυνσης και οικονομικής ανάπτυξης. Αναλυτικότερα, η συνολική επίδραση στην οικονομία περιλαμβάνει την άμεση, έμμεση και τις προκαλούμενες επιδράσεις, που αναλύονται σε επόμενα κεφάλαια.

Στη μεταδικτατορική εποχή, ο τουρισμός αποτυπώνεται ως ένας τομέας με διφορούμενη υπόσταση, όπου, παρά τις επικρίσεις που δέχεται, παραμένει ένα αδιαμφισβήτητο σημαντικό στοιχείο της κοινωνίας (Νικολακάκης, 2017). Οι πολιτικές ηγεσίες, πλέον, αντιμετωπίζουν τελείως άλλα ερωτήματα σε σχέση με το μέλλον του, όπως, π.χ., με ποιο τρόπο θα παραμείνει αδιατάρακτη η ταξιδιωτική κίνηση έξω από γεωπολιτικές παρεμβολές, πώς θα διατηρούνταν το ξενοδοχειακό δυναμικό της χώρας κ.ο.κ. Αντιστοίχως, και η ελληνική κοινωνία

είχε αρχίσει να δείχνει σημάδια εξοικείωσης με την εικόνα του ξένου αλλά και τον χαρακτηρισμό περιοχών ως «τουριστικών». Με το κλείσιμο της περιόδου της δικτατορίας, ο τουρισμός φαίνεται να έχει ενσωματωθεί στην καθημερινότητα. Είχε δηλαδή καταστεί μια διαδικασία κοινωνικής και πολιτικής κατασκευής της τουριστικής οικονομικής σφαίρας, νοητή από τα μεγαλύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας ως φυσική απόρροια γεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων, πολιτιστικών προδιαθέσεων και της ελεύθερης λειτουργίας της οικονομίας. Ωστόσο, παρά τη σαφήνεια με την οποία ο τουρισμός φαίνεται να ήταν αποτέλεσμα κοινωνικής κατασκευής και κανονιστικής ρύθμισης, που μεριμνούσε για τη θεμελίωση και τη μακρομέρευση της νέας οικονομικής δραστηριότητας, ήδη από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, στην τουριστική βιβλιογραφία που αφορά την εξέλιξη του φαινομένου διαπιστώνεται ότι δεν έχει γίνει επαρκής αποτύπωση της συμβολής του ελληνικού τουρισμού στην οικονομία της χώρας, ενώ συχνά οι δείκτες που επιστρατεύονται για να στοιχειοθετήσουν το επιχείρημα μιας επιτυχημένης ή αποτυχημένης χρονιάς δεν αποτυπώνουν ακριβώς την κατάσταση για λόγους που θα εξηγηθούν αναλυτικότερα σε επόμενα κεφάλαια. Συνεπώς, τη δημόσια συζήτηση αλλά και τη δημιουργία πολιτικών κυριεύει ως σήμερα μια ιδιότυπη έμφαση σε δείκτες, αλλά και η εσκεμμένη αντιμετώπιση του τουρισμού ως ενός φαινομένου που συνήθως κυλάει «αυτόματα», αλλά και άλλοτε ως μια «δύναμη» παγκόσμια με ... «υπερφυσικά χαρακτηριστικά».

Πράγματι, ο τουρισμός, σύμφωνα με την Richter (1983, σελ. 315-318), έχει εξελιχθεί σε κυρίαρχη οικονομική δύναμη για τα περισσότερα ανεπτυγμένα και αναπτυσσόμενα κράτη, με σημαντικές περιβαλλοντικές και κοινωνικο-πολιτιστικές επιδράσεις, γεγονός που τον έχει αναγάγει σε «ύψιστο» πολιτικό φαινόμενο, εκτός από αδιαμφισβήτητα και οικονομικό φαινόμενο (Τσάρτας, 2010 και 2020). Οι μικρότερες χώρες με μικρότερα έσοδα από άλλους τομείς, συνήθως, παρουσιάζουν μεγαλύτερη εξάρτηση από τον τουρισμό και ως εκ τούτου είναι πιο ευάλωτες. Η ίδια η φύση του τουριστικού φαινομένου ως μετακίνησης του ατόμου για προσωρινή παραμονή σε τόπους εκτός της μόνιμης κατοικίας του [αναδεικνύει σήμερα ακόμα πιο έντονα] υποδεικνύει την αναγκαιότητα διαμόρφωσης μιας ξεχωριστής ολιστικής δημόσιας τουριστικής πολιτικής ικανής να ρυθμίζει και να εποπτεύει τη

χωροχρονική του ανάπτυξη [η οποία θα βασίζεται σε παραδοχή μιας τρέχουσας κατάστασης που θα αποδεικνύει τις πραγματικές διαστάσεις της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία]. Η όλη συζήτηση, όμως, που έχει αναπτυχθεί έως σήμερα στο πλαίσιο της διεθνούς τουριστικής βιβλιογραφίας, έχει σχεδόν αγνοήσει την πολιτική διάσταση του τουριστικού φαινομένου, αποσυνδέοντάς την από την ίδια τη φύση και την ερμηνεία του τουρισμού και ως πυλώνα συμβολής της ελληνικής οικονομίας (Βλάμη, 2009, σελ. 5).

Όπως επισημαίνουν και οι Βαγιονής και Λεοντίδου (2020, σελ. 96), με τον καιρό, από μια μεσογειακή Ευρώπη εποχικού παραθερισμού, μαζικού τουρισμού ήλιου-παραλίας και θαλάσσιου επιλεκτικού τουρισμού με επίκεντρο τις κρουαζιέρες, μεταβαίνουμε σε πιο σύνθετες μορφές και τις αντίστοιχες απαιτήσεις αλλά και επιπτώσεις. Η πολυμορφία και η μεταβολή των τύπων μεσογειακού τουρισμού και παραθερισμού, συμπεριλαμβανομένης και της πολυτοπικότητας, αποδομούν τους μονοδιάστατους όρους με τους οποίους προσεγγιζόταν συνήθως ο μεσογειακός τουρισμός με βάση τα παλαιότερα στερεότυπα. Ανακύπτουν ωστόσο τώρα και οι αρνητικές επιπτώσεις της πανδημίας της COVID-19, που θέτουν σε νέες ανησυχητικές βάσεις το ζήτημα της ευαλωτότητας, ιδίως όπου η παραγωγική βάση έχει στρεβλωθεί από την τουριστική μονοκαλλιέργεια, η οποία είναι βασική αιτία της συντριβής όσων τοπικών κοινωνιών στηρίζονται αποκλειστικά στον τουρισμό.

2.2. Τουρισμός και ελληνική οικονομία

Η τουριστική ανάπτυξη στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο καθίσταται αντικείμενο διεξοδικής μελέτης, όπου εξετάζονται οι διαφορετικές προσεγγίσεις και οι αντιλήψεις που σχηματίζονται γύρω από αυτήν. Όλες οι πλευρές –δηλαδή τόσο η μεταπολεμική πολιτική για την ανάπτυξη του τουρισμού, και μαζί της οι υποστηρικτές της τουριστικής οικονομικής σφαίρας, όσο και το σύνολο σχεδόν των επικριτικών προσεγγίσεων της τουριστικής ανάπτυξης, εκείνων δηλαδή που την εκλαμβάνουν ως «ασυνείδητο αφελληνισμό» και μαζί της καταγγέλλουν τον «υπερτουρισμό», την «έκρηξη καταναλωτισμού», και τη συνεπαγόμενη «περιβαλλοντική υποβάθμιση της χώρας»– φαίνεται να

συγκλίνουν στο ότι η τουριστική ανάπτυξη της Ελλάδας είναι αναγκαία και αναπόφευκτη (Νικολακάκης, 2017, σελ. 13-14). Αυτό άλλωστε αποτυπώνεται αν εξετάσει κανείς και λίγο αναλυτικότερα όλες τις κρατικές παρεμβάσεις κατά τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα. Επειδή η σε βάθος ανάλυση ξεπερνάει τους σκοπούς της συγκεκριμένης μελέτης, θα αναφέρουμε επιλεκτικά κάποια βασικά σημεία, για να αποτυπωθεί διαχρονικά η σημασία που αποδιδόταν στον τουρισμό ως αναπτυξιακό πυλώνα της ελληνικής οικονομίας.

Για παράδειγμα, αναλύοντας τα προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης από τη δεκαετία του '50 έως τις αρχές του '70, το κράτος δικαιολογούσε την έντονη παρέμβασή του στην τουριστική ανάπτυξη με βάση τα ακόλουθα επιχειρήματα (Βλάμη, 2009):

1. Ο τουρισμός συμβάλλει στη βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών της ελληνικής οικονομίας.
2. Λειτουργεί ως τομέας έντασης εργασίας, αυξάνοντας την απασχόληση.
3. Αυξάνει το εισόδημα μέσω των πολλαπλασιαστικών του επιδράσεων στην εθνική οικονομία.
4. Συμβάλλει στην καλύτερη κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των αστικών κέντρων και της υπαίθρου, ενισχύοντας την περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας.

Αυτή η στρατηγική αποτυπώνει την προσπάθεια για ολοκληρωμένη και πολυδιάστατη προσέγγιση στην τουριστική ανάπτυξη, αναγνωρίζοντας τον τουρισμό ως κρίσιμο παράγοντα για την οικονομική και κοινωνική ευημερία.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων, η ελληνική τουριστική πολιτική, μέσω του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ) και άλλων συναρμόδιων φορέων, επικεντρώθηκε στη χρηματοδότηση τουριστικών υποδομών. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον σχηματισμό ξενοδοχειακού κεφαλαίου, το οποίο υποστήριξε τη διαρθρωτική εξέλιξη του επιπέδου παραγωγής και διάθεσης της ετήσιας τουριστικής κατανάλωσης. Υλοποιήθηκε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα δημόσιων και επιδοτούμενων ιδιωτικών επενδύσεων που οδήγησε στη δημιουργία σημαντικού αριθμού ξενοδοχειακών μονάδων σε πολλές περιοχές της χώρας, ενισχύοντας έτσι την περιφερειακή ανάπτυξη και την οικονομική

διασύνδεση μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών (Βλάμη, 2009). Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, με το πενταετές πρόγραμμα 1973-1977 φαίνεται να μετατοπίζεται ο κύριος σκοπός της τουριστικής πολιτικής από την κάλυψη των βραχυχρόνιων αναγκών του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας προς τη δημιουργία ενός αποδοτικού και ανταγωνιστικού «τουριστικού προϊόντος», το οποίο θα είναι σε θέση μακροχρόνια να συμβάλλει κατά το μέγιστο δυνατό στην οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας με τις λιγότερες δυσμενείς κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις (ΚΕΠΕ, 1972, σελ. 273). Στο πρόγραμμα αυτό, μάλιστα, επισημαίνεται ότι πρέπει να επιχειρηθεί η επίτευξη στόχων που σχετίζονται με δημογραφικά και κοινωνικά ζητήματα στις προβληματικές περιοχές της χώρας μέσω της τουριστικής ανάπτυξης.

Σε παρόμοια γραμμή κινείται και το επόμενο Πενταετές πρόγραμμα 1976-1980, για το οποίο αξίζει να αναφερθεί ότι κυριαρχεί η διαπίστωση ότι ο τουρισμός στην Ελλάδα, αν και αναπτύσσεται με γοργούς ρυθμούς και αποτελεί δυναμικό παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, αντιμετωπίζει πλέον σοβαρά προβλήματα οργάνωσης και λειτουργίας, τα οποία οφείλονται κυρίως στην πολιτική μεγιστοποίησης που εφαρμοζόταν αναφορικά με τα συναλλαγματικά έσοδα για αναπτυξιακούς σκοπούς, παρά σε εγγενείς αδυναμίες του. Σε αυτό το σημείο αξίζει να τονιστεί ότι για πρώτη φορά τοποθετείται επίσημα το ζήτημα της απρογραμματίστης και ανεξέλεγκτης τουριστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, με τις επακόλουθες δυσμενείς επιπτώσεις στο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον (Βλάμη, 2009, σελ. 257). Επίσης, εισάγεται η προβληματική της χωρητικότητας μιας περιοχής και η ανάγκη για χωροταξικό σχεδιασμό του τουρισμού, ο οποίος πρέπει να σχεδιαστεί με κατεύθυνση την ευρύτερη χωροταξική διασπορά των τουριστικών πυρήνων, την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου και τη βελτίωση της ποιότητας των προσφερόμενων υπηρεσιών (ΚΕΠΕ, 1977, σελ. 91), θέμα που μέχρι σήμερα, σχεδόν πενήντα χρόνια μετά, παραμένει επίκαιρο και άλυτο.

Το πενταετές πρόγραμμα 1981-1985 θεωρείται ως το πρώτο ουσιαστικό και με περιφερειακή διάσταση πρόγραμμα, καθώς σε πρωταρχικό στόχο αναδύεται η αντιμετώπιση του διαρθρωτικού προβλήματος του ελληνικού τουρισμού, αφού η έντονη χωροχρονική συγκέντρωση της τουριστικής δραστηριότητας στη χώρα έχει προκαλέσει σοβαρότατες

οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις (ΕΟΤ-ΚΕΠΕ, 1994, σελ. 25). Ειδικότερα, βασική επιδίωξη του προγράμματος παραμένει η προσπάθεια «αύξησης της συμβολής του τουρισμού στην ανάπτυξη προβληματικών περιοχών και στη γενικότερη περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας», σε συνδυασμό, όμως, με «την ανάσχεση της περαιτέρω τουριστικής ανάπτυξης σε περιοχές και τόπους που εμφανίζουν έντονα σημεία συμφόρησης και κορεσμού (π.χ. Αθήνα, Ρόδος, Κέρκυρα, Κρήτη και Χαλκιδική – ΚΕΠΕ, 1980, σελ. 47). Αξιοσημείωτο είναι ότι με το πρόγραμμα αυτό για πρώτη φορά ενθαρρύνεται ο σχηματισμός της «παραξενοδοχίας», καθώς αναφέρεται ότι για την επίτευξη των παραπάνω στόχων επιθυμητή είναι η «παράλληλη αύξηση των βοηθητικών καταλυμάτων, σε σύγκριση με τα κύρια καταλύματα, και η ορθολογική κατανομή τους στον χώρο (ΚΕΠΕ, 1980, σελ.47)².

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1981 συνέβαλε σε δραστικές αλλαγές στον τρόπο σχεδιασμού της εθνικής τουριστικής πολιτικής. Αυτή η εξέλιξη σήμανε μια στροφή από την αποκλειστικά εθνική στρατηγική σε μια προσέγγιση που ενσωματώνει και αντλεί στοιχεία από τις ευρωπαϊκές διαδικασίες και κανονισμούς, αλλά κυρίως χρηματοδοτήσεις σε υποδομές και ιδιωτικές επενδύσεις, επηρεάζοντας σημαντικά πολλές πτυχές της τουριστικής λειτουργίας και διαχείρισης στη χώρα. (Βλάμη, 2009). Το φαινόμενο αυτό φαίνεται ήδη από τους στόχους που τίθενται στο επόμενο πενταετές αναπτυξιακό πρόγραμμα 1983–1987, το οποίο θεωρείται ως το τελευταίο εθνικό αναπτυξιακό πρόγραμμα, καθώς από τότε οι οικονομικοί πόροι που παρέχουν τα Διαρθρωτικά Ταμεία και οι άλλες χρηματοδοτικές πηγές της Κοινότητας αποτελούν κύρια πηγή εσόδων για την υλοποίηση αναπτυξιακών προγραμμάτων στη χώρα, με αποτέλεσμα τα αναπτυξιακά προγράμματα που εφαρμόζονται να είναι συνυφασμένα με τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης και τις διάφορες Κοινοτικές πρωτοβουλίες (Κόνσολας, 1997, σελ. 205). Ειδικότερα, το πενταετές πρόγραμμα 1983-1987 στηρίχθηκε στη βασική επιδίωξη της Ε.Ε., αλλά και της νεοεκλεγείσας σοσιαλιστικής κυβέρνησης, για αποκέντρωση και ενίσχυση της «εκ των κάτω ανάπτυξης». Το πρόγραμμα έθεσε ως επίκε-

² Η ίδια συζήτηση επαναλαμβάνεται και σήμερα με την ταχύτατη αύξηση των ιδιωτικών καταλυμάτων βραχυχρόνιας μίσθωσης.

ντρο τον πολίτη και εισήγαγε τη διαδικασία του δημοκρατικού σχεδιασμού, μέσω της οποίας δόθηκε η δυνατότητα συμμετοχής του πολίτη (όντας μέλος τοπικών φορέων και κυρίως της αυτοδιοίκησης) σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε θέματα μείζονος σημασίας για τη χώρα (Βλάμη, 2009, σελ. 258). Στο πλαίσιο του δημοκρατικού σχεδιασμού συγκροτήθηκαν σταδιακά νέα όργανα σε κάθε γεωγραφική βαθμίδα (περιφερειακά συμβούλια, νομαρχιακά συμβούλια, δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια) και προβλέφθηκαν αντίστοιχα αναπτυξιακά προγράμματα, μεσοπρόθεσμα και ετήσια, τα οποία καταρτίστηκαν με τη συνεργασία των νέων φορέων (ΚΕΠΕ 1985, σελ. 216).

Γενικά, οι επιδιώξεις της κυβερνητικής πολιτικής για περιφερειοποίηση του τουρισμού, όπως αυτές διατυπώνονται στα κατά περιόδους προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης, δεν είχαν ουσιαστική επίδραση στη χωροχρονική κατανομή της τουριστικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, καθώς φαίνεται ότι δεν έτυχαν σημαντικής εφαρμογής (Βλάμη, 2009, σελ. 2009). Όπως, μάλιστα, επισημαίνει ο ίδιος ο ΕΟΤ, οι κυβερνήσεις από τα πρώτα στάδια ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού (μετά το 1950) και μέχρι το 1981 προσέδωσαν σε αυτόν έναν μονοσήμαντο οικονομικό προσανατολισμό, με αποτέλεσμα την επισκίαση των πολύ σημαντικών πολιτιστικών, πολιτικών και περιβαλλοντικών του πτυχών. Στην περίοδο μετά τη δικτατορία, τα διάφορα πενταετή προγράμματα τουριστικής ανάπτυξης φαίνεται ότι ήταν υπερβολικά αισιόδοξα και συχνά δεν συνοδεύονταν από σαφείς, ορθολογικές πολιτικές για τη στήριξή τους (ΕΟΤ, 1985, σελ.24). Από την άλλη πλευρά, τη δεκαετία του 1980, διαπιστώνεται μια τάση υποβάθμισης του τουρισμού στο πλαίσιο της κυβερνητικής πολιτικής, η οποία άρχισε με την αμφισβήτηση και τον υποτονισμό της συμβολής του τουρισμού στην εθνική οικονομία, εξαιτίας της μειωμένης εισερχόμενης τουριστικής κίνησης που σημειώθηκε στη χώρα το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980 (οι αφίξεις αλλοδαπών τουριστών στην Ελλάδα από τις 5.798.360 που ήταν 1979, μειώθηκαν στις 5.258.342) (Βλάμη, 2009, σελ. 259-260). Συγκεκριμένα, τη δεκαετία αυτή στα πενταετή αναπτυξιακά προγράμματα της Ελλάδας αναφέρονται στερεότυπα οι εξής στόχοι και επιδιώξεις (ΚΕΠΕ, 1990, σελ. 287):

- αναβάθμιση των προσφερόμενων υπηρεσιών,
- χωροταξική ανακατανομή της τουριστικής ζήτησης και προσφοράς,
- ανάσχεση της ανάπτυξης στις τουριστικές περιοχές που εμφανίζουν σημάδια κορεσμού,
- παροχή κινήτρων για την ανάπτυξη νέων μορφών τουρισμού (αγροτουρισμού, θαλάσσιου, χειμερινού, θεραπευτικού, μορφωτικού και αθλητικού τουρισμού),
- ενίσχυση του εσωτερικού κοινωνικού τουρισμού.

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, ο τουρισμός χαρακτηριζόταν τόσο από τους επιστήμονες του τουρισμού όσο και από τους φορείς άσκησης τουριστικής πολιτικής ως ιδιαίτερος «τομέας» ή «κλάδος» και, κυρίως, «κλάδος παραγωγής» ή «κλάδος υπηρεσιών» της οικονομικής δραστηριότητας μιας χώρας (Λαγός, 2016, σελ. 52-53). Ο χαρακτηρισμός αυτός, αλλά και η πρακτική του αντιμετώπιση, δεν συνοδεύονταν και από την αναγκαία κλαδική και στατιστικο-οικονομική αντιμετώπισή του στο σύστημα των Εθνικών Λογαριασμών, με αποτέλεσμα να μην καθίσταται δυνατό να υπάρχουν αξιόπιστες προσεγγίσεις σε ό,τι αφορά τις γενικά παραδεκτές επιδράσεις του τουρισμού στο εισόδημα, την απασχόληση, τα φορολογικά έσοδα και το ισοζύγιο πληρωμών μιας χώρας υποδοχής τουριστών.

Στην Ελλάδα, η επιστημονική τεκμηρίωση του τουρισμού ξεκίνησε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ η σημαντική ανάπτυξη του τουρισμού είχε ήδη αρχίσει να παρατηρείται από τα μέσα της δεκαετίας του '70, εκμεταλλευόμενη την τότε μειωμένη δημοφιλία των ισπανικών θερέτρων, που προκάλεσε τη ζήτηση για εναλλακτικούς μεσογειακούς προορισμούς. Οι τουριστικές ροές στην Ελλάδα αυξήθηκαν σημαντικά στη δεκαετία του '80, ευνοούμενες από την αφθονία φυσικών, πολιτιστικών και περιβαλλοντικών πόρων, καθώς και την προσβασιμότητα στα κύρια νησιά και το σχετικά χαμηλό κόστος ζωής σε σύγκριση με τον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό (Kalantzi et al., 2017, σελ. 42). Η κατάσταση αυτή ενίσχυσε την ικανότητα του ελληνικού τουρισμού να καλύπτει ευρεία γκάμα τουριστικών αναγκών και παράλληλα να διευκολύνει την ταχεία ανάπτυξη της τουριστικής βιομηχανίας, η οποία μετεξελίχθηκε σε κρίσιμο παράγοντα για την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας (Buhalis, 2001).

Μέσα από μια ανασκόπηση για τη δεκαετία του 1980, προκύπτει ότι στην Ελλάδα υπήρξε μια εξειδίκευση της χωροταξικής πολιτικής στον τουρισμό, με βάση τους άξονες «έλεγχος – ανάσχεση», στοχεύοντας στη διαχείριση και στην ισορροπημένη ανάπτυξη του τουριστικού τομέα (Βλάμη, 2009). Αυτοί οι άξονες φαίνεται να αποδείχθηκαν σύντομα ανεπαρκείς, καθώς παρατηρήθηκε η ανάγκη για περισσότερα αναπτυξιακά μέτρα στήριξης του τουρισμού. Πράγματι, ο εν λόγω κατευθυντήριο άξονας υπήρξε κομβικής σημασίας κρατικός παρεμβατισμός, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και έπειτα, πράγμα που φαίνεται έντονα από τους στόχους και τις επιδιώξεις της κυβερνητικής πολιτικής. Αναλυτικότερα, η φάση στασιμότητας που βρισκόταν η ελληνική οικονομία, με τη συνεχή μείωση των επενδεδυμένων κεφαλαίων και της αποδοτικότητάς τους στον τομέα της βιομηχανίας και, από την άλλη πλευρά, με τη γρήγορη ανάκαμψη της τουριστικής δραστηριότητας στη χώρα, επιβεβαίωσε την άποψη ότι ο τουρισμός αποτελεί σταθερό παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης και οδήγησε σε μεταστροφή της αντίληψης για τον τουρισμό σε πολιτικό επίπεδο και στην ανάγκη αναζήτησης νέων προοπτικών και ευκαιριών για την αναβάθμιση και την περαιτέρω ανάπτυξή του (Ιορδάνογλου και Μπέλλας, 1998, σελ. 104 και ΚΕΠΕ, 1990, σελ. 282).

Ουσιαστικά, την περίοδο αυτή γίνεται αποδεκτό ότι ο τουρισμός, για να συμβάλλει καίρια στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Ελλάδας και στη σύγκλιση των περιφερειών της, έχει άμεση ανάγκη από τον σχηματισμό του, ποσοτικά, και ιδίως ποιοτικά, απαραίτητου πάγιου και λειτουργικού τουριστικού κεφαλαίου (Βλάμη, 2009, σελ. 264). Έτσι λοιπόν, οι κοινοτικοί πόροι, σύμφωνα με μια μελέτη που εκπόνησαν από κοινού ο ΕΟΤ με το ΚΕΠΕ (1994, σελ. 4-5), αν και ήταν περιορισμένοι, κατευθύνθηκαν προς τη δημιουργία έργων υποδομής (όπως την κατασκευή βασικών οδικών αρτηριών, σιδηροδρόμων, αεροδρομίων, τηλεπικοινωνιών κ.ά.), την ενίσχυση των ιδιωτικών τουριστικών επενδύσεων (ιδίως στην ανέγερση ξενοδοχειακών μονάδων μεγάλης κλίμακας) μέσω του αναπτυξιακού Νόμου 1892/90 και την ενθάρρυνση δραστηριοτήτων επιμόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης του προσωπικού.

Από το 1990 και έπειτα έχουμε πλέον στην Ελλάδα την ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού, ενώ οι πολιτικές που αφορούν τον τουρισμό

ενισχύουν τις τάσεις που δείχνουν σταθερή αύξηση στις υποδομές στις νησιωτικές και παραθαλάσσιες περιφέρειες και νομούς (Τσάρτας, 2010, σελ. 36). Παράλληλα, οι μονάδες που δημιουργούνται κατά τη δεκαετία του 1990-2000 είναι τύπου Α' Τάξης και Λουξ, ωστόσο εκεί υπάρχει μια ξεχωριστή συζήτηση για την κατάταξη των καταλυμάτων, που είναι εκτός του αντικειμένου της παρούσας μελέτης. Αρκεί ωστόσο να αναφερθεί ότι τα ξενοδοχεία πολυτελείας είναι ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο του ελληνικού τουρισμού (Βαγιονής κ.ά., 2011, σελ. 18). Αυτό που έχει σημασία είναι ότι οι όποιες εξελίξεις που αποτυπώνονται από τις μεταβολές στις τουριστικές υποδομές φιλοξενίας συνοδεύονται και από την παράλληλη διαμόρφωση στις διεθνές αγορές μιας «εικόνας» της Ελλάδας, η οποία την κατατάσσει στις χώρες που προσφέρουν «ήλιο και θάλασσα» σε σχετικά ικανοποιητική ανταγωνιστική τιμή. Η εξέλιξη όμως που επηρέασε τη σύνθεση των χαρακτηριστικών της προσφερόμενης υποδομής στην Ελλάδα ήταν η αλματώδης ανάπτυξη του αριθμού των επιχειρήσεων με βοηθητικά καταλύματα (ενοικιαζόμενα δωμάτια) (Τσάρτας, 2010, σελ. 39)

Θα ήταν παράλειψη να μην γίνει αναφορά στην κρίση της περιόδου 2008-2018, καθώς φαίνεται να διαπιστώνεται μια ασυμφωνία σε σχέση με τον χρόνο κατά τον οποίο γίνονται αισθητές οι συνέπειες της στην ελληνική οικονομία και την απασχόληση. Η κριτική επισκόπηση της τουριστικής κίνησης στην Ελλάδα αποκαλύπτει ότι οι προκλήσεις στον τομέα ξεκίνησαν πολύ πριν από την έναρξη της γενικότερης οικονομικής ύφεσης στη χώρα. Η περίοδος που ακολούθησε τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004 σηματοδοτήθηκε από μια ατμόσφαιρα ευφορίας, η οποία όμως σύντομα έδωσε τη θέση της σε μία φάση στασιμότητας το 2007, καθώς οι στατιστικοί δείκτες της τουριστικής κίνησης άρχισαν να δείχνουν πτώση. Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση των ετών 2008 και 2009 επιβάρυνε κυρίως τις πηγές εξωτερικής ζήτησης, οδηγώντας σε μείωση των διεθνών ταξιδιωτικών ροών και εντείνοντας την πτωτική τάση. Το 2010, παρόλο που η διεθνής οικονομία άρχισε να δείχνει σημάδια ανάκαμψης, η ελληνική οικονομική κρίση καθυστέρησε την ανάκαμψη του τομέα του τουρισμού (Χατζηδάκης, 2015). Όπως αναφέρουν οι Αρανίτου και Μανιούδης (2021, σελ. 75-76), οι επιπτώσεις της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008 γίνονται αισθητές τα αμέσως επόμενα χρόνια μετά την εκ-

δήλωση της κρίσης, μέσα από τη συρρίκνωση της διεθνούς ζήτησης, η οποία αποκαθίσταται μόνο από το 2013 και μετά. Η εγχώρια απασχόληση στον τουρισμό είναι από τα πρώτα πεδία που επηρεάζονται πριν από την περίοδο του 2011 (τιμή αναφοράς στην εν λόγω μελέτη του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς).

Ξεχωρίζουμε από τα συμπεράσματα της μελέτης των Αρανίτου και Μανιούδη (2021, σελ. 76) ότι, σε αντίθεση με άλλες περιόδους ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, τη συγκεκριμένη περίοδο (2008-2018) στον επίσημο τομέα της οικονομίας δεν αποτυπώνεται τάση ο τουρισμός να αποτελέσει πεδίο ανάπτυξης επιχειρηματικότητας «ευκαιρίας». Δεν υπάρχουν δηλαδή ενδείξεις από τα διαθέσιμα στοιχεία ότι ο τουρισμός και η απασχόληση σε αυτόν διογκώνονταν με ένα μοντέλο κοινωνικής διαχείρισης της απουσίας άλλων επαγγελματικών ευκαιριών, προϊούσης της εξαιρετικά υψηλής ανεργίας της περιόδου. Ο ελληνικός τουρισμός μετασχηματίζεται κατά την υπό μελέτη περίοδο, καθώς αποτελεί πεδίο συγκεντροποίησης κεφαλαίων, αύξησης του μέσου όγκου εργασιών και της απασχόλησης στον κλάδο και συρρίκνωσης του μεριδίου συμμετοχής των ΜμΕ στον κλάδο. Η μικρή οικογενειακή επιχείρηση, με τις προνοιακές λειτουργίες και δομές της, δεν εξαφανίζεται, απλά ο ρόλος και η κεντρικότητά της στο συνολικό τουριστικό προϊόν της χώρας συρρικνώνεται.

Σε γενικές γραμμές όμως, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 2008-2018, που συνέπεσε με την οικονομική κρίση, ο ελληνικός τουρισμός αποδείχθηκε σημαντική κινητήρια δύναμη για την εθνική οικονομία, επιτρέποντας σημαντική ανάπτυξη και συμβάλλοντας στη σταθεροποίηση των επιπέδων ανεργίας. Σημειώθηκε αύξηση των τουριστικών αφίξεων, διανυκτερεύσεων και εσόδων, αν και παρατηρήθηκε μείωση στην ανάλυση δαπανών ανά ταξίδι και διανυκτέρευση, καθώς και στη μέση διάρκεια παραμονής των επισκεπτών (Πετράκος κ.ά., 2020).

2.3. Το πρόβλημα με τη μονοδιάστατη ανάγνωση των αριθμών

Από το 1950 έως το 1998, το σύστημα συναλλαγματικών περιορισμών, που είχε θεσπιστεί από το 1932, χρησίμευε ως βάση για τη δημιουργία των στατιστικών δεδομένων του ισοζυγίου πληρωμών στην

Ελλάδα. Οι εισπράξεις από τουριστικές υπηρεσίες προς τους αλλοδαπούς καταγράφονταν ως ποσά σε συνάλλαγμα που μετατρέπονταν στο εθνικό νόμισμα μέσω του τραπεζικού συστήματος. Αντίστοιχα, οι πληρωμές αποτυπώνονταν ως ξένο νόμισμα που χορηγείτο στους Έλληνες πολίτες για τα ταξίδια τους στο εξωτερικό. Με την κατάργηση των συναλλαγματικών περιορισμών το 1994, η Τράπεζα της Ελλάδος εισήγαγε μια νέα μεθοδολογία, σύμφωνα με τις οδηγίες του ΔΝΤ, διακρίνοντας τις συναλλαγές ανάμεσα σε κατοίκους και μη κατοίκους. Η νέα αυτή προσέγγιση εφαρμόστηκε πλήρως από το 1999, βελτιώνοντας την αξιοπιστία των στατιστικών δεδομένων (Πετράκος κ.ά., 2020).

Οι Τσάρτας κ.ά., ήδη σε μελέτη που έκαναν το 2010 για λογαριασμό του ΣΕΤΕ, έθεσαν προβληματισμούς σχετικά με τη σχέση εσόδων και ανταγωνιστικότητας του ελληνικού τουρισμού, καθώς τόνισαν ότι η απλή παράθεση των στατιστικών στοιχείων που αναδεικνύουν θετική εξέλιξη των εσόδων συχνά υποτιμά την ανάγκη σύνθετων και συγκριτικών (σε σχέση με τα όσα συμβαίνουν σε άλλες τουριστικές χώρες) προσεγγίσεων, οι οποίες θα επέτρεπαν τη διακρίβωση της συμβολής των εσόδων στην ανταγωνιστικότητα του ελληνικού τουριστικού προϊόντος (Τσάρτας κ.ά., 2010, σελ. 46).

Το πρώτο ζήτημα το οποίο έχει σημασία είναι ότι θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη πάντοτε και το κόστος για τη δημιουργία των υποδομών και υπηρεσιών, οι οποίες θα προσελκύσουν τη ζήτηση. Έχουν γίνει προσπάθειες για εκτιμήσεις που αφορούν τις απαιτούμενες επενδύσεις ανά θέση εργασίας αλλά και ευρύτερα τη δαπάνη (και τις αναγκαίες εισαγωγές αγαθών) που απαιτείται (συχνά ο υπολογισμός γίνεται ως ποσοστό των τουριστικών εισπράξεων), ώστε να υπάρξουν τα έσοδα του τουρισμού (Τσάρτας κ.ά., 2010, σελ. 46-47). Και στις δύο περιπτώσεις αμφισβητείται το πόσο υψηλό είναι το όφελος από την ανάπτυξη του τουρισμού, είτε λόγω υψηλού κόστους επένδυσης ανά θέση εργασίας είτε λόγω σημαντικής αύξησης του εμπορικού ελλείμματος, ώστε να υπάρξει ζήτηση και άρα έσοδα (Τσάρτας κ.ά., 2010, σελ. 46-47). Χωρίς να παραγνωρίζεται η σημασία αυτών των διερευνήσεων, επισημαίνεται, πρώτον, ότι παρόμοια κόστη προκύπτουν για το σύνολο των ανταγωνιστών μας, δεύτερον, ότι, όπως εκτιμάται, οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις του τουρισμού στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας αυξάνονται και, τρίτον, ότι οι θέσεις απασχόλησης

που δημιουργούνται στον τουρισμό είναι πολύ περισσότερες, συγκρινόμενες με τη βιομηχανία και τη γεωργία-κτηνοτροφία και έχουν μακροπρόθεσμα δυναμικά ποιοτικά χαρακτηριστικά συγκρινόμενα με αυτούς τους δύο κλάδους (Τσάρτας κ.ά., 2010, σελ. 46-47).

Το δεύτερο ζήτημα σχετίζεται με τη σύγκριση των κατά κεφαλήν εισπράξεων από τους τουρίστες. Αυτό που έχει σημασία δεν είναι η απλή μελέτη αυτού του δείκτη όπως ήδη αναφέρθηκε, αλλά η διακρίβωση, π.χ., του τελικού οφέλους σε σχέση με αυτό των ανταγωνιστών (Κουζέλης, 2002). Εξίσου προβληματικά είναι τα στοιχεία της απόδοσης του κόστους της διαφήμισης της χώρας σε σχέση με τα έσοδα (διαφημιστικές δαπάνες ανά άφιξη και εισπράξεις τουριστικού συναλλάγματος ανά μονάδα διαφημιστικής δαπάνης), το οποίο είναι χαμηλότερο από το παγκόσμιο, το ευρωπαϊκό αλλά και από αυτό των βασικών ανταγωνιστών (Ισπανία, Πορτογαλία)(Τσάρτας κ.ά., 2010, σελ. 46-47). Συμπερασματικά, στις πολλές μακροπρόθεσμες θετικές επιπτώσεις των τουριστικών εσόδων στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη της χώρας πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα ποιοτικά δεδομένα της σχέσης του κόστους, τα οποία συνδέονται και με την ανταγωνιστική θέση του ελληνικού προϊόντος (Τσάρτας κ.ά. , 2010, σελ. 46-47).

2.4. Επισημάνσεις για τον τουρισμό σήμερα

Ο τουρισμός αποτελεί μια σύνθετη πραγματικότητα, γεμάτη αμφισβητήσεις και ερωτηματικά, όχι μόνον ως προς τον τρόπο λειτουργίας του αλλά και ως προς το πρότυπο ανάπτυξής του (Βαρβαρέσος, 2017, σελ. 387). Διαχρονικά οι δείκτες που απασχολούν τους ειδικούς του τουρισμού και λιγότερο τους αρμόδιους για τον σχεδιασμό εφαρμόσιμων πολιτικών (policymakers), με βάση τους οποίους αξιολογούν κατά κύριο λόγο την επιτυχημένη ή μη πορεία του ελληνικού τουρισμού κάθε έτος, είναι η εξέλιξη των συνολικών εισπράξεων από την τουριστική δραστηριότητα, το ποσοστό μεταβολής του δείκτη Συνολικού ΑΕΠ/κλίνη, το ποσοστό των εισπράξεων/κλίνη, το άμεσο τουριστικό ΑΕΠ/κλίνη, η άμεση τουριστική απασχόληση, οι αφίξεις και διανυκτερεύσεις.

Ωστόσο, στη μεταπανδημική περίοδο, σειρά θεμάτων έχουν αναδείξει τον τουρισμό, όχι τόσο ως έναν πυλώνα καθοριστικό για την ελλη-

νική οικονομία με θετικές επιδράσεις, αλλά και ως ένα πεδίο με αρκετά προβλήματα και προκλήσεις (Μοίρα, 2022). Μια από τις πιο απειλητικές τάσεις για τη βιωσιμότητα του τουρισμού, που εμφανίστηκε έντονα στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες με εξάρτηση από τον τουρισμό, είναι η σημαντική έλλειψη σε εργατικά χέρια σε διάφορες θέσεις εργασίας στον τουρισμό (ενδεικτικά βλ. Δελτίο Τύπου του ΣΕΤΕ, 2022), αλλά και το ευρύτερο ζήτημα με την ευαλωτότητα του τουρισμού εξαιτίας της διαχρονικής στρέβλωσης με τη μονοκαλλιέργεια του τουρισμού (Βαγιονής και Λεοντίδου, 2020). Ως εκ τούτου· πρέπει να επισημανθεί ότι η αξιολόγηση της επίπτωσης του τουρισμού (αλλά και κάθε άλλης οικονομικής δραστηριότητας) σε μια περιοχή (χώρα, περιοχή ή προορισμό) είναι μια εξαιρετικά σημαντική διαδικασία και μια αναγκαία διαδικασία που θέλει να προχωρήσει σε σχεδιασμό, έτσι ώστε να επιτύχει υψηλότερα επίπεδα βιωσιμότητας (Spilanis et al., 2011).

Ήδη, νωρίς στη μεταπανδημική περίοδο, οι Missos et al. (2021) είχαν επισημάνει ότι, με σειρά δημοσίων πολιτικών, ο τουρισμός μπορεί πραγματικά να αναδειχθεί σε 'game changer' παράγοντας βελτίωσης οικονομικών μεγεθών, αν ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα και υλοποιηθούν δημόσιες πολιτικές, πάντα με γνώμονα ότι η μεγέθυνση άλλων τομέων της ελληνικής οικονομίας μπορεί να είναι αυτή που θα επιφέρει μεγέθυνση και στον τουριστικό τομέα, αλλά όχι το αντίστροφο. Η αποτύπωση της επίδρασης και των σχέσεων του ελληνικού τουρισμού με άλλες δραστηριότητες της ελληνικής οικονομίας έχει σημασία, γιατί μόνο η ορθή απεικόνιση της παρούσας κατάστασης και η επιλογή κατάλληλων μεθοδολογικών εργαλείων μπορούν να δημιουργήσουν τους όρους για δημόσιες πολιτικές που υιοθετούν έμπρακτα τους όρους της βιωσιμότητας. Μέσα από μελέτες όπως η παρούσα, στόχος είναι τα σχετικά ευρήματα να συμβάλουν σε χάραξη στρατηγικών για τη διαχείριση της φέρουσας ικανότητας, της εποχικότητας και των ανισοτήτων, αλλά και να ενισχύσουν το τεκμηριωμένο υλικό που είναι διαθέσιμο για την εξέλιξη της τουριστικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα μέσα από καινοτόμες προσεγγίσεις και τεκμηριωμένες αναλύσεις.

Ο ΣΕΤΕ, μέσα από τα «Σχέδια Δράσης για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της διαρθρωτικής προσαρμογής του τουριστικού τομέα» (ΙΝΣΕΤΕ, 2021), έχει θέσει ως βασικούς στόχους τη διαμόρφωση τουριστικής πολιτικής για κάθε περιφέρεια, την ανάπτυξη του

ελληνικού τουρισμού, την αναβάθμιση των επιχειρήσεων του κλάδου και την αύξηση της βιωσιμότητας με ορίζοντα το 2030. Τα σχέδια αυτά επικεντρώνονται στη βελτίωση των υπηρεσιών, στην προσέλκυση επενδύσεων και στην προώθηση τουριστικών προϊόντων που συνδράμουν στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των περιφερειών, στοχεύοντας στο να αποτυπώσουν ένα σχέδιο για τον τουρισμό που δεν θα λαμβάνει υπόψη μονόπλευρα την αύξηση της τουριστικής κίνησης. Παράλληλα, και ενώ παραδοσιακά η έμφαση δίνεται συνήθως στους αριθμούς που αποτυπώνουν τις τάσεις για τον εισερχόμενο τουρισμό, πρόσφατες έρευνες αναδεικνύουν και άλλες παράλληλες τάσεις για τον εσωτερικό τουρισμό, επιβεβαιώνοντας ότι ο τουρισμός δεν είναι ένα ενιαίο φαινόμενο, ούτε κυλάει «αυτόματα». Ως εκ τούτου, πρέπει να δοθεί η απαιτούμενη βαρύτητα στη σωστή αποτύπωση της παρούσας κατάστασης. Οι δυνατότητες μιας ολοκληρωμένης τουριστικής πολιτικής δεν μπορεί να εξαντλούνται σε προωθητικές εκστρατείες του ΕΟΤ, καθώς ο τουρισμός είναι πολυδιάστατος, ένα σύνολο δραστηριοτήτων που περιλαμβάνουν δεκάδες κλάδους, όπως καταλύματα, τουριστικά γραφεία, αεροπορικές υπηρεσίες, ενοικιάσεις αυτοκινήτων κλπ. Αυτόν ακριβώς τον σκοπό φιλοδοξεί να υπηρετήσει η συγκεκριμένη μελέτη του ΚΕΠΕ.

2.5. Ο κύκλος ζωής του προορισμού Ελλάδα

Σε συνέχεια της παραπάνω περιγραφής, για λόγους αναλυτικής πληρότητας αλλά και εσωτερικής συνοχής σε ό,τι θα ακολουθήσει στη μελέτη αυτή, θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε ένα λογικά συνεκτικό σχήμα που να περιγράφει τα εξελικτικά στάδια του ελληνικού τουρισμού. Η εξέλιξη της ανάπτυξης του ελληνικού τουρισμού μέχρι σήμερα μπορεί, λοιπόν, να χωριστεί σε τρία διαστήματα,στηριζόμενη σε κάποιο βαθμό στην προσέγγιση Butler περί σταδίων ανάπτυξης προορισμών αλλά και σε άλλες παρεμφερείς προσεγγίσεις όπως των Tsartas & Lagos (2013) έστω και αν τα έξι θεωρητικά στάδια ανάπτυξης που πρότεινε ο συγγραφέας (εξερεύνησης, εμπλοκής, ανάπτυξης, σταθεροποίησης, στασιμότητας, μετα-στασιμότητας) (Butler,

1980) τα ενοποιούμε στις παρακάτω περιόδους³:

- της τουριστικής ανακάλυψης και εμπλοκής της χώρας (1950-1966),
- της τουριστικής «απογείωσης» της χώρας (1967-1995),
- της τουριστικής ωρίμανσης της χώρας (1995-σήμερα).

2.5.1. Η περίοδος τουριστικής ανακάλυψης και της εμπλοκής της χώρας: 1950-1966

Η τουριστική ανάπτυξη ξεκινά από το 1950, κατά το οποίο οι διεθνείς τουρίστες που καταγράφηκαν ήταν μόλις 37.487, για να ξεπεράσουν για πρώτη φορά το 1 εκατ., αφίξεις (1.131.730) το 1966⁴. Ανάλογη ταχύτατη αύξηση σημειώθηκε και σε ό,τι αφορά το συνάλλαγμα: από 4.734.000 δολάρια ΗΠΑ φτάνει τα 143.400.000.

Βασικό κίνητρο για την επίσκεψη της χώρας είναι ο πολιτισμός με τη διπλή του διάσταση: από τη μια αυτή των μνημείων της αρχαιότητας που συνδέονται με τη συμβολή της χώρας στον παγκόσμιο πολιτισμό και αυτή της σύγχρονης ζωής (δομημένα «παραδοσιακά» σύνολα, διατροφή, ήθη και έθιμα, καθημερινός τρόπος ζωής), όπως πολύ καλά αποτυπώνονται σε διεθνείς κινηματογραφικές παραγωγές της εποχής που έγιναν στη χώρα με αποκορύφωμα τον Ζορμπά.

Το είδος του τουρισμού και η έλλειψη υποδομών (και ιδίως περιφερειακών αεροδρομίων, αλλά και καταλυμάτων) οδηγούν τους τουρίστες στην Αθήνα και στην ευρύτερη περιοχή όπου υπάρχουν τα σημαντικότερα μνημεία (Ακρόπολη, Σούνιο, Μυκήνες, Ολυμπία, Δελφοί) και δευτερευόντως στη Θεσσαλονίκη. Ρόδος και Κέρκυρα αξιοποιούν τη διαχρονική τους παράδοση ως θέρετρα των Ευρωπαίων υποστηριζόμενα με νέες στοχευμένες υποδομές.

Η οργάνωση της δραστηριότητας έχει χαρακτηριστικά ανάλογα μιας βιοτεχνίας όπου, λόγω του μικρού μεγέθους της (το μέσο μέγεθος των ξενοδοχείων είχε 27 κλίνες), έχει ελάχιστη απασχόληση, συνήθως οικογενειακή και μη εκπαιδευμένη, λειτουργεί με χαμηλή πλη-

³ Η ίδια «περιοδοποίηση» του ελληνικού τουρισμού παρουσιάστηκε τόσο στο Spilanis I., 2003 όσο και στο πολύ πιο πρόσφατο Τσάρτας Π.- Σαραντάκου Ε., 2022, γεγονός που επιβεβαιώνει το βάσιμο της προσέγγισης.

⁴ Τα στοιχεία της περιόδου αυτής αντλήθηκαν από το Spilanis I., 1985, *Tourisme et développement régional: le cas de la Grèce*, Διδακτορική διατριβή, Grenoble.

ρότητα, συχνά εποχικά, ενώ συχνά δεν αποτελεί κύρια απασχόληση του ιδιοκτήτη. Περιορισμένος, αλλά αυξανόμενος, είναι ο αριθμός των μονάδων που έχουν τα χαρακτηριστικά «μοντέρνας» επιχείρησης.

Η εμπλοκή του κράτους είναι ιδιαίτερη, αφού ο τουρισμός αποτελεί τη μοναδική περίπτωση οικονομικής δραστηριότητας όπου το κράτος πραγματοποιεί άμεσες επενδύσεις και διαχειρίζεται άμεσα παραγωγικές μονάδες, με στόχο να «πείσει» επενδυτές αλλά και κατόικους των προορισμών να ξεπεράσουν τους ενδοιασμούς τους και να επενδύσουν στον τουρισμό, αξιοποιώντας τους πόρους που διαθέτουν οι Αναπτυξιακές Τράπεζες. Η διαφήμιση και τα γραφεία εξωτερικού του ΕΟΤ, σε συνεργασία με τον εθνικό αλλά μη κρατικό την εποχή εκείνη αερομεταφορέα των πέντε ηπείρων, συμπληρώνουν την εμπλοκή του κράτους σε όλη την αλυσίδα της παραγωγής και διακίνησης του προϊόντος.

Η εμπλοκή του κράτους δίνει αποτελέσματα και, από το τέλος της δεκαετίας, ο ρυθμός αύξησης των κλινών επιταχύνεται, με αποτέλεσμα το 1966 να υπάρχουν 85.323 κλίνες σε 2.165 μονάδες σε σύγκριση με 42.871 κλίνες σε 1.582 μονάδες στην αρχή της περιόδου, ενώ το μέσο μέγεθος αυξάνει σε 39,4 κλίνες/μονάδα.

Η αύξηση του αριθμού των τουριστών έφερε, όπως αναμενόταν, αύξηση των εσόδων που όμως δεν αυξήθηκαν ανά ταξίδι, παρά την αύξηση της μέσης διάρκειας παραμονής, και δεν ξεπέρασαν τα 150\$ για 8,9 ημέρες, δηλαδή 16,25\$ ημερήσια δαπάνη⁵, η οποία δεν έπαυσε να είναι μειούμενη σε όλη την περίοδο.

Τα συνολικά έσοδα του τουρισμού αποτελούσαν ένα ποσοστό μεταξύ 16-22% των άδηλων πόρων και κάλυπταν ένα ποσοστό μεταξύ 14-20% του ελλείμματος του ισοζυγίου εμπορευματικών συναλλαγών. Ανοδικά κινήθηκε και το ποσοστό των τουριστικών εισπράξεων σε σχέση με το συνολικό ΑΕΠ της χώρας, αν και σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα: από 1,39% το 1953 στο 2,46% το 1966. Σε παρόμοιο χαμηλό επίπεδο κινήθηκε η απασχόληση στους δύο βασικούς κλάδους,

⁵ Για λόγους σύγκρισης με βάση στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας που αναφέρονται στο Spilanis I. 1985, σ. 39, η ημερήσια δαπάνη στην Ελλάδα ήταν 13,0\$ σε σύγκριση με 13,7 στη Τουρκία, 15,7 στην Ισπανία, 16,8 στην Πορτογαλία, 15,0 στο Μαρόκο, 14,6 στην Τυνησία και 45,5 στις Μπαχάμες.

τον ξενοδοχειακό και της εστίασης: 2,1% του ενεργού πληθυσμού με βάση τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού.

Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι ο τουρισμός ξεκίνησε δυναμικά με πολύπλευρη στήριξη του κράτους, ώστε να γίνει αποδεκτό τόσο από την επιχειρηματική κοινότητα όσο και από τις τοπικές κοινωνίες να πάρουν το επιχειρηματικό ρίσκο, οι πρώτες μέσα από δανεισμό και οι δεύτερες με αυτοχρηματοδότηση. Η κάλυψη σημαντικού τμήματος του ελλείμματος των εισαγωγών συνιστά τη σημαντικότερη επιτυχία, χωρίς να μπορεί να υπάρξει ουσιαστική αξιολόγηση με βάση το κόστος της επενδυτικής προσπάθειας που, σύμφωνα με στοιχεία της ΤτΕ, ήταν για την ίδια περίοδο 1.913.200.000 δραχμές ή 63 εκατ. δολάρια.

2.5.2. Η περίοδος της τουριστικής «απογείωσης» της χώρας (1967-1995)

Η περίοδος της ανάπτυξης, όπως την ονομάζει ο Butler, πρέπει να χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα υψηλούς ρυθμούς αύξησης των μεγεθών. Πράγματι, αυτό συμβαίνει στην Ελλάδα τόσο στο επίπεδο των υποδομών (τουριστικών κλινών κυρίως, αλλά και γενικών υποδομών για την εξυπηρέτηση των τουριστών), όσο και σε αυτό των τουριστικών ροών (με δεκαπλασιασμό των αφίξεων που έφτασαν στο ύψος των 10 εκατ.) και της τουριστικής δαπάνης. Χαρακτηριστική είναι αυτή την περίοδο και η κρατική παρέμβαση, ενώ ορισμένοι συγγραφείς επισημαίνουν ότι ήταν αναγκαία συνθήκη, δεδομένων των προβλημάτων και των δυσλειτουργιών όπως το ανεπαρκές σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο της χώρας, η κακή υγειονομική κατάσταση, καθώς και οι σοβαρές ελλείψεις σε λοιπές τουριστικές υποδομές αλλά και εκπαιδευμένο προσωπικό (Μοίρα, 2022, σελ. 388). Συνεπώς, ταυτόχρονα συντελείται και η σταδιακή «εκβιομηχάνιση» της δραστηριότητας.

Η «εκβιομηχάνιση» υλοποιείται τόσο στο επίπεδο της παραγωγής, όπου έχουμε εμφάνιση πολύ μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων⁶ που δεν έχουν οικογενειακό χαρακτήρα αλλά λειτουργούν με σύγχρονους τρόπους οργάνωσης, με εκπαιδευμένο προσωπικό, κατανομή καθηκόντων και διακριτά τμήματα παραγωγής και προώθησης, με πρόσβαση

⁶ Το μέσο μέγεθος των ξενοδοχειακών μονάδων αυξάνεται από 39,4 σε 71,9, ενώ σε ό,τι αφορά την κατανομή ανά κατηγορία τα ξενοδοχεία πολυτελείας και Α' κατηγορίας από 19,1% των ξενοδοχειακών κλινών ανήλθαν σε 30%.

στο τραπεζικό σύστημα, όσο και στο επίπεδο της διακίνησης, όπου η παρουσία των διεθνών διακινητών τουρισμού έχει αυξηθεί και σε πολλές περιπτώσεις είναι ασφυκτική, ελέγχοντας το μεγαλύτερο τμήμα των ροών. Όλη αυτή η εξέλιξη συμβάλλει στην τυποποίηση και στη μείωση του κόστους της παραγωγής, με αποτέλεσμα το τουριστικό προϊόν να γίνεται προσιτό στα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Η γέννηση του μαζικού τουρισμού είναι γεγονός. Η «εκβιομηχάνιση» του τουρισμού είναι σχετική, αφού δίπλα στις 557.188 ξενοδοχειακές κλίνες λειτουργούν και 391.858 κλίνες σε 183.165 επιχειρήσεις ενοικιαζόμενων δωματίων.

Παράλληλα, παρατηρείται στροφή στον τουρισμό χαλάρωσης, με έμφαση στο προϊόν των 3S (sun/ήλιος, sea/θάλασσα, sand/άμμος) και μεγάλη συγκέντρωση στους νησιωτικούς και δευτερευόντως τους παράκτιους προορισμούς, με υποχώρηση των αστικών κέντρων και των αρχαιολογικών χώρων. Το κράτος συνεχίζει την ανάπτυξη των υποδομών κάθε τύπου, ειδικά στον τομέα των μεταφορών με την ανάπτυξη πολλών περιφερειακών αεροδρομίων που αλλάζουν εντελώς τις τουριστικές ροές που μπορούν πλέον να αποφύγουν την πρωτεύουσα. Νότιο Αιγαίο, Κρήτη, Ιόνια νησιά συγκεντρώνουν πάνω από το 65% των διανυκτερεύσεων του εισερχόμενου τουρισμού που, μαζί με την Αττική και συγκεκριμένες περιοχές της Μακεδονίας (Χαλκιδική, Θεσσαλονίκη, Θάσος), ξεπερνούν το 85%.

Την περίοδο αυτή αυξάνεται και ο εγχώριος τουρισμός, με αποτέλεσμα το ποσοστό των διανυκτερεύσεων των ημεδαπών σε ξενοδοχειακά καταλύματα να αποτελεί το 24,5% των συνολικών διανυκτερεύσεων, ενώ αντιπροσωπεύουν το 42,5% των αφίξεων. Η ΜΔΠ σε κάθε ξενοδοχείο ήταν 5,9 ημέρες για τους αλλοδαπούς και 2,6 για τους ημεδαπούς τουρίστες. Τα έσοδα σε σχέση με το ΑΕΠ ήταν της τάξης του 4,5%⁷, ενώ η απασχόληση των κλάδων καταλυμάτων και εστίασης ήταν 5,8% της συνολικής.

2.5.3. Η περίοδος της ωρίμανσης της χώρας (1995-)

Μειωμένοι αλλά σημαντικοί είναι οι ρυθμοί μεταβολής των μεγεθών (κλίνες και αφίξεις) που εναλλάσσονται με περιόδους στασιμότητας.

⁷ Επειδή τα δεδομένα προέρχονται από διαφορετικές πηγές, κρίνονται επισφαλή.

Ταυτόχρονα, ενισχύεται η διεθνοποίηση με έντονη την παρουσία των διεθνών παικτών τόσο σε ό,τι αφορά τις άμεσες επενδύσεις σε υποδομές όσο και τον έλεγχο των ροών τουριστών πρώτα με τους Tour Operators – που την τελευταία δεκαετία μοιράζονται την κυριαρχία τους με τις ηλεκτρονικές πλατφόρμες κρατήσεων (OTA) και τις εταιρείες χαμηλού κόστους– με αποτέλεσμα να διευρύνονται οι οικονομικές διαρροές.

Παρατηρούνται προβλήματα έντονης συγκέντρωσης κλινών και επισκεπτών που παίρνουν διαστάσεις υπερτουρισμού, χωρίς να έχουν εκφραστεί δημόσια παράπονα, παρά μόνο στις περιπτώσεις όπου η εκρηκτική αύξηση των βραχυχρόνιων μισθώσεων έχει δημιουργήσει «ασφυκτική» κατάσταση στην αγορά κατοικίας, με μείωση των διαθέσιμων κατοικιών προς μακροχρόνια ενοικίαση και υπερβολική αύξηση των ενοικίων. Το προϊόν των 3S (sun/ήλιος, sea/θάλασσα, sand/άμμος) συνεχίζει να είναι κυρίαρχο όπως και η συγκέντρωση των ροών στις ίδιες περιοχές, παρά την εμφάνιση νέων προϊόντων για ειδικά ενδιαφέροντα.

Η ενίσχυση των υποδομών συνεχίζεται, και ειδικά των καταλυμάτων υψηλών κατηγοριών που στην περίοδο αυτή σημειώνουν σημαντική αύξηση, με το μερίδιό τους στις ξενοδοχειακές κλίνες να περνά από το 30% το 1995 στο 49,3 % το 2022 και το μέγεθος των μονάδων από 71,9 σε 85,5 κλίνες ανά ξενοδοχειακή μονάδα. Σε ό,τι αφορά τα έσοδα, όπως αναλύθηκε στην προηγούμενη ενότητα, ενώ τα συνολικά έσοδα αυξάνονται με την αύξηση του αριθμού των αφίξεων και διανυκτερεύσεων, το πρόβλημα εντοπίζεται στην κατά κεφαλή δαπάνη η οποία διακυμαίνεται μεταξύ 68-80€ σε τρέχουσες τιμές, ενώ σε σταθερές τιμές είναι μειούμενη.

Πράγματι, τα τελευταία χρόνια αυξάνεται διαρκώς το ενδιαφέρον των ερευνητών για τη σχέση μεταξύ τουρισμού και οικονομικής ανάπτυξης, υποστηρίζοντας εμπειρικά μια άμεση επίδραση από την πρώτη στη δεύτερη. Μια γενική συναίνεση, σε επίπεδο βάσης, αποτελεί ότι ο τουρισμός πια σταθερά φαίνεται να αυξάνει το εισόδημα σε συνάλλαγμα, δημιουργεί ευκαιρίες απασχόλησης και δημιουργεί μια ενισχυτική τάση για τη συνολική οικονομική ανάπτυξη (Kasimati, 2016, σελ. 57).

Ενώ η παρούσα ανάλυση έχει καταγράψει τις βασικές φάσεις ανάπτυξης και τις χρονικές περιόδους που σημάδεψαν τον ελληνικό τουρισμό μέχρι σήμερα, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε πώς οι πρόσφατες κρίσεις, όπως η οικονομική κρίση του 2009 και η πανδημία της

COVID-19, έχουν επηρεάσει τον τομέα. Η ελληνική οικονομική κρίση είχε βαθιές επιπτώσεις στην οικονομία και κατ' επέκταση στον τουρισμό, ενώ η πανδημία της COVID-19 επιβράδυνε σημαντικά τις τουριστικές ροές, επιβάλλοντας μια παγκόσμια αναθεώρηση των ταξιδιωτικών και υγειονομικών πρακτικών. Σε αντίθεση με τις κλασικές μεθόδους αντιμετώπισης του τουρισμού ως ενός μεμονωμένου κλάδου της οικονομίας, οι σχέσεις του μεταξύ των δραστηριοτήτων που τον αποτελούν και με άλλες δραστηριότητες που συνδέεται αναλύονται ως ένα σύμπλεγμα ή δίκτυο δραστηριοτήτων, με κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις, και άμεσες και έμμεσες επιδράσεις. Στο επόμενο κεφάλαιο, εστιάζουμε στην πρόσφατη περίοδο, καθώς η ταχύτατη τεχνολογική πρόοδος, οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές και οι περιβαλλοντικές προκλήσεις έχουν επηρεάσει βαθύτατα τη δυναμική και τις προοπτικές του τουρισμού. Έτσι, θα αναλυθούν λεπτομερώς τα σύγχρονα δεδομένα, αντικατοπτρίζοντας τις τρέχουσες τάσεις του κλάδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΩΝ ΤΟΥ ΜΕΓΕΘΩΝ

3.1. Γενικά

Το παρόν κεφάλαιο έχει ως στόχο τη σκιαγράφηση της τουριστικής δραστηριότητας και μια πρώτη αξιολόγηση του ελληνικού τουρισμού σήμερα, μέσα από την παρουσίαση μιας σειράς μεταβλητών που θεωρούνται κρίσιμες για την ανάλυση. Η επιλογή των δεδομένων που θα παρουσιαστούν έχει γίνει με βάση τα ερωτήματα που καλείται να απαντήσει αυτό το κεφάλαιο που είναι η καταγραφή και η αξιολόγηση της πορείας και των αποτελεσμάτων της τουριστικής δραστηριότητας, λαμβάνοντας υπόψη και τις πρόσφατες προσπάθειες των διεθνών οργανισμών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή και Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού) να δημιουργήσουν ένα αξιόπιστο στατιστικό σύστημα για την αποτύπωση και αξιολόγηση της βιωσιμότητας του τουρισμού⁸. Για να γίνει αυτό, χρειάζεται να υπάρξει καταγραφή της προσφοράς και της ζήτησης και των ποιοτικών τους χαρακτηριστικών, καθώς και των αποτελεσμάτων της. Η έμφαση δίνεται στο οικονομικό αποτύπωμα και αφορά την τουριστική δαπάνη από τη μία και, από την άλλη, τον τζίρο και την απασχόληση στους κλάδους που παράγουν υπηρεσίες για τους τουρίστες⁹.

3.2. Η εξέλιξη των βασικών τουριστικών μεγεθών

Η οικονομική αποτύπωση της τουριστικής δραστηριότητας οφείλει να γίνει στις τρεις διαστάσεις: προσφορά, ζήτηση και οργάνωση

⁸ Στο πλαίσιο του UNWTO λειτουργεί Επιτροπή με αντικείμενο τη μέτρηση της βιωσιμότητας του τουρισμού–Measuring the Sustainability of Tourism (<https://www.unwto.org/tourism-statistics/measuring-sustainability-tourism>), που προσπαθεί να δημιουργήσει ένα παγκόσμιο πλαίσιο προς αυτή την κατεύθυνση.

⁹ Για τη θεωρητική προσέγγιση του οικονομικού αποτελέσματος του τουρισμού και για τον αριθμό μονάδων, τον τζίρο, την απασχόληση ανά χαρακτηριστική τουριστική δραστηριότητα, βλέπε τα Παραρτήματα Α και Β.

της τουριστικής αγοράς, δηλαδή τη σχέση που υπάρχει μεταξύ προσφοράς και ζήτησης. Αυτή η τελευταία είναι ιδιαίτερα κρίσιμη, γιατί επηρεάζει τις τουριστικές ροές στον χώρο και στον χρόνο, το ίδιο το τουριστικό προϊόν και, κυρίως, τα αποτελέσματα της δραστηριότητας, δηλαδή την τουριστική δαπάνη, την τουριστική απασχόληση και την τουριστική επίδραση στο περιβάλλον μέσα από την κατανάλωση πόρων και παραγωγή αποβλήτων, ενώ επηρεάζει και τις νέες επενδύσεις, τον χαρακτήρα και τη χωροθέτησή τους.

3.2.1. Τουριστική προσφορά

Σε πρώτη φάση οφείλουμε να οριοθετήσουμε την τουριστική δραστηριότητα, αφού είναι γενικά αποδεκτό ότι ο τουρισμός δεν αποτελεί έναν οικονομικό κλάδο όπως τον ορίζουμε στο εθνικολογιστικό σύστημα, αλλά ένα άθροισμα κλάδων που αναπτύσσονται (μέσω των αντίστοιχων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου) για να ικανοποιήσουν μια προσδοκώμενη ζήτηση.

Με βάση τη συμφωνία των διεθνών οργανισμών, όπως ο ΟΟΣΑ, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Eurostat) και ο ΠΟΤ (TSA-RMF, 2008), ως Τουριστικά Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες¹⁰ ορίζονται οι παρακάτω με τους αντίστοιχους κωδικούς NACE:

Υπηρεσίες ύπνου: αφορούν τα κάθε τύπου επαγγελματικά καταλύματα (κλάδος 55), αλλά και τον κλάδο διαχείρισης ακίνητης περιουσίας (68) τόσο λόγω της ύπαρξης εκτεταμένης παραθεριστικής κατοικίας, αλλά και λόγω της ανάπτυξης της σύντομης ιδιωτικής μίσθωσης.

Υπηρεσίες διατροφής: αφορούν τον κλάδο 56 που περιλαμβάνει τις διάφορων τύπων επιχειρήσεις παροχής φαγητού, ποτού και γλυκού.

Υπηρεσίες μετακίνησης: αφορούν τους υποκλάδους υπεραστικής μετακίνησης ανθρώπων σε στεριά (491, 4932 & 4939), θάλασσα (501 & 503) και αέρα (511), ενώ προστίθεται η ενοικίαση και η εκμίσθωση αυτοκινήτων και ελαφρών μηχανοκίνητων οχημάτων (7711).

Υπηρεσίες κρατήσεων και οργάνωσης ταξιδιών (κωδικός 79): στις οποίες, εκτός από τις υπηρεσίες τουριστικών γραφείων, συμπεριλαμ-

¹⁰ Ως Τουριστικά Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες ορίζονται αυτές που δεν θα υπήρχαν ή θα είχαν σημαντικά μικρότερη ανάπτυξη αν δεν υπήρχε η τουριστική δραστηριότητα και κατανάλωση.

βάνονται και οι υπηρεσίες ξεναγών, τουριστικής προβολής και ενημέρωσης, κρατήσεων συνεδρίων και εκθέσεων¹¹).

Υπηρεσίες τέχνης, διασκέδασης και αναψυχής: αφορούν τους κλάδους με κωδικούς 90.01 & 90.02 91.02, 90.03 & 90.04, 92 και 93.11, 93.19, 93.21 και 93.29¹².

Η Ελλάδα δεν έχει ορίσει τις δραστηριότητες/κλάδους που, πέρα από τις παραπάνω κατηγορίες, ειδικά στη χώρα μας είτε απορροφούν σημαντικό τμήμα της τουριστικής δαπάνης είτε θα έπαυαν να υπάρχουν σε σημαντικό βαθμό, εφόσον δεν θα υπήρχε τουριστική δαπάνη.

Όπως συμβαίνει και με όλες τις άλλες δραστηριότητες, έτσι και σε ό,τι αφορά την ύπαρξη τουριστικής δραστηριότητας είναι αναγκαίο να προηγηθούν επενδυτικές δαπάνες από την πλευρά των επιχειρηματιών και του κράτους για την κατασκευή των αντίστοιχων υποδομών και ανωδομών, ενώ υπάρχουν και καταναλωτικές δαπάνες του κράτους (οι συλλογικές δαπάνες για τουρισμό όπως αναφέρονται TSA-RMF, σελ. 70) που και αυτές συμβάλλουν στην τελική διαμόρφωση του ΑΕΠ.

Ο κλάδος των καταλυμάτων αποτελεί σαφώς τον πλέον κρίσιμο κλάδο για την παραγωγή της τουριστικής δραστηριότητας, αφού η παραγωγική δυναμικότητά της καθορίζεται από τον αριθμό των διαθέσιμων κλινών. Οι επαγγελματικές κλίνες (ξενοδοχεία πάσης φύσεως, κάμπινγκ, ενοικιαζόμενα δωμάτια, διαμερίσματα και τουριστικές κατοικίες) αποτελούν τη μία κατηγορία, ενώ την άλλη αποτελούσαν παραδοσιακά οι παραθεριστικές κατοικίες (όπως καταγράφονται στις απογραφές της ΕΛΣΤΑΤ) που είτε χρησιμοποιούνταν από τους ιδιοκτήτες τους, είτε ενοικιάζονταν «με τη σεζόν». Τα τελευταία χρόνια, με την ταχύτατη αύξηση των κλινών που διατίθενται για ιδιωτική μίσθωση σύντομης διάρκειας, ο προσδιορισμός του ακριβούς αριθμού των διαθέσιμων κλινών έγινε ακόμη περισσότερο πολύπλοκος. Κατά

¹¹ Κατά την άποψή μας θα έπρεπε να έχουν συμπεριληφθεί και οι υπηρεσίες οργάνωσης συνεδρίων και εκθέσεων (κωδικός 82.3), αφού αποτελούν κατ' εξοχήν δραστηριότητες που προκαλούν τη μετακίνηση και διαμονή ανθρώπων μακριά από τον τόπο της συνήθους κατοικίας τους.

¹² Κατά την άποψή μας κάποιοι υποκλάδοι δεν θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται όπως, π.χ., υπηρεσίες θεάματος, υπηρεσίες καλλιτεχνικής δημιουργίας (αφορά την παραγωγή και όχι την έκθεση), υπηρεσίες λαχείων, παιχνιδιών με αριθμούς και μπίνγκο κλπ., αφού δεν αφορούν παρά ελάχιστα τον τουρισμό.

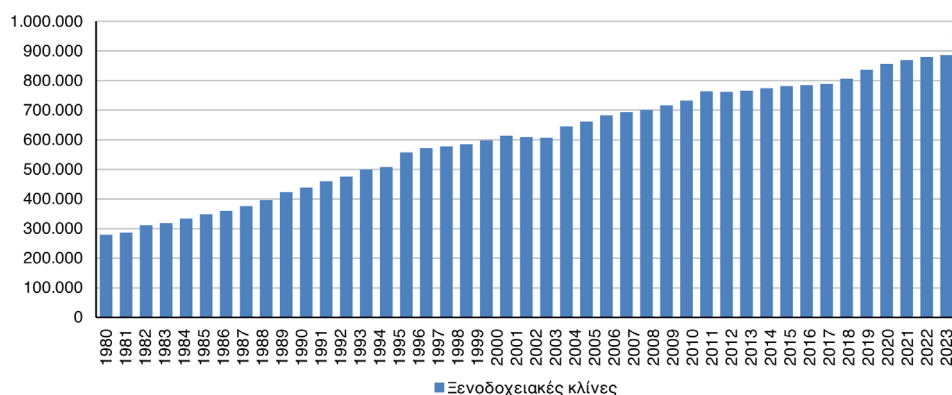
συνέπεια, είμαστε υποχρεωμένοι, με υποθέσεις εργασίας, να επιχειρήσουμε μια εκτίμηση κλινών και στις δύο κατηγορίες¹³.

Σε ό,τι αφορά τις επαγγελματικές τουριστικές κλίνες:

Ο αριθμός των ξενοδοχειακών κλινών έχει τριπλασιαστεί από το 1980 μέχρι σήμερα από τις 279.566 στις 885.626 κλίνες, ακολουθώντας μια σχετικά σταθερή ανοδική πορεία (Σχήμα 3.1). Ανοδική ήταν η πορεία του μέσου μεγέθους των μονάδων (από 70,6 σε 87,8 κλίνες ανά μονάδα), όπως και ο αριθμός των μονάδων των πολυτελείας (5*) που από 9,4% των κλινών το 2006 ανήλθε το 2022 σε 23,6 %, κυρίως σε βάρος των δύο χαμηλότερων κατηγοριών ξενοδοχείων που κυριαρχούσαν τη δεκαετία του 1980, (βλ. Σχήμα 3.2).

ΣΧΗΜΑ 3.1

Εξέλιξη ξενοδοχειακών κλινών στην Ελλάδα (1980-2022)

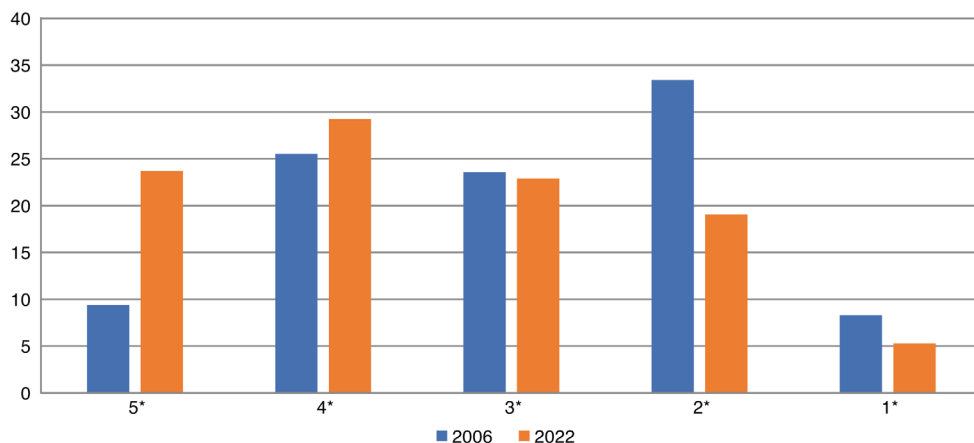


Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΞΕΕ.

Η κατηγορία των κάμπινγκ κατέγραψε διαφορετική πορεία στον χρόνο: μετά από τη σχετικά γρήγορη αύξηση μέχρι το 2000, η πορεία ήταν καθοδική την επόμενη δεκαετία, για να σταθεροποιηθεί στον

¹³ Στα χρόνια προβλήματα του Μητρώου Συμπληρωματικών Καταλυμάτων (ένας απροσδιόριστος αριθμός των οποίων λειτουργούσε διαχρονικά χωρίς τις νόμιμες άδειες) προστέθηκε η μη λειτουργία του Μητρώου Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΜΗΤΕ) του Υπ. Τουρισμού από το 2019, οπότε έπαψε να υπάρχει επικαιροποίηση των στοιχείων.

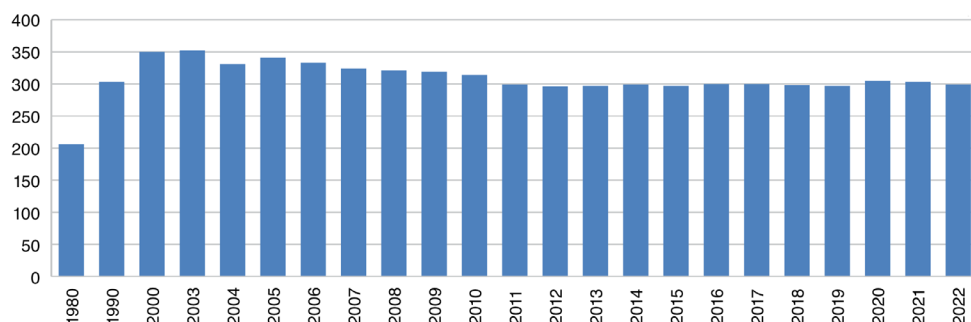
ΣΧΗΜΑ 3.2
Μεταβολή % κλινών ανά κατηγορία 2006 και 2022



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΞΕΕ.

αριθμό των 300 μονάδων και των 7.500 θέσεων, που δεν προσθέτει κάτι σημαντικό για τη χώρα σε ό,τι αφορά τη διαθεσιμότητα κλινών, αν και καλύπτει μια διακριτή ζήτηση. (Σχήμα 3.3)

ΣΧΗΜΑ 3.3
Εξέλιξη του αριθμού μονάδων κάμπινγκ (1980-2022)



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΞΕΕ.

Αντίθετα, σε ό,τι αφορά την κατηγορία των συμπληρωματικών, βοηθητικών ή καταλυμάτων σύντομης διαμονής, όπως ονομάζονται σήμερα αυτά που όλοι αποκαλούν «Ενοικιαζόμενα Δωμάτια» και υπήρξαν η ραχοκοκαλιά της τουριστικής ανάπτυξης της χώρας, οι αριθμοί ήταν και παραμένουν υψηλοί, παρά το γεγονός ότι –σε αντίθεση με τα ξενοδοχεία– δεν έτυχαν κρατικών δωρεάν ενισχύσεων και δημιουργήθηκαν κυρίως από τις αποταμιεύσεις των κατοίκων των προορισμών. Σήμερα (στοιχεία του 2019 που δεν έχουν επικαιροποιηθεί από το Υπουργείο Τουρισμού) με 525.949 κλίνες (435.039 σε ενοικιαζόμενα δωμάτια και 90.910 σε τουριστικές επιπλωμένες κατοικίες) αποτελούν περίπου το 37,2% του συνόλου των επαγγελματικών κλινών (1.414.907) έναντι των 82.314 που ήταν το 1980. Σε αντίθεση με το ό,τι συμβαίνει στα ξενοδοχεία, η πλειονότητα των ενοικιαζόμενων δωματίων (63,3%) παραμένει χαμηλών κατηγοριών (1 και 2 κλειδιών) λόγω της έλλειψης επενδύσεων.

Σε ό,τι αφορά τις ιδιωτικές τουριστικές κλίνες, η προσέγγιση του αριθμού τους γίνεται με την υπόθεση εργασίας ότι, κατ' ελάχιστον, οι κατοικίες που δηλώνονται στην απογραφή κατοικιών ως εξοχικές (729.648 το 2011¹⁴) και ως δευτερεύουσες (621.881) λειτουργούν είτε ως παραθεριστικές από τους ιδιοκτήτες τους, είτε ενοικιάζονται σε τουρίστες μακράς και σύντομης παραμονής¹⁵. Σε αυτές θα μπορούσε να προστεθεί και ένα σημαντικό τμήμα όσων κενών κατοικιών δηλώνονται για ενοικίαση (453.901) και για πώληση (88.996), ειδικά όσες βρίσκονται σε τουριστικές περιοχές συμπεριλαμβανόμενης και της Αττικής. Με την υπόθεση ότι κάθε κατοικία διαθέτει κατά μέσο όρο 3 κλίνες, τότε εκτιμούμε ότι οι ιδιωτικές τουριστικές κλίνες κυμαίνονται από 1.351.845 έως 1.894.742 (ανάλογα με την υπόθεση εργασίας

¹⁴ Τα στοιχεία της απογραφής κατοικιών 2021 δεν είναι διαθέσιμα μέχρι τώρα (Δεκέμβριος 2023).

¹⁵ Τα στοιχεία που προέρχονται από τις πλατφόρμες ενοικίασης κάθε μορφής δεν αντανakλούν την πραγματικότητα, δεδομένου ότι έχουν ως πελάτες κάθε μορφής επαγγελματικά και ιδιωτικά καταλύματα, με αποτέλεσμα να σημειώνονται πολλές διπλοεγγραφές, ενώ λείπουν τα καταλύματα που έχουν αποκλειστικά παραθεριστική χρήση ή ενοικιάζονται «από στόμα σε στόμα».

που υιοθετείται), γεγονός που σημαίνει ότι οι τουριστικές κλίνες της χώρας πρακτικά διπλασιάζονται¹⁶.

Η ύπαρξη των άλλων τουριστικών επιχειρήσεων (πλην αυτών της διαμονής) προφανώς είναι καθοριστική για τη δημιουργία τουριστικού προϊόντος, για να χρειάζεται να τεκμηριωθεί. Κατά συνέπεια, θα πρέπει να δοθεί μια εικόνα του αριθμού των επιχειρήσεων αυτών, ώστε να υπάρχει μια όσο γίνεται καλή αποτύπωση της προσφοράς. Με βάση την παγκόσμια ταξινόμηση των τουριστικών επιχειρήσεων, μπορούμε να τις ομαδοποιήσουμε σε πέντε επιπλέον κατηγορίες¹⁷, όπως παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1
Αριθμός επιχειρήσεων στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς
Κλάδους (2021)

Κατηγορίες τουριστικών επιχειρήσεων	Αριθμός επιχειρήσεων
Επιχειρήσεις εστίασης	77.362
Επιχειρήσεις διακίνησης τουριστών & οργάνωσης συνεδρίων/εκθέσεων	4.963
Επιχειρήσεις μεταφορών	35.824
Επιχειρήσεις πολιτισμού	8.293
Επιχειρήσεις ψυχαγωγίας	13.695

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Μητρώο Επιχειρήσεων.

¹⁶ Με δεδομένες τις έρευνες των τελευταίων ετών για έλλειψη κατοικιών για μακροπρόθεσμη ενοικίαση σε όλες τις τουριστικές περιοχές της χώρας και στις μεγάλες πόλεις, η υπόθεση εργασίας είναι ότι οι κενές κλίνες αποτελούν εν δυνάμει ιδιωτικές τουριστικές κλίνες. Αν και στις έρευνες αναφέρεται σημαντικό ποσοστό φιλοξενίας από φίλους και συγγενείς, είναι αδύνατον να προσδιοριστούν αυτές οι κλίνες όταν βρίσκονται μέσα σε ήδη κατοικούμενες κατοικίες.

¹⁷ Είναι γνωστό ότι ένα τμήμα της τουριστικής δαπάνης κατευθύνεται και στις επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου. Αυτό είναι απόλυτα προφανές για τις επιχειρήσεις που λειτουργούν στις τουριστικές περιοχές αποκλειστικά κατά τη διάρκεια της τουριστικής περιόδου (5-7 μήνες) και αφορούν επιχειρήσεις ενδυμάτων, υποδημάτων, κοσμημάτων, τουριστικών ειδών, ενώ σε αυτές τις περιοχές και άλλες επιχειρήσεις, όπως π.χ. αυτές της αρτοποιίας και των τροφίμων, εξαρτούν μεγάλο τμήμα του τζίρου τους από τους επισκέπτες. Σε επόμενη ενότητα θα αναφερθούμε στην έννοια του ισοδύναμου κατοίκου, που επιχειρεί να προσεγγίσει τη σχέση τουριστών και μόνιμων κατοίκων και την επίδρασή τους σε όλα τα μεγέθη.

Το σύνολο των επιχειρήσεων αυτών ανέρχεται το 2021¹⁸ σε 143.051 και μαζί με τις επιχειρήσεις διαμονής και διαχείρισης ακίνητης περιουσίας (43.818) σε 186.869 επιχειρήσεις, που αντιπροσωπεύουν το 12,9% του συνόλου των 1.393.614 επιχειρήσεων της χώρας. Το 2019 ο αριθμός των επιχειρήσεων ήταν ελαφρά μικρότερος (186.657 και 1.427.424, αντίστοιχα), με το ποσοστό των τουριστικών επιχειρήσεων να είναι το 13,1% του συνόλου.

Από την ανάλυση των δεδομένων της τελευταίας δεκαετίας¹⁹ καταγράφεται μια σημαντική μεταβολή στη δομή των τουριστικών επιχειρήσεων μέσα στην κρίση: μειώνεται ο αριθμός των επιχειρήσεων και ταυτόχρονα αυξάνεται ο αριθμός των απασχολούμενων σε αυτές πιο γρήγορα από ό,τι συμβαίνει στο σύνολο της οικονομίας. Αποτέλεσμα του φαινομένου αυτού είναι ότι, ενώ το 2011 οι εργαζόμενοι ανά επιχείρηση ήταν στις χαρακτηριστικές επιχειρήσεις τουρισμού περίπου όσο στο σύνολο της οικονομίας (2,7 έναντι 2,6), το 2021 είχε περάσει σε 4,5 με 3,1, αντίστοιχα. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην «αντοχή» στην κρίση που έδειξε ο τουρισμός σε σχέση με τις άλλες δραστηριότητες, ειδικά μετά το 2012, όταν έκλεισε ο κύκλος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, απορροφώντας ένα μεγάλο τμήμα των ανέργων.

3.2.2. Τουριστική ζήτηση

Η τουριστική ζήτηση έχει ως βασικό στόχο να καταγράψει τον αριθμό των αφίξεων και κυρίως αυτόν των διανυκτερεύσεων των τουριστών, που αποτελεί και το φυσικό μέγεθος παραγωγής της δραστηριότητας. Διακρίνεται σε δύο κατηγορίες:

- στην εισερχόμενη ζήτηση που αφορά τους κατοίκους εξωτερικού που επισκέπτονται τη χώρα,
- στην εγχώρια ζήτηση που αφορά τους μόνιμους κατοίκους της χώρας (ανεξαρτήτως εθνικότητας) που ταξιδεύουν εντός της χώρας.

¹⁸ Το 2021 είναι η τελευταία χρονιά για την οποία είναι διαθέσιμα τα στοιχεία του Μητρώου Επιχειρήσεων (20/12/2023), από όπου μπορούν να αντληθούν δεδομένα σε επίπεδο τετραψήφιου κωδικού NACE.

¹⁹ Δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία του Μητρώου Επιχειρήσεων πριν το 2011.

Αυτή καταγράφεται με δύο τρόπους:

- την Έρευνα Συνόρων που διεξάγει η Τράπεζα της Ελλάδας και αφορά τον εισερχόμενο τουρισμό και την Έρευνα Διακοπών που διεξάγει η Ελληνική Στατιστική Αρχή και αφορά τον ημεδαπό τουρισμό,
- την καταγραφή των αφίξεων και διανυκτερεύσεων τουριστών, Ελλήνων και αλλοδαπών σε πάσης φύσεως επαγγελματικά καταλύματα, ενώ υπάρχουν και τα στοιχεία από τις πλατφόρμες σύντομης ενοικίασης.

Με βάση τον ορισμό τους, ο πρώτος τρόπος πρέπει να βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα, γιατί συμπεριλαμβάνει και τη χρήση ιδιωτικών καταλυμάτων και τη φιλοξενία σε σπίτια φίλων και συγγενών, αλλά και σε «καταλύματα» τύπου σκαφών αναψυχής σε ό,τι αφορά τόσο τους εισερχόμενους όσο και τους ημεδαπούς τουρίστες. Ταυτόχρονα, ένα άλλο στοιχείο διαφοροποίησης των δύο τρόπων καταγραφής είναι ότι η ταξινόμηση των τουριστών στα επαγγελματικά καταλύματα γίνεται με βάση την εθνικότητα και όχι τον τόπο μόνιμης διαμονής, με αποτέλεσμα οι μεν αλλοδαποί κάτοικοι της χώρας να «φαίνονται» ως εισερχόμενοι, οι δε Έλληνες κάτοικοι εξωτερικού, ως εσωτερικός τουρισμός. Τέλος, ένας τουρίστας κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού μπορεί να επισκεφθεί περισσότερους του ενός προορισμού, οπότε και θα χρησιμοποιήσει περισσότερα του ενός καταλύματα.

Συγκρίνοντας τις δύο αυτές μεθοδολογίες, προκύπτουν τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.2.

Από τα στοιχεία αυτά διαπιστώνεται ότι:

- Σε ό,τι αφορά τους αλλοδαπούς, η έρευνα συνόρων καταγράφει μεγαλύτερο αριθμό αφίξεων στη χώρα από ό,τι σε καταλύματα, αλλά όμως και διπλάσιο αριθμό διανυκτερεύσεων, όπως είναι εν μέρει φυσιολογικό, αφού δεν χρησιμοποιούν μόνο επαγγελματικά καταλύματα.
- Σε ό,τι αφορά τους ημεδαπούς, η έρευνα ποιοτικών χαρακτηριστικών ημεδαπών τουριστών φαίνεται να υποεκτιμά κατά πολύ τις αφίξεις σε καταλύματα, ενώ σε ό,τι αφορά τις διανυκτερεύσεις η διαφορά είναι «φυσιολογική», αφού με βάση την ίδια την

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.2
Στοιχεία ταξιδιών και αφίξεων σε καταλύματα (2016-2022)

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
<i>Αφίξεις</i>							
Αλλοδαποί	28.070.833	30.161.000	33.072.200	34.004.600	7.405.846	15.246.123	29.875.793
Ημεδαποί	6.039.000	6.854.000	7.125.000	6.539.000	5.488.000	5.991.000	7.403.000
Σύνολο	34.109.833	37.015.000	40.197.200	40.543.600	12.893.846	21.237.123	37.278.793
<i>Διανυκτερεύσεις</i>							
Αλλοδαποί	193.418.800	213.516.400	230.726.500	236.547.400	64.172.473	133.734.887	220.213.097
Ημεδαποί	59.548.000	65.887.000	72.171.000	67.370.000	63.265.000	65.942.000	71.099.000
Σύνολο	239.856.900	267.093.900	290.356.500	290.208.031	127.437.473	199.676.887	291.312.097
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
<i>Καταλύματα</i>							
<i>Αφίξεις</i>							
Αλλοδαποί	16.915.565	19.068.184	24.320.893	25.038.500	5.487.025	12.362.791	23.101.468
Ημεδαποί	8.079.616	8.142.074	9.264.746	9.163.557	4.617.211	5.652.556	8.311.888
Σύνολο	24.995.181	27.210.410	33.585.639	34.202.057	10.104.236	18.015.347	31.413.356
<i>Διανυκτερεύσεις</i>							
Αλλοδαποί	87.912.526	97.033.983	118.876.323	119.953.393	26.197.786	58.923.605	111.550.090
Ημεδαποί	22.097.828	21.974.128	24.064.088	23.623.075	12.277.230	14.963.208	21.195.814
Σύνολο	110.019.354	119.027.163	142.940.411	143.594.477	38.475.016	73.886.813	132.745.904

Πηγή: ΤΤΕ και ΕΛΣΤΑΤ για τα ταξίδια και ΕΛΣΤΑΤ για τα καταλύματα.

έρευνα οι ημεδαποί χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό ιδιωτικές κατοικίες και φιλοξενία από φίλους και συγγενείς.

Είναι προφανές ότι απαιτείται, μέσα από πρόσθετες έρευνες, να προσεγγιστεί ο «πραγματικός» αριθμός διανυκτερεύσεων τουριστών ανεξαρτήτως του τύπου καταλύματος που χρησιμοποιείται, αφού αποτελεί κρίσιμο δεδομένο για όλους τους υπόλοιπους υπολογισμούς που αφορούν τις επιδόσεις, τα οφέλη αλλά και τα βάρη που προκαλεί ο τουρισμός στους προορισμούς.

Με βάση τις διανυκτερεύσεις των αλλοδαπών τουριστών²⁰ προκύπτει ότι ο ισοδύναμος πληθυσμός είναι 603.323 άτομα, γεγονός που σε επίπεδο χώρας προσθέτει επιπλέον 5,8% στον υπάρχοντα πληθυσμό (10.482.487). Το ποσοστό αυτό εμφανίζεται σχετικά χαμηλό, αφού υποθέτει ισοκατανομή στον χώρο και στον χρόνο²¹, αλλά η πραγματικότητα είναι πολύ διαφορετική αν αποτυπωθεί η κατανομή τους στον χώρο: κυμαίνεται από περίπου από λιγότερο από 2% σε περιφέρειες όπως της Θεσσαλίας, Δυτικής Μακεδονίας, Δυτικής Ελλάδας και Στερεάς Ελλάδας μέχρι 18,7% για την Κρήτη, 31,9% για τα Ιόνια Νησιά και 42,3% για την Περιφέρεια Ν. Αιγαίου. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι για την Αττική ο ισοδύναμος τουριστικός πληθυσμός είναι περίπου 2,5%, ποσοστό που θεωρείται σχετικά υψηλό για μητρόπολη και είναι λίγο χαμηλότερο από το επίπεδο τουριστικής πίεσης της Βαρκελώνης.

Εποχικότητα και πληρότητα είναι δύο άλλες παράμετροι που πρέπει να εξεταστούν, διότι αποτελούν δύο χαρακτηριστικά της δραστηριότητας και ταυτόχρονα επηρεάζουν καθοριστικά όλες τις πτυχές των αποτελεσμάτων: οικονομικές (σε ό,τι αφορά τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεων), κοινωνικές (εποχικότητα της απασχόλησης και πίεση στους προορισμούς) και περιβαλλοντικές (ένταση χρήσης πόρων και παραγωγή αποβλήτων). Η εικόνα που παρουσιάζεται στο Σχήμα 3.4 αποτυπώνει ένα από τα προβλήματα του ελληνικού τουρισμού –με δεδομένο ότι οι δύο μήνες (Αύγουστος και Ιούλιος) που αποτελούν την ιδιαίτερα υψηλή περίοδο που μαζί με άλλους τέσσερις μήνες (Σε-

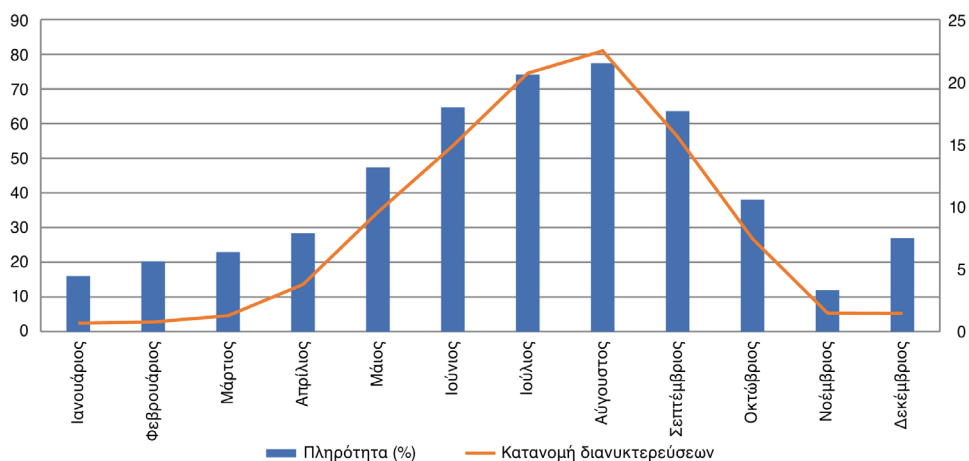
²⁰ Οι Έλληνες τουρίστες που μετακινούνται από τη μια περιοχή της χώρας σε άλλη δεν προστίθενται στους υπάρχοντες κατοίκους.

²¹ Κατ' αναλογία με το εάν ο πληθυσμός της Αθήνας ήταν κατανεμημένος σε όλη τη χώρα.

πτέμβριος, Ιούνιος, Μάιος, Οκτώβριος με βάση τον αριθμό διανυκτερεύσεων) καλύπτουν το 80% των διανυκτερεύσεων– που οφείλεται στη σχεδόν απόλυτη εστίαση του τουριστικού προϊόντος στον τουρισμό των 3S (ήλιος, θάλασσα, άμμος), αφήνοντας αναξιοποίητα το πολιτιστικό, το φυσικό και το παραγωγικό κεφάλαιο της χώρας, αλλά και το εκπαιδευμένο ανθρώπινο δυναμικό που θα μπορούσε να στηρίξει την ανάπτυξη άλλων τουριστικών προϊόντων. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ποσοστό πληρότητας δεν είναι συνολικά ικανοποιητικό ούτε στην κορύφωση της τουριστικής περιόδου, πόσω μάλλον στα άκρα της με ό,τι αυτό σημαίνει για τα έσοδα και την κερδοφορία των επιχειρήσεων, αλλά και την απασχόληση (Σχήμα 3.4).

ΣΧΗΜΑ 3.4

Πληρότητα και κατανομή διανυκτερεύσεων ανά μήνα, 2022



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ.

Η χωρική κατανομή του τουρισμού αποτυπώνει επίσης τη σταδιακή διολίσθηση του τουριστικού προϊόντος της χώρας από πολιτιστικό (Ακρόπολη, Σούνιο, Επίδαυρος, Ολυμπία, Δελφοί) με κέντρο την Αθήνα κατά την πρώτη φάση της τουριστικής ανάπτυξης της χώρας (μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60), σε τουρισμό παραλίας. Σήμερα οι νησιωτικοί προορισμοί (Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Κρήτη, Ιόνια Νη-

σιά, Θάσος, Σποράδες, Εύβοια) απορροφούν περίπου το 70% της προσφοράς και της ζήτησης, και συγκεκριμένοι νομοί στο παράκτιο μέτωπο της Πελοποννήσου, της Ηπείρου και της Κεντρικής Μακεδονίας απορροφούν το σημαντικότερο τμήμα της υπόλοιπης τουριστικής κίνησης (περίπου 13%), ενώ η επισκεψιμότητα των πολιτιστικών πόρων (μουσείων και αρχαιολογικών χώρων) παραμένει χαμηλή. Η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη (παράκτιες πόλεις και οι δύο) διατηρούν έναν ρόλο (περίπου 10%), συνδυάζοντας τη θάλασσα, την ψυχαγωγία με τις άλλες λειτουργίες μιας μεγαλούπολης.

3.2.3. Η τουριστική αγορά

Η αγορά, δηλαδή εκεί που συναντώνται οι επιθυμίες των καταναλωτών (ζήτηση) με τη δημιουργικότητα των παραγωγών (προσφορά), δεν είναι ουδέτερη, αφού οι «μεσάζοντες» επηρεάζουν ιδιαίτερα και, σε ορισμένες περιπτώσεις, καθορίζουν τις τιμές και τις τουριστικές ροές επιδρώντας στην όποια χωρική ισορροπία. Διαχρονικά, τα οργανωμένα ταξίδια άλλαξαν τη μορφή και κυρίως την ένταση αλλά και τη χρονο-χωρική κατανομή των τουριστικών ροών μέσα από την ανάπτυξη του μαζικά οργανωμένου και τυποποιημένου τουριστικού προϊόντος, προσφέροντας «προϊόντα-πακέτα» σε τιμές προσιτές σε ευρύτερα στρώματα. Ο ρόλος των Tour Operators υπήρξε για μία 50ετία τουλάχιστον απόλυτα καθοριστικός στην ανάπτυξη νέων προορισμών, αφού καθόριζαν την προσβασιμότητά τους. Η εμφάνιση των Εταιρειών Χαμηλού Κόστους (LCC), σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των Ηλεκτρονικών Πλατφορμών Κρατήσεων (OTA), έδωσε τη δυνατότητα στους υποψήφιους τουρίστες –παράλληλα με τη φτηνή πτήση– ευελιξίας στις επιλογές τους και τη δυνατότητα να οργανώσουν μόνοι τους το ταξίδι τους αντί να αγοράσουν ένα σχεδιασμένο από άλλους «προϊόν» – άθροισμα υπηρεσιών. Η εξέλιξη αυτή είχε πλεονεκτήματα και από την πλευρά της προσφοράς, αφού τόσο οι τουριστικές επιχειρήσεις, μικρές και μεγάλες, αλλά και οι μεμονωμένοι ιδιοκτήτες μπορούν να έρθουν σε επαφή με τους υποψήφιους επισκέπτες. Οι αλλαγές αυτές δεν μπορούν να καταγραφούν παρά έμμεσα μέσα από τον τρόπο μετακίνησης των τουριστών, ενώ οι οικονομικές

και γενικότερα αναπτυξιακές συνέπειες χρειάζονται πρόσθετα δεδομένα μέσα από στοχευμένες έρευνες.

Η Ελλάδα, εξαιτίας της απόστασής της από τις κύριες αγορές της, είχε από την αρχή της τουριστικής της ανάπτυξης υψηλή εξάρτηση από το αεροπλάνο. Ήδη από τη δεκαετία του '60, το ποσοστό της διακίνησης με αεροπλάνο ήταν περίπου στο 50%, με το πλοίο (μέσω Ιταλίας) να χρησιμοποιείται κατά 30%, το αυτοκίνητο (μέσω Γιουγκοσλαβίας) κατά 15% και το τραίνο μόλις κατά 5%.

Στα επόμενα χρόνια κυριάρχησε απόλυτα το αεροπλάνο (80% των αφίξεων το 2000), ενώ οι πτήσεις τσάρτερ αποτελούσαν τον κύριο «προμηθευτή» (μέχρι και 90%) των δημοφιλών προορισμών όπως η Ρόδος, η Κρήτη, η Κως, η Κέρκυρα, η Ζάκυνθος, η Χαλκιδική (μέσω Θεσσαλονίκης), η Θάσος (μέσω Καβάλας). Η Αθήνα με τη σφαίρα επιρροής της (στην οποία υπάγονται εκτός από τις χερσαίες περιοχές της νότιας χώρας και οι Κυκλάδες) επωφελείται από το γεγονός ότι είναι το εθνικό κέντρο τακτικών πτήσεων από το εξωτερικό αλλά και το εσωτερικό της χώρας, ενώ από τα λιμάνια του Πειραιά, της Ραφήνας και του Λαυρίου αναχωρεί σχεδόν το σύνολο των επιβατικών πλοίων μεσαίων και μεγάλων αποστάσεων προς τα νησιά του Αιγαίου, του Σαρωνικού και την Κρήτη. Μέχρι και το 2016, ο αριθμός εισερχόμενων επιβατών με πτήσεις τσάρτερ ήταν πάνω από το 50%, ενώ στη συνέχεια μειώνεται στο 25-30% ως συνέπεια της ταχύτατης αύξησης των επιβατών που χρησιμοποιούν αεροπορικές εταιρείες χαμηλού κόστους.

Τα τελευταία χρόνια, μετά τις σημαντικές γεωπολιτικές αλλαγές που έγιναν στην περιοχή, υπάρχει μια μεγάλη αύξηση των οδικών αφίξεων στη Βόρεια Ελλάδα από τις χώρες των Βαλκανίων, με τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, την Αλβανία, τη Βόρεια Μακεδονία και τη Σερβία (η πρώην Γιουγκοσλαβία ήταν παραδοσιακά σημαντικός τροφοδότης της περιοχής τόσο με οργανωμένες εκδρομές με πούλμαν όσο και με ΙΧ) αλλά και την Τουρκία να βρίσκονται μέσα στις 15 πρώτες χώρες με τον μεγαλύτερο αριθμό αφίξεων. Οι οδικές αυξήσεις ξεπέρασαν πριν την πανδημία το 30% των συνολικών, ποσοστό που είχαν 60 χρόνια πριν, με τη νέα αυτή πελατεία που αντικατέστησε τους Κεντροευρωπαίους που χρησιμοποιούσαν το αυτοκίνητο για να έρθουν στη χώρα μας στις αρχές της τουριστικής ανάπτυξης.

Με βάση τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, ως μεμονωμένοι ταξιδιώτες δηλώνουν περίπου το 70% των επισκεπτών της χώρας από το 2005 και μετά. Το γεγονός ότι για την περίοδο 2005-15 το ποσοστό αυτό υπολειπόταν σημαντικά του ποσοστού των αφίξεων με πτήση τσάρτερ μπορεί να ερμηνευθεί με την παρανόηση από πλευράς ταξιδιωτών πώς ορίζεται το «οργανωμένο ταξίδι».

3.3. Τα αποτελέσματα του τουρισμού

Διαχρονικά, τα οικονομικά αποτελέσματα του διεθνούς τουρισμού μονοπωλούσαν και συνεχίζουν να αποτελούν το κύριο ενδιαφέρον των εθνικών αρχών²². Μέχρι την υιοθέτηση του ευρώ από την Ελλάδα, η απόκτηση συναλλάγματος ήταν διαχρονικά κρίσιμος στόχος της οικονομικής πολιτικής, ενώ το ισοζύγιο διεθνών συναλλαγών της χώρας αποτελεί μέχρι και σήμερα μια κρίσιμη παράμετρο. Συμπληρωματικά, με δεδομένο ότι ο εισερχόμενος τουρισμός λειτουργεί στα οικονομολογιστικά μεγέθη όπως οι εξαγωγές, η επίδρασή του στη μεταβολή του ΑΕΠ αλλά και της απασχόλησης, τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο, συνδέεται με τα έσοδα που δημιουργεί από τις πωλήσεις του «τουριστικού προϊόντος». Η πρόσφατη κάθετη μείωση αφίξεων και εσόδων που δημιούργησε η πανδημία έφερε στο προσκήνιο ξανά αυτή τη διάσταση.

Με βάση τα διεθνή πρότυπα, η τουριστική δαπάνη αποτελεί τον ασφαλή τρόπο εκτίμησης του άμεσου οικονομικού αποτελέσματος του τουρισμού, ενώ για την επίδρασή του στη διαμόρφωση του ΑΕΠ της χώρας πρέπει να συνεκτιμηθούν και άλλοι παράγοντες, όπως είναι οι προκαλούμενες εισαγωγές που καθορίζουν τον πολλαπλασιαστή²³. Όμως ο υπολογισμός του μεγέθους αυτού είναι ιδιαίτερα πολύπλοκος, αφού αφορά δαπάνη ατόμων και όχι λειτουργία οικονομι-

²² Η δαπάνη των ημεδαπών τουριστών δεν αυξάνει τη συνολική δαπάνη των κατοίκων της χώρας αν υποκαθιστά απλά τη δαπάνη που θα γίνονταν στον τόπο της συνήθους κατοικίας τους. Συνήθως όμως είναι αυξημένη και αφορά άλλο τύπο δαπανών σε τουριστικές επιχειρήσεις και συνυπολογίζεται με βάση και τις οδηγίες του ΔΛΤ στον υπολογισμό της συνολικής τουριστικής δαπάνης.

²³ Τα θέματα αυτά αναλύονται σε επόμενα κεφάλαια της παρούσας μελέτης.

κού κλάδου και για αυτό και καθυστέρησε να συστηματοποιηθεί μεθοδολογικά και να υλοποιηθεί από τις χώρες²⁴. Η Ελλάδα υλοποιεί την έρευνα εισερχόμενου τουρισμού στα σύνορα σε συνεργασία με την Τράπεζα της Ελλάδος από το 2005, προσαρμοζόμενη στις ευρωπαϊκές οδηγίες, ενώ η ΕΛΣΤΑΤ υλοποιεί την έρευνα ημεδαπού τουρισμού.

Εναλλακτικά για την εκτίμηση του οικονομικού αντίκτυπου του τουρισμού, αντί της τουριστικής δαπάνης, χρησιμοποιείται η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία των κλάδων που συνθέτουν τον τουρισμό (των Χαρακτηριστικά Τουριστικών Δραστηριοτήτων όπως αναφέρθηκε προηγουμένως), γεγονός που οδηγεί στην υπερεκτίμηση της συνεισφοράς του, αφού είναι γνωστό ότι όλες οι δραστηριότητες –ίσως εκτός των κλάδων καταλυμάτων και δραστηριοτήτων τουριστικών πρακτόρων–, όπως π.χ. οι δραστηριότητες εστίασης και αναψυχής, χρησιμοποιούνται και από τους μόνιμους κατοίκους της χώρας στον μόνιμο τόπο κατοικίας τους.

3.3.1. Τα οικονομικά αποτελέσματα – Εξέλιξη μεγεθών

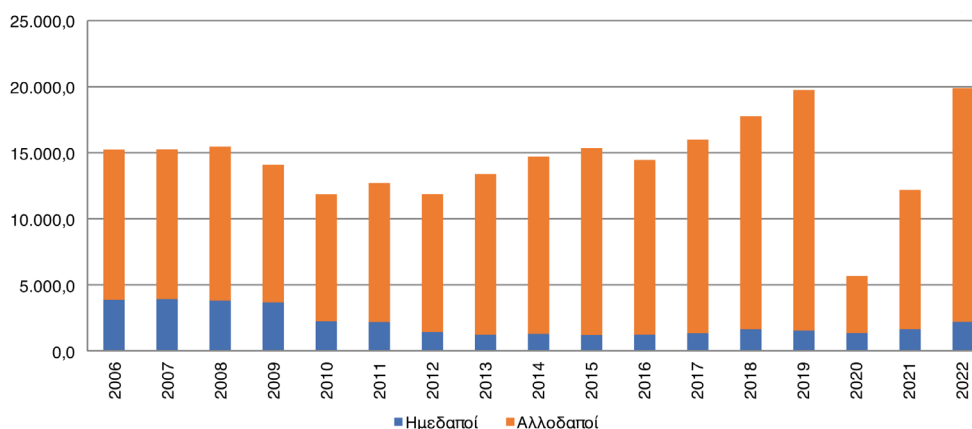
Αν και υπάρχουν στοιχεία συναλλάγματος από τη δεκαετία του 1950, συγκρίσιμα θεωρούνται τα στοιχεία της πρόσφατης περιόδου που βασίζονται στην Έρευνα Συνόρων από το 2005 και μετά, ενώ από την ίδια περίπου περίοδο υπάρχουν δημοσιευμένα δεδομένα της αντίστοιχης έρευνας της ΕΛΣΤΑΤ για τον τουρισμό ημεδαπών (βλ. Σχήμα 3.5). Σε αυτά αποτυπώνονται:

- η παγκόσμια οικονομική κρίση που προκάλεσε κάμψη των εσόδων του εισερχόμενου τουρισμού για μια 5ετία (2009-2013) και μια σημαντική αύξηση μετά το 2017 (πλην των ετών της πανδημίας 2020 & 2021),
- η ελληνική οικονομική κρίση που έχει οδηγήσει σε μεγάλη μείωση της τουριστικής δαπάνης μετά το 2009 που, παρά την αύξηση της τα τελευταία χρόνια, δεν έχει ακόμα φτάσει στα προηγούμενα επίπεδα.

²⁴ Συνήθως, ο τρόπος υπολογισμού της σημασίας του τουρισμού στην οικονομία της Ελλάδας δεν γίνεται με βάση την τουριστική δαπάνη, αλλά με βάση τη συμβολή των κλάδων που αφορούν τον τουρισμό, γεγονός που υπερεκτιμά τη συμβολή του.

Σε ό,τι αφορά την εξέλιξη της μέσης δαπάνης ανά ταξίδι είναι συνεχώς μειούμενη καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου, έχοντας υψηλή συσχέτιση με την αντίστοιχη μείωση της διάρκειας παραμονής, ενώ οι αφίξεις αυξάνονται ραγδαία μετά το 2012 (Σχήμα 3.6).

ΣΧΗΜΑ 3.5
Σύνολο τουριστικής δαπάνης, 2006-2022

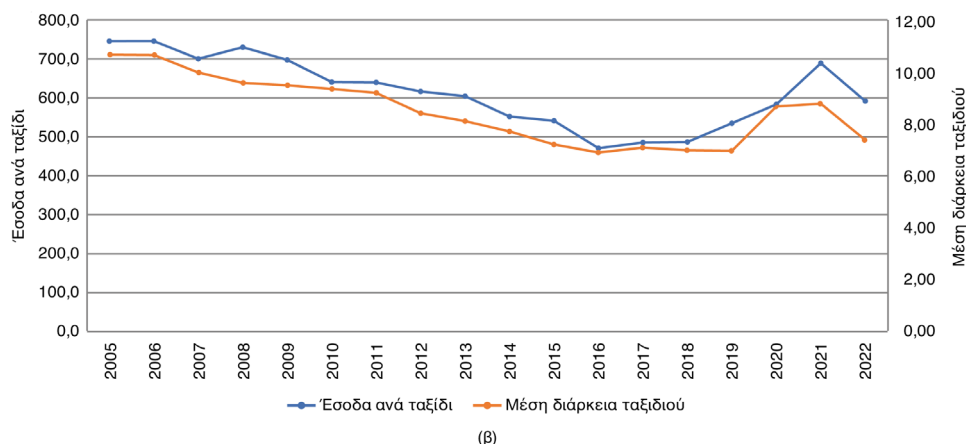
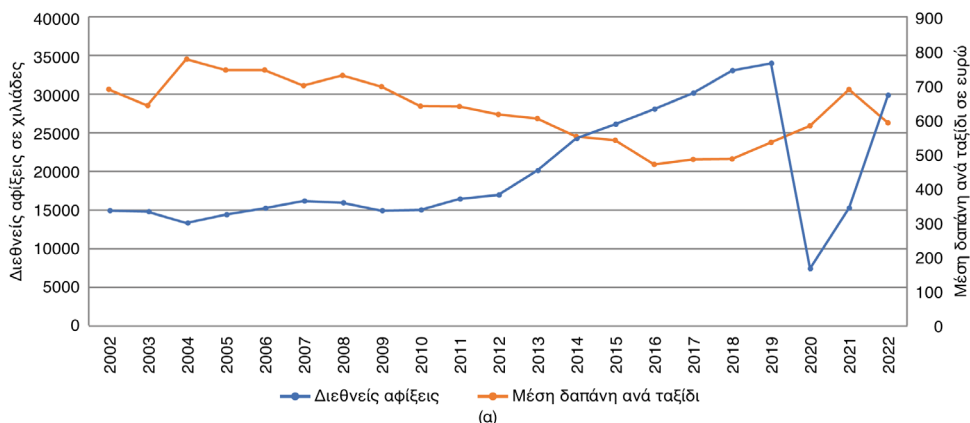


Πηγή: ΤΤΕ-αλλοδαποί, Έρευνα συνόρων & ΕΛΣΤΑΤ-ημεδαποί, έρευνα διακοπών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη της ημερήσιας δαπάνης των αλλοδαπών τουριστών, η οποία όλη την εξεταζόμενη περίοδο παρουσιάζει διακυμάνσεις μεταξύ 68 και 80 € σε τρέχουσες τιμές. Υπολογίζοντας την ημερήσια δαπάνη σε σταθερές τιμές, διαπιστώνεται ότι μεταξύ του 2005 και του 2022 η ημερήσια δαπάνη έχει μειωθεί από 82,5€ σε 72,3€. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι, την ίδια περίοδο, τα ξενοδοχεία 5* από 9,4% του συνόλου έχουν ανέλθει σε 23,6% (Σχήμα 3.7). Ο συνδυασμός των παραπάνω δεδομένων υπογραμμίζει ότι η οικονομική απόδοση του τουρισμού βαίνει μειούμενη καθ' όλη την περίοδο παρά την αύξηση των συνολικών μεγεθών.

ΣΧΗΜΑ 3.6α και β

Διεθνείς αφίξεις, μέση δαπάνη ανά ταξίδι και μέση διάρκεια ταξιδιού



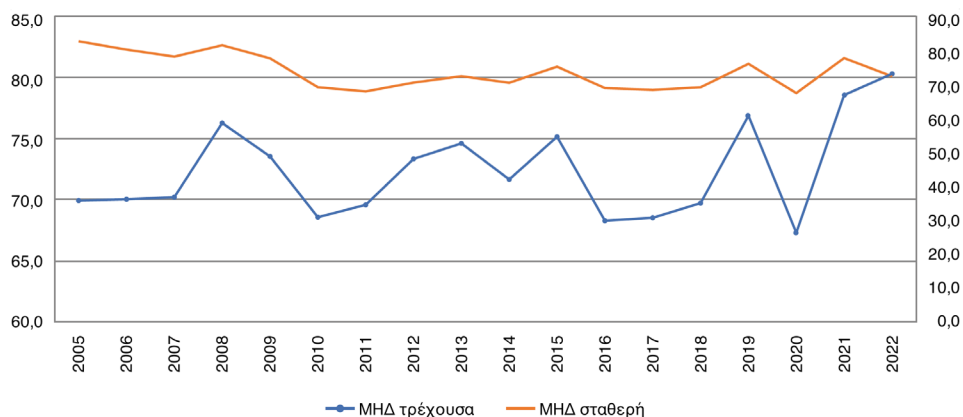
Πηγή: ΤπΕ-αλλοδαποί, Έρευνα συνόρων.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν ο συνδυασμός των περισσότερων συνολικών εσόδων (λόγω αύξησης του αριθμού των τουριστών), παρά τη μη αύξηση της ημερήσιας δαπάνης και με δεδομένη την αύξηση των κλινών, οδηγεί σε καλύτερα αποτελέσματα τις τουριστικές επιχειρήσεις. Τα διαθέσιμα στοιχεία που αφορούν τη διάρθρωση των επιχειρήσεων αποτυπώνουν σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις που καταγράφηκαν την τελευταία 20ετία μέσα από τις αλληπάλληλες κρίσεις

(βλ. Πίνακα 3.3). Θα πρέπει να αναρωτηθούμε κατά πόσο ο τουρισμός στη χώρα έχει εισέλθει σε κατάσταση φθινουσών αποδόσεων.

ΣΧΗΜΑ 3.7

Εξέλιξη μέσης ημερήσιας δαπάνης (ΜΗΔ) σε τρέχουσες (αριστερή κλίμακα) και σταθερές τιμές (δεξιά κλίμακα) σε ευρώ



Πηγή: ΤτΕ και ΕΛΣΤΑΤ.

Από την παρατήρηση της εξέλιξης των μεγεθών διαπιστώνεται ότι, την περίοδο της αύξησης των συνολικών μεγεθών του τουρισμού 2002-2009, ακολούθησε μια περίοδος ύφεσης (μέχρι το 2013), για να ακολουθήσει μια νέα περίοδος μεγέθυνσης σε ό,τι αφορά τα οικονομικά μεγέθη αλλά όχι τον αριθμό των επιχειρήσεων, που καταγράφουν μείωση μετά την «απότομη αύξηση» του 2014²⁵ (βλ. Σχήμα 3.8).

Δυστυχώς, όμως, δεν υπάρχουν δημοσιευμένες μελέτες ή έστω δεδομένα που να αποτυπώνουν τη διαχρονική εξέλιξη βασικών δεικτών για τα ξενοδοχειακά καταλύματα όπως είναι οι εισπράξεις ανά δωμάτιο (RevPAR). Η αποτύπωση της εξέλιξης του αριθμού των ξενοδοχειακών κλινών σε σχέση με τις τουριστικές εισπράξεις δίνει κά-

²⁵ Πρέπει να σημειωθεί ότι, μεταξύ 2013 και 2014, καταγράφεται μια απότομη αύξηση σε αρκετά μεγέθη που δεν οφείλεται σε αύξηση των τουριστικών ροών αλλά μάλλον σε αλλαγή του τρόπου υπολογισμού κάποιων μεγεθών.

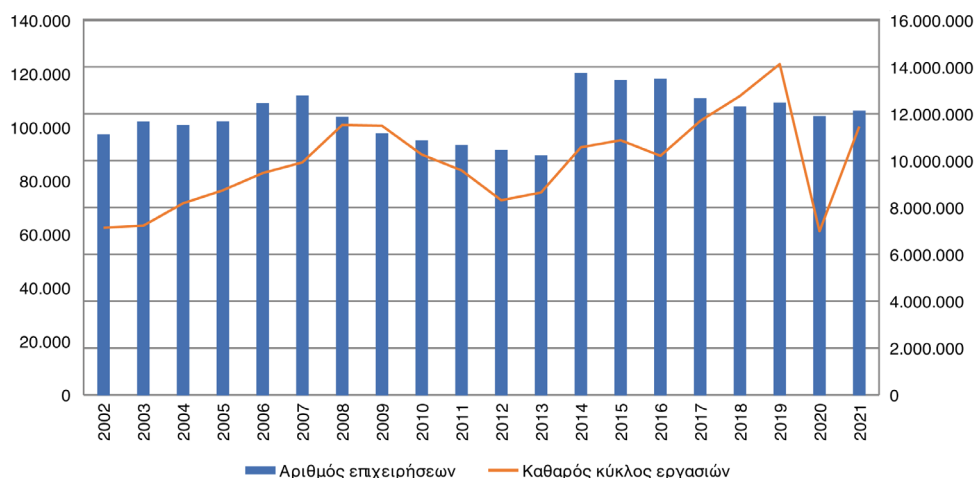
ποιες ενδείξεις. Παρατηρούμε ότι η συνεχής αύξηση του *δυναμικού* σε κλίνες την περίοδο 2002-2010 όχι μόνο δεν έφερε αύξηση των συνολικών εσόδων αλλά συνοδεύτηκε από τη μείωσή τους, με μείωση της μέσης τιμής δωματίου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.3
Μεγέθη τουριστικών επιχειρήσεων (2002-2021)

	Αριθμός επιχειρήσεων	Καθαρός κύκλος εργασιών	Αξία παραγωγής	Προστιθέμενη αξία	Συνολικές δαπάνες για αγορά αγαθών και υπηρεσιών	Επενδύσεις
2002	97.399	7.148.255				545.117
2003	102.152	7.233.031				684.336
2004	100.838	8.186.197				731.751
2005	102.215	8.742.569				821.554
2006	109.015	9.474.540				1.322.496
2007	111.786	9.931.460				1.670.808
2008	103.886	11.526.931	11.472.249	4.275.338	7.484.787	2.306.326
2009	97.775	11.492.430	11.387.986	4.396.723	7.305.599	1.409.685
2010	95.089	10.265.156	10.191.882	4.085.729	6.291.858	867.816
2011	93.372	9.590.013	9.591.562	3.652.436	6.121.267	608.158
2012	91.568	8.317.389	8.285.371	2.946.506	5.442.043	368.073
2013	89.491	8.648.436	8.637.704	2.969.661	5.791.909	398.325
2014	120.295	10.573.516	8.347.439	3.695.645	7.151.921	860.941
2015	117.611	10.876.270	8.498.372	3.648.541	7.514.719	962.410
2016	118.052	10.209.870	7.938.676	2.999.845	7.483.857	806.099
2017	110.831	11.695.150	9.033.142	3.689.685	8.460.561	n.a
2018	107.764	12.760.177	12.228.297	4.179.116	9.039.963	599.177
2019	109.215	14.119.062	13.444.789	4.748.837	9.840.453	648.354
2020	104.170	6.995.543	6.884.896	1.250.494	6.258.297	621.759
2021	106.157	11.460.255	11.713.454	4.829.227	8.271.514	693.914

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Στατιστικές Διάρθρωσης Τουριστικών Επιχειρήσεων και Εστιατορίων.

ΣΧΗΜΑ 3.8
Εξέλιξη αριθμού τουριστικών επιχειρήσεων και κύκλου εργασιών
(σε χιλ. ευρώ) (2002-2021)



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Στατιστικές Διάρθρωσης Τουριστικών Επιχειρήσεων και Εστιατορίων.

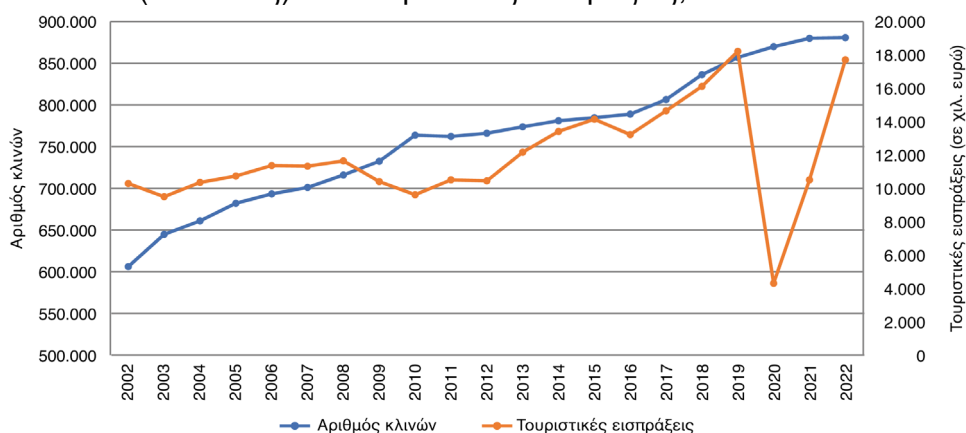
Την περίοδο 2010-2019 υπήρξε μια παράλληλη αύξηση συνολικών εσόδων και συνολικού δυναμικού σε κλίνες (Σχήμα 3.9). Τη διετία 2018-19 φάνηκαν κάποιες προοπτικές ταχύτερης αύξησης των εσόδων από το δυναμικό, δηλαδή αύξηση της ποιότητας ή/και του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος στην αγορά, που όμως διακόπηκαν λόγω της πανδημίας και το 2022 δεν καταγράφηκε αναπλήρωση.

Από ένα παράδειγμα, που προκύπτει από τη μελέτη του ΙΤΕΠ για τις επιδόσεις των ξενοδοχείων το 2022 και αποτυπώνει το γεγονός ότι η αύξηση του συνολικού τζίρου των ξενοδοχείων μεταξύ 2019 και 2022 ήταν μόλις 2,4%, όταν μόνο ο πληθωρισμός ήταν πάνω από 10% (9,6% μόνο το 2022) και η αύξηση των ξενοδοχειακών κλινών την τριετία ήταν 3,4%, γίνεται αντιληπτό ότι το έσοδο ανά κλίνη ήταν χαμηλότερο σε τρέχουσες, πόσω μάλλον σε σταθερές τιμές (Πίνακας 3.4). Παράλληλα, η μεγάλη διαφορά αποδόσεων μεταξύ ξενοδοχείων συνεχούς και εποχικής λειτουργίας πιθανότατα να οφείλεται στη συρρίκνωση της τουριστικής περιόδου και την ακόμη μεγαλύτερη συ-

γκέντρωση τουριστών στις περιοχές υψηλής τουριστικής έντασης και εποχικότητας (παράκτιες και νησιωτικές), εντείνοντας τα ήδη υπαρκτά προβλήματα.

ΣΧΗΜΑ 3.9

Διεθνής τουρισμός στην Ελλάδα: Ξενοδοχειακό δυναμικό (σε κλίνες) και τουριστικές εισπράξεις, 2002-2022



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Τράπεζα της Ελλάδος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.4

Τζίρος ξενοδοχείων το 2022 και σύγκριση με το 2019 (εκατ. ευρώ)

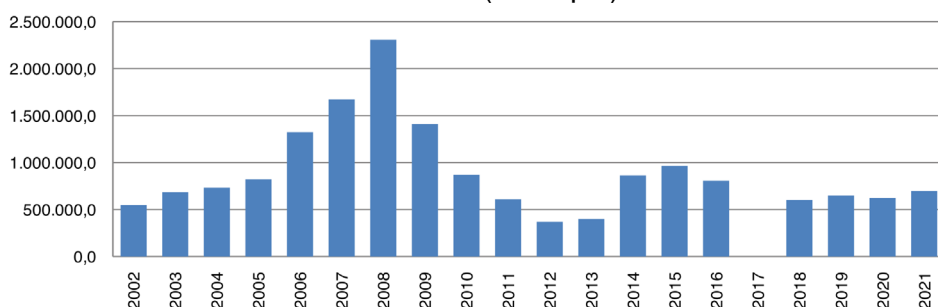
	Σύνολο	Συνεχούς λειτουργίας	Εποχικής λειτουργίας
2022	8.622,2	1.773,8	6.768,3
2019	8.417,3	2.250,6	6.166,7
Δ% (2022-19)	2,4%	-21,2%	9,8%
	100%	26%	74%

Πηγή: ΙΤΕΠ.

Σε ό,τι αφορά τις επενδύσεις στον τουρισμό, η εξέλιξη είναι ιδιαίτερα αρνητική, αφού στα τελευταία χρόνια τα ποσά που δαπανώνται είναι περίπου στο 50% αυτών που επενδύονταν τα τελευταία χρόνια

πριν την κρίση. Να υπογραμμιστεί ότι οι συνολικές επενδύσεις της χώρας «κατέρρευσαν» στην περίοδο της κρίσης: από 57.627 εκατ. € που ήταν το 2008 έφτασαν το 2021 σε 24.165 εκατ. €, αφού κυμάνθηκαν σε επίπεδα γύρω από τα 20 δις από το 2013 έως το 2020 (βλ. Σχήμα 3.10).

ΣΧΗΜΑ 3.10
Εξέλιξη επενδύσεων σε επιχειρήσεις καταλύματος και εστίασης,
2002-2021 (σε ευρώ)



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, *Διάρθρωση τουριστικών επιχειρήσεων*.

Σημείωση: Δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία για το 2017.

Τα στοιχεία αυτά διαφοροποιούνται σημαντικά από αυτά που παρουσιάζει το INSETE²⁶, όπου εκτιμά ότι για το 2021 οι συνολικές επενδύσεις στα καταλύματα ήταν 1.894 δις € (από τα οποία περίπου το 56% σε νέα δωμάτια) και 1.525 εκατ. € στους υπόλοιπους κλάδους. Με βάση τα συγκεκριμένα στοιχεία, η εγχώρια προστιθέμενη αξία των δύο κλάδων είναι 1,571 εκατ. € ή περίπου το 37,6% της συνολικής επένδυσης.

3.3.2. Η απασχόληση στον τουρισμό

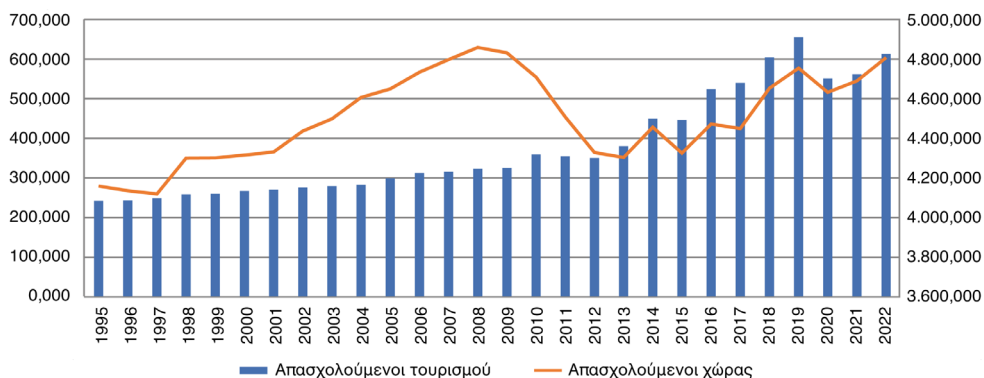
Η απασχόληση στον τουρισμό²⁷ έχει μια σειρά από χαρακτηριστικά που πρέπει να καταγραφούν και να αναλυθούν (Σχήμα 3.11). Η απα-

²⁶ INSETE, 2023, *Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία*.

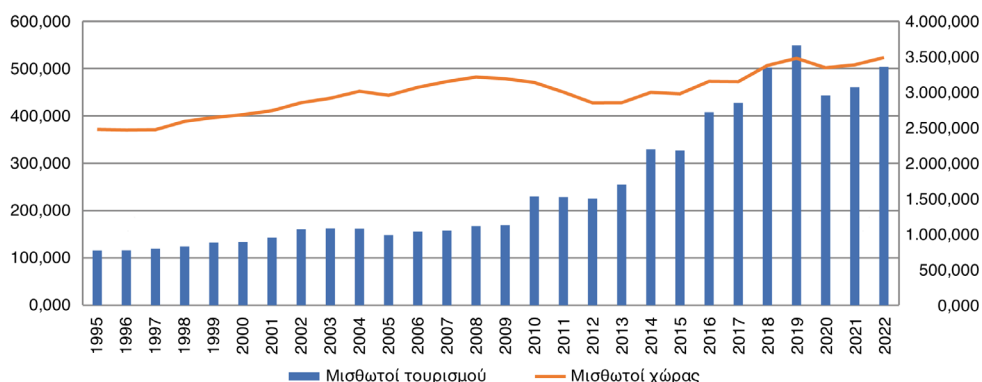
²⁷ Αφορά μόνο τους κλάδους καταλυμάτων και εστίασης.

ΣΧΗΜΑ 3.11

Διαχρονική εξέλιξη (α) συνόλου απασχολούμενων και (β) μισθωτών στον τουρισμό (αριστερή στήλη) και στο σύνολο των κλάδων (1995-2022)



(α)



(β)

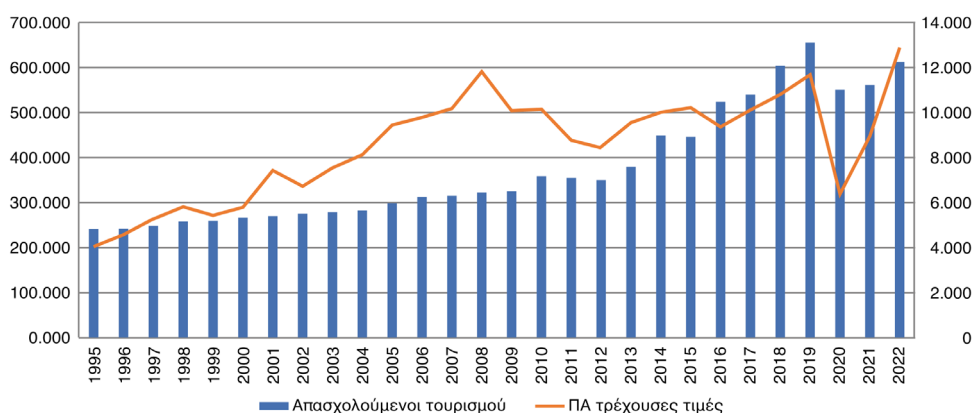
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απασχόληση (<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL21/2022>)

σχόληση στον τουρισμό αυξήθηκε με χαμηλούς ρυθμούς την περίοδο πριν από την κρίση (1995-2008) και με πολύ υψηλούς ρυθμούς κατά την κρίση (2009-), σε αντίθεση με ό,τι έγινε σε όλη τη χώρα. Αυτό είναι πολύ περισσότερο έντονο σε ό,τι αφορά το σύνολο των αυτοαπασχολούμενων παρά των μισθωτών. Την περίοδο 2000-2008, η προστιθέμενη αξία στον τουρισμό αυξήθηκε με πολύ γρήγορους ρυθμούς,

ενώ η απασχόληση αυξήθηκε ελάχιστα. Στην επόμενη περίοδο (2009-2013), η τουριστική προστιθέμενη αξία μειώθηκε για να αυξηθεί στη συνέχεια, ενώ η απασχόληση δεν σταμάτησε να αυξάνεται ραγδαία (βλ. Σχήμα 3.12).

ΣΧΗΜΑ 3.12

Εξέλιξη απασχολούμενων και προστιθέμενης αξίας στον τουρισμό

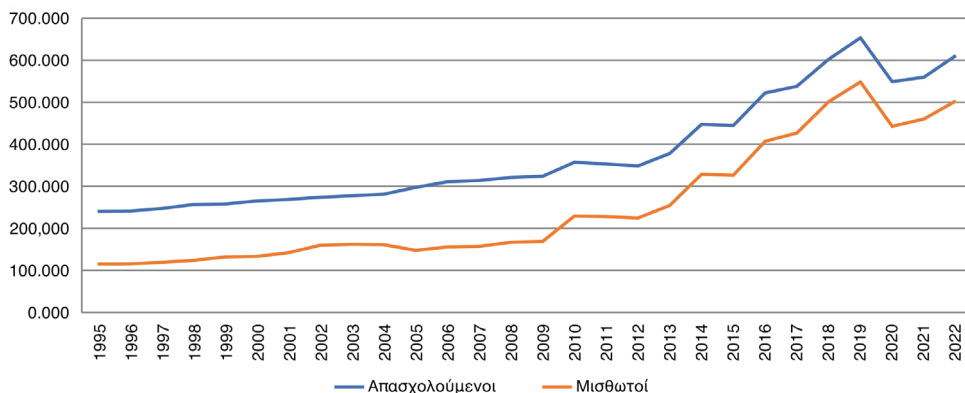


Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απασχόληση (Α64) (<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL21/2022>), ΑΓΑ ανά κλάδο (Α64) (<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL12/->)

Το ποσοστό των μισθωτών στην απασχόληση στον τουρισμό αυξήθηκε από 48,0% το 1995 σε 82,4% το 2022. Παράλληλα αυξήθηκε και το μέσο μέγεθος των επιχειρήσεων, που σύμφωνα με το Μητρώο Επιχειρήσεων πέρασε στο διάστημα 2011-2021 από 2,6 σε 6,0 απασχολούμενους ανά επιχείρηση (βλ. Σχήμα 3.13). Την περίοδο 2002-2008 υπήρξε σημαντική αύξηση των ετήσιων αμοιβών των μισθωτών στον τουρισμό (από 8.319,8€ σε 13.348€), ενώ η ραγδαία αύξηση των μισθωτών στην περίοδο 2008-2021 δεν ακολουθήθηκε από αντίστοιχη αύξηση αμοιβών, με αποτέλεσμα οι μισθοί να μειωθούν περισσότερο από 50% σε 5.355€ (βλ. Σχήμα 3.14).

ΣΧΗΜΑ 3.13

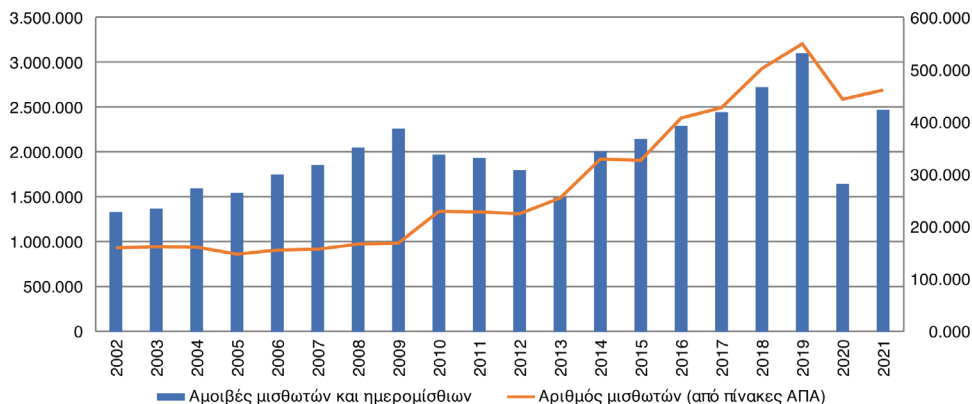
Εξέλιξη συνολικού αριθμού απασχολούμενων και μισθωτών στον τουρισμό



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Απασχόληση (<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SEL21/2022>)

ΣΧΗΜΑ 3.14

Εξέλιξη αριθμού και αμοιβών μισθωτών



Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Διάρθρωση επιχειρήσεων.

Από την ανάλυση της Έρευνας Απασχόλησης (2022) προκύπτει ότι:

- Η εκπροσώπηση των γυναικών και των νέων είναι σημαντική: το 48,6% των εργαζομένων είναι γυναίκες και το 28,6% είναι κάτω

των 28 ετών, ενώ στο σύνολο της οικονομίας είναι 42,2% για τις γυναίκες και μόλις 13% για τους νέους.

- Η παρουσία των αλλοδαπών είναι υψηλή (6,9% έναντι 3,3% στο σύνολο) όπως και στον κλάδο των κατασκευών.
- Το ποσοστό των εργαζομένων με τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι 17,4%, ενώ στο σύνολο της οικονομίας είναι 39,2%. Το 14% έχει μεταδευτεροβάθμια κατάρτιση, υψηλότερο από ό,τι στο σύνολο της οικονομίας (9,3%).
- Με χαμηλή ή χωρίς καθόλου εξειδίκευση είναι το 80,8% των απασχολούμενων, σε αντίθεση με το 39,2% στο σύνολο.
- Το 16,0% έχει μερική απασχόληση σε σχέση με το 8% στο σύνολο και το 18,5% προσωρινή εργασία ή σύμβαση ορισμένου χρόνου σε σχέση με 7% στο σύνολο.
- Ο μέσος όρος των ωρών εργασίας είναι 42, όταν ο εθνικός μέσος όρος είναι 38, ενώ το 14% θα ήθελε να εργαστεί περισσότερες ώρες.
- Το ποσοστό των ανασφάλιστων εργαζομένων είναι 4%, ενώ στο σύνολο της χώρας είναι 2,5%.

Συνοψίζοντας, τα στοιχεία της απασχόλησης στον τουρισμό επιβεβαιώνουν την υψηλή απασχόληση των νέων και των γυναικών, χωρίς εξειδίκευση, με μερική και εποχική απασχόληση, που εργάζεται 42 ώρες την εβδομάδα και των οποίων η αμοιβή είναι πλέον πολύ χαμηλή και επισφαλής.

Παρά το γεγονός ότι όλα τα παραπάνω αποτελούν μια αρκετά πολυδιάστατη περιγραφή του ελληνικού τουριστικού φαινομένου, καμία από τις μεταβλητές που αναλύσαμε δεν είναι σε θέση να προσδιορίσει τη συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία. Αυτό θα επιχειρηθεί στα επόμενα κεφάλαια, αρχής γενομένης με το Κεφάλαιο 4, όπου ακολουθούμε τις σύγχρονες προεκτάσεις του ελληνικού συστήματος των Εθνικών Λογαριασμών. Οι προεκτάσεις αυτές, οι οποίες μετρούν την άμεση συμβολή του τουρισμού, θα αναλυθούν πρώτα θεωρητικά και στη συνέχεια θα ακολουθήσει μια πειραματική εμπειρική εφαρμογή τους βάσει των διαθέσιμων στοιχείων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΕΓΧΩΡΙΟ ΠΡΟΪΟΝ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

4.1. Γενικά

Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, τόσο σε εθνικό όσο και τοπικό επίπεδο, αποτελεί διαχρονικά ένα επιχείρημα για την αιτιολόγηση και διαμόρφωση αναπτυξιακών επιλογών και πολιτικών. Δεν έχει ωστόσο αναπτυχθεί στην Ελλάδα, έως σήμερα, ένα επιστημονικά αποδεκτό, και θεσμικά επίσημο, εργαλείο μέτρησης του τουρισμού, όπως αυτό των Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού (ΔΛΤ), για την αξιόπιστη πληροφόρηση των φορέων διαμόρφωσης και εφαρμογής τους.

Η στατιστική αντιμετώπιση του τουρισμού στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται μέσα στον χρόνο από διαφοροποιήσεις σε σχέση με την αντίστοιχη διεθνή στις χρησιμοποιούμενες έννοιες, τους ορισμούς και τις πρακτικές για την εκτίμηση των τουριστικών μεγεθών. Ελλείπει αξιόπιστων στατιστικών στοιχείων και πρακτικών, τόσο τα μεγέθη των ροών (αφίξεων και διανυκτερεύσεων), της δυναμικότητας των καταλυμάτων, όσο και εν γένει της συμβολής του τουρισμού στο εγχώριο προϊόν παρουσιάζουν κενά και αντιφάσεις, που δεν επιτρέπουν να διερευνηθεί το είδος και το μέγεθος των πραγματικών επιδράσεων που ενεργοποιεί η τουριστική ζήτηση στην οικονομία υποδοχής.

Στο εν λόγω κεφάλαιο παρουσιάζεται αφενός μια επισκόπηση της πρακτικής υπολογισμού της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, αφετέρου η θεωρητική και πρακτική αντιμετώπιση του τουρισμού μέσω του εθνικολογιστικού εργαλείου των ΔΛΤ και η ελληνική περίπτωση. Η ανάλυση του κεφαλαίου ξεκινά με μια κριτική επισκόπηση της μέχρι σήμερα θεωρητικής αντιμετώπισης του τουρισμού ως κλάδου και προϊόντος καθώς και της πρακτικής υπολογισμού, μέσω επίσημων και ανεπίσημων προσεγγίσεων, της συμβολής του στην ελληνική οικονομία, και τονίζει την αναγκαιότητα για αξιόπιστες μετρή-

σεις. Ακολουθεί η περιγραφή των βασικών πτυχών της θεωρητικής και πρακτικής αντιμετώπισης του τουρισμού μέσω του εθνικολογιστικού εργαλείου των Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού, με ειδικότερη αναφορά στη θεώρηση του τουρισμού από την πλευρά της ζήτησης, τον εξ αυτής προσδιορισμό των χαρακτηριστικών προϊόντων και δραστηριοτήτων της τουριστικής κατανάλωσης (tourism characteristic products and activities), την περιληπτική παρουσίαση του πλαισίου (Πίνακες 1 έως 10 του ΔΛΤ) και των βασικών μεγεθών του ΔΛΤ. Το υπόλοιπο του κεφαλαίου επικεντρώνεται στην πρακτική εφαρμογή του πλαισίου του ΔΛΤ για την περίπτωση της Ελλάδος στο πλαίσιο μιας πειραματικής προσέγγισης, όπου παρουσιάζονται οι πρώτες εκτιμήσεις του ΔΛΤ για τα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη του εργαλείου, την Τουριστική Άμεση Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΤΑΑΠΑ) και το Τουριστικό Άμεσο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΤΑΑΕΠ), για την περίοδο 2010-2021. Η εικόνα της άμεσης συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία ολοκληρώνεται, τέλος, με μια ενδελεχή παρουσίαση της συνεισφοράς του στην αγορά εργασίας.

4.2. Επισκόπηση της μέχρι σήμερα θεωρητικής αντιμετώπισης του τουρισμού ως «κλάδου» και «προϊόντος» και της πρακτικής υπολογισμού της συμβολής του στην ελληνική οικονομία

4.2.1. Η εσφαλμένη αντιμετώπιση του τουρισμού από την πλευρά της προσφοράς

Εκκινώντας από τη θεωρητική, συνεπώς και στατιστική, αντιμετώπιση του τουριστικού φαινομένου, διαπιστώνει κανείς ότι η διεθνής πρακτική εξετάζει τον τουρισμό από την πλευρά της ζήτησης, θέτοντας τον τουρίστα και τη δαπάνη του στο επίκεντρο της διερεύνησης και ανάλυσης. Αντίθετα, η ελληνική πρακτική από τη μεταπολεμική περίοδο και εντεύθεν προσεγγίζει τον τουρισμό από την πλευρά της προσφοράς, με τις ευρύτατα χρησιμοποιούμενες έννοιες του «τουριστικού προϊόντος» και του «τουριστικού κλάδου».

Όπως επισημαίνει ο UNWTO (2010, παρ. 3.22-3.23), η παραδοσιακή χρήση του «τουριστικού προϊόντος» από τους επαγγελματίες του

τουρισμού για την προβολή τουριστικών πακέτων ή προορισμών δε συνάδει με την έννοια του «προϊόντος» όπως χρησιμοποιείται στις οικονομικές στατιστικές, αλλά με αυτήν στο μάρκετινγκ. Αντιπροσωπεύει δηλαδή έναν συνδυασμό διαφορετικών χαρακτηριστικών ενός προορισμού (π.χ. είδος καταλύματος, μέσου μεταφοράς, δραστηριότητας) γύρω από ένα συγκεκριμένο κέντρο ενδιαφέροντος (π.χ. φύση, καιρικές συνθήκες, πολιτισμός, άθληση, αναψυχή), που οδηγεί στην εννοιολογική σκιαγράφηση μιας τυπολογίας μορφών τουρισμού, όπως του γαστρονομικού τουρισμού, του αγρο- και οικο-τουρισμού, του τουρισμού πόλεων, αναψυχής, υγείας ή του χειμερινού και παραθεριστικού τουρισμού.

Αντίθετα, και με όρους εθνικολογιστικούς, ένα προϊόν, αγαθό ή υπηρεσία είναι αποτέλεσμα μιας παραγωγικής διαδικασίας που συνδυάζει ποικίλους πόρους όπως εξοπλισμό, εργασία, τεχνικές παραγωγής, δίκτυα πληροφοριών, άλλα προϊόντα, και οι δραστηριότητες που τα παράγουν χαρακτηρίζονται από μια εισροή προϊόντων, μια παραγωγική διαδικασία και συνακόλουθα μια εκροή προϊόντων (βλ. Eurostat, 2013 (εφεξής ως ESA2010), παρ. 2.145). Ως εκ τούτου, και φέρνοντάς το ως χαρακτηριστικό παράδειγμα, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι το «προϊόν» Sea, Sun, Sand – Ήλιος, Παραλία, Θάλασσα, ενώ είναι δόκιμο να χρησιμοποιείται με όρους μάρκετινγκ για την προβολή ενός προορισμού στην τουριστική αγορά, δεν αποτελεί προϊόν υλικής ή άυλης μορφής μιας συγκεκριμένης παραγωγικής διαδικασίας με όρους αυστηρώς οικονομικούς (δεν υφίσταται παραγωγική διαδικασία το αποτέλεσμα της οποίας να είναι ο ήλιος, η παραλία ή η θάλασσα). Ούτε κάποιος συγκεκριμένος και ενιαίος παραγωγικός κλάδος υφίσταται μόνος του ως «ο τουριστικός κλάδος», που να προσφέρει αυτό ή άλλα παρόμοια «τουριστικά προϊόντα» στους επισκέπτες μιας οικονομίας υποδοχής.

Δεδομένου μάλιστα ότι η τουριστική δαπάνη διοχετεύεται σε πολλαπλούς και μεταξύ τους διαφορετικούς, θεσμικά και λειτουργικά, κλάδους (καταλύματα, εστίαση, μεταφορές, λιανικό εμπόριο κλπ.) για ποικίλα προϊόντα (αντίστοιχες υπηρεσίες), συνεπάγεται ότι δεν πληρούνται τα κριτήρια ομοιογένειας που θέτουν οι διεθνείς ταξινομήσεις προϊόντων και δραστηριοτήτων (CPA, NACE, αντίστοιχα για τις ταξινομήσεις του Ευρωπαϊκού Συστήματος, και ISIC, CPC, αντίστοιχα, για τις ευρύτερα διεθνείς ταξινομήσεις), προκειμένου να είναι αποδε-

κτή μια τέτοια χρήση των εννοιών όταν το πλαίσιο της ανάλυσης είναι οικονομικής φύσεως. Αυτό αιτιολογεί και το γεγονός ότι ο τουρισμός δεν συνιστά διακριτό προϊόν ούτε οικονομικό κλάδο με ειδικότερο κωδικό σε καμία από τις ταξινομήσεις αυτές.

Συνακόλουθο της αδυναμίας αυτής αποτελεί το γεγονός ότι δεν μπορεί να παρατηρηθεί άμεσα η τουριστική δραστηριότητα ως μορφή παραγωγής μέσα από τις παραδοσιακές εθνικολογιστικές αναλύσεις, ούτε να διακριθεί άμεσα ποιος (ο επισκέπτης ή ο μόνιμος κάτοικος) κάνει χρήση των προϊόντων που προσφέρονται στην αγορά. Όπως είχε ήδη τεκμηριωθεί στην ελληνική βιβλιογραφία από τον Ζαχαράτο (Ζαχαράτος, 1986· Zacharatos, 1984), προτού καν επισήμως αναγνωριστεί διεθνώς μέσω των σύγχρονων διεθνών στατιστικών προτύπων για τη στατιστική στον τουρισμό (United Nations & World Tourism Organization, 1994) και τους Δορυφόρους Λογαριασμούς Τουρισμού (Commission of the European Communities, Organization for Economic Co-operation and Development, United Nations & World Tourism Organization, 2001), μόνο εάν ο τουρισμός αντιμετωπιστεί εθνικολογιστικά ως μια ιδιαίτερη αναλυτική κατηγορία της τελικής καταναλωτικής ζήτησης δύναται να μετρηθεί αξιόπιστα και να εκτιμηθούν οι επιδράσεις του στην οικονομία.

Κατά συνέπεια, οποιαδήποτε απόπειρα προσδιορισμού του τουρισμού από την πλευρά της προσφοράς, δηλαδή με βάση τα χαρακτηριστικά του προϊόντος, αποβαίνει ατελής, δεδομένου ότι δεν είναι η φύση του προϊόντος αυτή καθ' εαυτή που προσδιορίζει τη σύνδεση ενός προϊόντος με τον τουρισμό αλλά η μεταβατική ιδιότητα του καταναλωτή ως επισκέπτη. Το να είσαι επισκέπτης είναι μια παροδική κατάσταση, που, μόλις το ταξίδι ολοκληρωθεί, το άτομο χάνει την ιδιότητά του αυτή (United Nations, World Tourism Organization, Commission of the European Communities and Organization for Economic Co-operation and Development, 2010, παρ. 2.3 & 4.87). Θέτοντας ως παράδειγμα αγαθά όπως τρόφιμα, ποτά, είδη ένδυσης και υπόδησης, ή υπηρεσίες όπως εστίαση, μεταφορά με ταξί ή υπεραστικές συγκοινωνίες, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι τα χαρακτηριστικά του προϊόντος (π.χ. υλική σύσταση, μορφή παραγωγής, χρηστική αξία) δεν προσδίδουν κάποια «τουριστικότητα» που να τα διαφοροποιεί από άλλα «μη τουριστικά» προϊόντα, ωστόσο η κατανάλωσή τους κατά τους μήνες αιχμής αυξάνεται λιγότερο ή περισσότερο δραστικά λόγω του τουρισμού. Μιας

κατανάλωσης που συχνά προστίθεται στην αντίστοιχη των μόνιμων κατοίκων για τα ίδια προϊόντα, όντας μια ιδιαίτερη διαμορφούμενη πτυχή της ιδιωτικής κατανάλωσης. Τα επιπρόσθετα επίπεδα της καταναλωτικής ζήτησης πυροδοτούν αυξημένες ανάγκες παραγωγής ή/και εισαγωγής ποικίλων προϊόντων προκειμένου να ικανοποιηθούν.

Η επίδραση του τουρισμού σε μια περιοχή πρέπει, συνεπώς, να αναζητηθεί διερευνώντας τους κλάδους-αποδέκτες της τουριστικής δαπάνης, κάτι στο οποίο συντελούν οι ΔΛΤ, όπως αναλύεται στο Παράρτημα Γ. Η αδυναμία αναλυτικού προσδιορισμού της δομικής σύστασης της τουριστικής δαπάνης, μέσω της προσέγγισης από την πλευρά της προσφοράς, περιορίζει την όλη διερεύνηση στην εκτίμηση της δαπάνης που εισρέει στην οικονομία υποδοχής μόνο ως συνολικό έσοδο και όχι ως συγκεκριμένη παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Η αποδοχή αυτής της πρακτικής έχει στερήσει διαχρονικά το αναγκαίο θεσμικό και μεθοδολογικό πλαίσιο για την αξιόπιστη μέτρηση και ανάλυση του ετήσιου οικονομικού αποτελέσματος του τουρισμού.

4.2.2. Η επίσημη και ανεπίσημη προσέγγιση της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία

Στην πρακτική υπολογισμού της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία αποκλειστική πηγή μέτρησης του εισερχόμενου τουρισμού, του κυρίαρχου τμήματος του συνολικού ελληνικού τουρισμού, αποτελεί το Ισοζύγιο Πληρωμών που καταρτίζει η Τράπεζα της Ελλάδος, και ειδικότερα το λογιστικό μέγεθος των ταξιδιωτικών εισπράξεων, που υποδηλώνει μια σχέση οικονομικής συναλλαγής της εθνικής οικονομίας με τον υπόλοιπο κόσμο.

Η σύλληψη του μεγέθους μέχρι την εισαγωγή του ευρώ γινόταν μέσω του τραπεζικού συστήματος και της δραχμοποίησης του συναλλάγματος. Η εισαγωγή του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος κατέστησε αδύνατη την εν λόγω προσέγγιση για τα μέλη της ευρωζώνης, που αποτελούν ανέκαθεν τις κύριες χώρες προέλευσης των τουριστών στην Ελλάδα. Από το 2005 η δειγματοληπτική Έρευνα Συνόρων της Τράπεζας της Ελλάδος και η συμπληρωματική από το 2012 έρευνα στον τομέα της κρουαζιέρας αποτελούν τα εργαλεία εκτίμησης των

δαπανών των ταξιδιωτών μη κατοίκων στην επικράτεια της χώρας²⁸ (και αντιστρόφως των εξερχόμενων μόνιμων κατοίκων προς χώρες του εξωτερικού), που καταγράφονται ως εισπράξεις στο Ταξιδιωτικό Ισοζύγιο και μεταφέρονται στη στήλη των εξαγωγών στους Εθνικούς Λογαριασμούς ως άδηλοι πόροι (βλ. Ενότητα 4.3)²⁹. Ωστόσο, τόσο με την προγενέστερη όσο και με τη σημερινή μέθοδο, η νομισματική και μόνο απεικόνιση των εισερχόμενων δαπανών δεν παρέχει καμία πληροφορία για την αντιστοιχία μεταξύ εμπράγματος και χρηματικής μορφής όσων καταναλώνονται, συνεπώς στερούν τη δυνατότητα οργανικής σύνδεσης των εσόδων του τουρισμού με το παραγωγικό κύκλωμα της χώρας³⁰. Παράλληλα, στο μέγεθος των ταξιδιωτικών εισπράξεων δεν γίνεται η αναγκαία διάκριση μεταξύ του μέρους που αναλογεί στους επισκέπτες (οι οποίοι ταξιδεύουν για λόγους τουρισμού) και του υπόλοιπου τμήματος (που αφορά όσους μετακινούνται για οποιονδήποτε άλλο λόγο, π.χ. διασυνοριακοί, εποχικοί εργάτες) της ευρύτερης κατηγορίας των ταξιδιωτών, ένας διαχωρισμός που συνιστάται στο πλέον επικαιροποιημένο διεθνές πρότυπο κατάρτισης του Ισοζυγίου Πληρωμών (International Monetary Fund, 2009) και εφαρμόζεται από το 2016, αλλά δεν δημοσιοποιείται, από την Τράπεζα της Ελλάδος (ΤτΕ).

Το σκέλος που αφορά τις εισπράξεις από τις ταξιδιωτικές υπηρεσίες του Ισοζυγίου Πληρωμών αποτελεί διαχρονικά την επίσημη προσέγγιση της εκτίμησης των εισερχόμενων τουριστικών δαπανών στη χώρα μας. Αντίστοιχα, οι εσωτερικές τουριστικές δαπάνες, οι δαπάνες δηλαδή των μόνιμων κατοίκων Ελλάδος εντός της ελληνικής οι-

²⁸ Η περιφερειακή κατανομή των ταξιδιωτικών εισπράξεων σχεδιάστηκε (με βελτιωτικές παρεμβάσεις επί της δομής της Έρευνας Συνόρων) και χρηματοδοτήθηκε από το ΙΤΕΠ-ΞΕΕ το 2013 σε συμφωνία με την Τράπεζα της Ελλάδος. Η δημοσιοποίηση των περιφερειακών αποτελεσμάτων εκκίνησε με έτος αναφοράς το 2016.

²⁹ Οι δαπάνες για τις διεθνείς μεταφορές (π.χ. διεθνείς αερομεταφορές επιβατών από και προς την Ελλάδα) δεν καταγράφονται στον λογαριασμό των Ταξιδιωτικών Υπηρεσιών, αλλά στον επιμέρους λογαριασμό των Μεταφορών του ευρύτερου Ισοζυγίου Υπηρεσιών στο Ισοζύγιο Πληρωμών. Κατά συνέπεια, οι εισπράξεις του Ταξιδιωτικού Ισοζυγίου δεν περιλαμβάνουν αυτό το σκέλος των τουριστικών δαπανών.

³⁰ Η όλη προβληματική και η αντίφαση της αναντιστοιχίας μεταξύ εμπράγματος και χρηματικής μορφής της τουριστικής κατανάλωσης διατυπώθηκε πρώτη φορά στο Zacharatos (1984) (διατριβή) και ακολούθως στο Ζαχαράτος (1986) (έκδοση ΚΕΠΕ).

κονομίας με σκοπό την πραγματοποίηση τουριστικών ταξιδιών, διερευνώνται από έρευνες στα νοικοκυριά που διενεργεί η ΕΛΣΤΑΤ (π.χ. Έρευνα Διακοπών, Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών), οι οποίες υπολείπονται και αυτές μιας ολοκληρωμένης αποτύπωσης της τουριστικής κατανάλωσης (βλ. Hatzimarinakis & Hackl, 2017, 2018).

Πέραν όμως της επίσημης προσέγγισης των θεσμικά αρμόδιων φορέων του Ελληνικού Στατιστικού Συστήματος για τη μέτρηση των τουριστικών μεγεθών, της Τράπεζας της Ελλάδος και της ΕΛΣΤΑΤ, υπάρχουν και ανεπίσημες προσεγγίσεις για τη συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία. Στη δεύτερη περίπτωση εξέχουσα θέση έχουν, λόγω ευρείας δημοσιότητας, οι εκθέσεις του Ινστιτούτου Συνδέσμου Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΙΝΣΕΤΕ) που επιχειρούν τον υπολογισμό της συμβολής του τουρισμού στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της ελληνικής οικονομίας για το 2013 και εντεύθεν (βλ. ενδεικτικά ΙΝΣΕΤΕ, 2015 έως ΙΝΣΕΤΕ, 2023). Ωστόσο, λόγω της ακολουθούμενης μεθοδολογίας και των διαφορετικών εννοιολογικών ορισμών που χρησιμοποιούνται εμφανίζουν μια υπερεκτίμηση της συμβολής αυτής.

Ειδικότερα, η έννοια της άμεσης συμβολής του τουρισμού στη διαμόρφωση του ΑΕΠ, όπως αυτή ορίζεται στις εν λόγω εκθέσεις, δεν συνάδει με αυτήν που χρησιμοποιείται στους ΔΛΤ, το διεθνώς αποδεκτό εθνικολογιστικό εργαλείο μέτρησης της άμεσης συμβολής του τουρισμού. Σύμφωνα με τους ΔΛΤ και τη γενικότερη εθνικολογιστική πρακτική, οι άμεσες επιδράσεις στο εγχώριο προϊόν μιας οικονομίας αφορούν την παραγόμενη προστιθέμενη αξία αποκλειστικά των κλάδων που έρχονται (ή θεωρείται ότι έρχονται) σε άμεση συναλλαγή με τον χρήστη του προϊόντος τους (καταλύματα, εστιατόρια, μεταφορές, ταξιδιωτικά πρακτορεία, κλπ.). Εξ αυτής της έννοιας, στην περίπτωση του τουρισμού προκύπτουν τα μεγέθη της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων, της Τουριστικής Άμεσης Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας και του Τουριστικού Άμεσου Ακαθάριστου Εγχωρίου Προϊόντος (βλ. Παράρτημα Γ, Ενότητα ΓΓ).

Αντίθετα, στις εν λόγω εκθέσεις ως «άμεση» επίδραση στο ΑΕΠ της χώρας νοηματοδοτείται το συνολικό νομισματικό μέγεθος της εισπραχθείσας τουριστικής δαπάνης, που αντιστοιχεί αθροιστικά στην

τιμή των τελικών προϊόντων για την οποία καταβλήθηκε. Ωστόσο, υπό ένα εθνικολογιστικό πρίσμα, η τιμή ενός τελικού προϊόντος περιλαμβάνει το αξιακό μέγεθος της προστιθέμενης αξίας³¹ όχι μόνο της παραγωγικής διαδικασίας που οδηγεί στο προϊόν που αγοράζει ο επισκέπτης (π.χ. υπηρεσία εστίασης), αλλά και όλων των σταδίων παραγωγής των ενδιάμεσων εισροών που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή του (π.χ. προϊόντα αγροτικού τομέα και μεταποίησης τροφίμων και ποτών). Στην τελική τιμή που καταβάλλει ο καταναλωτής ενυπάρχουν δηλαδή μεγέθη που αντιστοιχούν όχι μόνο στις άμεσες αλλά και στις έμμεσες επιδράσεις στο εγχώριο προϊόν, που προκύπτουν στα προηγούμενα στάδια της όλης παραγωγικής διαδικασίας μέχρι την τελική μορφή του έτοιμου προς κατανάλωση προϊόντος. Επιδράσεις που ενεργοποιούνται στους κλάδους-προμηθευτές, λόγω των αυξημένων αναγκών τροφοδότησης που πυροδοτεί η τουριστική κατανάλωση.

Επιπρόσθετα, το αξιακό μέγεθος της συνολικής τουριστικής δαπάνης εμπεριέχει, πέρα από υπηρεσίες, δαπάνες για την απόκτηση τελικών αγαθών (π.χ. ενδυμάτων, υποδημάτων, προϊόντων σουπερμάρκετ, τιμαλφών κλπ.), στην περίπτωση των οποίων μονάχα το τμήμα που αντιστοιχεί στο εμπορικό περιθώριο³² πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για τη μέτρηση των άμεσων επιδράσεων, δεδομένου ότι, κατά τους κανόνες κατάρτισης των Πινάκων Προσφοράς και Χρήσης (ΠΠΧ) και των ΔΛΤ (βλ. Παράρτημα Γ, Ενότητα ΓΔ), μόνο ο ασκών το λιανικό εμπόριο θεωρείται ότι έρχεται σε άμεση συναλλαγή με τον επισκέπτη και όχι ο παραγωγός του αγαθού. Η αγνόηση αυτής της παραμέτρου συνιστά διπλοεγγραφή.

Κατά συνέπεια, η πρακτική που ακολουθείται στην ανεπίσημη προσέγγιση συνεπάγεται την υπερεκτίμηση της «άμεσης» συνεισφοράς του τουρισμού στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, γεγονός που γίνεται

³¹ Η προστιθέμενη αξία (σε βασικές τιμές) προκύπτει ως εξισωτικό μέγεθος από την αφαίρεση της ενδιάμεσης κατανάλωσης (σε τιμές αγοραστή) από την αξία παραγωγής (σε βασικές τιμές).

³² Το εμπορικό περιθώριο είναι το μικτό κέρδος μιας εμπορικής επιχείρησης εκφρασμένο ως ποσοστό επί της τιμής πώλησης ενός αγαθού, και εκφράζει την αμοιβή του λιανεμπόρου για την εμπορική δραστηριότητα που ασκεί.

ιδιαίτερα έκδηλο στις αντίστοιχες περιφερειακές εκτιμήσεις³³. Συνολικά, η εκτίμηση της συνολικής του συμβολής (άμεσης, έμμεσης και προκαλούμενης³⁴) γίνεται με τη χρήση τουριστικών πολλαπλασιαστών³⁵ επί των συνολικών τουριστικών εισπράξεων και επενδύσεων.

Συγκεκριμένα, δια της εν λόγω μεθόδου, η απευθείας αντιστοίχιση του συνολικού νομισματικού μεγέθους των τουριστικών δαπανών με το μέγεθος του ΑΕΠ της εθνικής οικονομίας, οριζόμενο ως άμεση επίδραση, δίνει διαχρονικά μια αναλογία που κυμαίνεται μεταξύ του 8% και του 13%, ενώ οι συνολικές επιδράσεις στην οικονομία για την αντίστοιχη περίοδο κυμαίνονται (εκτός του 2020, του έτους πανδημίας) περίπου μεταξύ 18% και 34% του ΑΕΠ. Αξίζει να σημειωθεί ότι, βάσει της ανεπίσημης προσέγγισης, το 2020 η συνολική συμβολή του τουρισμού στο ΑΕΠ είχε πτώση σε σχέση με το προηγούμενο έτος της τάξης περίπου του 20% λόγω των ταξιδιωτικών περιορισμών και των περιοριστικών μέτρων (lockdowns). Μείωση που δεν αντανakλάται ωστόσο στα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για την εξελικτική πορεία του ΑΕΠ, που κάνουν λόγο για ύφεση μόλις 9% ως αποτέλεσμα όχι μόνο της πτώσης του τουρισμού αλλά και οικονομικών δραστηριοτήτων που δεν σχετίζονται με αυτόν.

Στην υπόθεση, κατά την οποία η εγχώρια τουριστική δαπάνη συνεισφέρει *grosso modo* το ¼ του ΑΕΠ, αναλογικά, τότε η μη τουριστική εγχώρια ιδιωτική κατανάλωση (έχοντας δηλ. αφαιρέσει την εσω-

³³ Βάσει της ανεπίσημης προσέγγισης περιφέρειες με μεγάλη τουριστική συγκέντρωση, όπως το Νότιο Αιγαίο και τα Ιόνια Νησιά εμφανίζουν «άμεση» συμβολή του τουρισμού στο περιφερειακό τους προϊόν της τάξης άνω του 100%. Αυτό υποδηλώνει ότι ο τουρισμός ενεργοποιεί την παραγωγή περισσότερου προϊόντος από αυτό καθ' αυτό το προϊόν των περιφερειών, κάτι που αποτελεί εξωπραγματική συμβολή.

³⁴ Ως προκαλούμενη (ή επαγωγική) επίδραση ορίζεται το αποτέλεσμα που δημιουργείται από την κατανάλωση του εισοδήματος των άμεσα και έμμεσα απασχολούμενων στον τουρισμό. Δηλαδή, όταν οι άμεσοι και έμμεσοι αποδέκτες της αρχικής τουριστικής δαπάνης δαπανούν το επιπλέον (από τον τουρισμό) εισόδημά τους σε άλλα προϊόντα.

³⁵ Σημειώνεται ότι οι χρησιμοποιούμενοι πολλαπλασιαστές, εφόσον δεν επικαιροποιούνται, δεν λαμβάνουν υπόψη διαχρονικές μεταβολές των προσδιοριστικών τους παραγόντων, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την εκτίμηση της εξελικτικής πορείας της οικονομικής συμβολής του τουρισμού. Επίσης, η χρήση των πολλαπλασιαστών ως πρακτικής για τη συνολική εκτίμηση της συμβολής του τουρισμού στο ΑΕΠ εμφανίζει αδυναμίες, όπως τεκμηριώνεται στο Κεφάλαιο 5, αντικείμενο του οποίου είναι οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις του τουρισμού.

τερική τουριστική δαπάνη από την εγχώρια τελική καταναλωτική δαπάνη των νοικοκυριών), περίπου 119 δις για το έτος 2019, θα έπρεπε να αντιστοιχεί σε ένα εξωπραγματικό μέγεθος πολύ άνω του 100% επί του ΑΕΠ. Αυτό γίνεται εύκολα αντιληπτό, εάν αναλογιστεί κανείς ότι ο ισοδύναμος μόνιμος πληθυσμός στον οποίο αντιστοιχούν οι εισερχόμενες τουριστικές ροές (όπου το ισοδύναμο του μόνιμου κατοίκου αντιστοιχεί σε 365 τουριστικές διανυκτερεύσεις) προσαυξάνει τον πληθυσμό της χώρας μόλις κατά 5-6% σε ετήσια βάση. Εάν η πρόσθετη κατανάλωση που ενεργοποιεί ο τουρισμός συνεισέφερε όντως περίπου το ¼ του ΑΕΠ, τότε κατ' ανάλογο τρόπο η (μη τουριστική) κατανάλωση των μόνιμων κατοίκων επίσης θα συνεισέφερε στο εγχώριο προϊόν ένα μέγεθος που θα υπερέβαινε το ίδιο το ΑΕΠ.

Είναι σημαντικό επίσης να σημειωθεί ότι στην ανεπίσημη προσέγγιση το νομισματικό μέγεθος των δαπανών που αντιστοιχίζεται με το ΑΕΠ δεν είναι διαχωρισμένο από τις όποιες, άμεσα ή έμμεσα προκαλούμενες, τελικές διαρροές της αρχικής τουριστικής δαπάνης σε εισαγόμενα προϊόντα (π.χ. προϊόντα ένδυσης, αναμνηστικά, τρόφιμα-ποτά), διαδικασία αναγκαία για τον ορθό προσδιορισμό του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος που ενεργοποιεί ο τουρισμός σε μια οικονομία. Η πρακτική συνεπώς δεν λαμβάνει υπόψη την έννοια του εισοδήματος.

Το ζήτημα της αξιοπιστίας των στατιστικών στοιχείων, αλλά και των μεθόδων ανάλυσης που χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση της οικονομικής βαρύτητας του τουρισμού, έχει προφανή σημασία για την ορθή πληροφόρηση των δημόσιων και ιδιωτικών φορέων λήψης αποφάσεων, των θεσμικών εκπροσώπων του τουρισμού, της επιστημονικής κοινότητας αλλά και της ευρύτερης κοινής γνώμης. Όπως επισημαίνει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού, βάσει της διεθνούς εμπειρίας που έχει συσσωρευτεί, η απρόσεκτη χρήση δεδομένων συχνά οδηγεί σε μια εικόνα του τουρισμού που απέχει αρκετά από την πραγματικότητα, γεγονός που δημιουργεί μια γενική δυσπιστία απέναντι στην όλη διαδικασία εκτίμησης των οικονομικών επιδράσεων του τουρισμού (UNWTO, 2005).

Προκειμένου να μετρηθεί η επίδραση του τουρισμού στο εισόδημα κατά τρόπο αξιόπιστο, απαιτούνται, εκ των ων ουκ άνευ, η χρήση επιστημονικά αποδεκτών πρακτικών, η θεώρηση του τουρισμού από την

πλευρά της ζήτησης με τον θεωρητικό επαναπροσδιορισμό του ως μορφής κατανάλωσης και ο προσδιορισμός της κλαδικά προκαλούμενης παραγωγής και προστιθέμενης αξίας που σχετίζεται με αυτήν. Ελλείψει αυτής της αναλυτικής πληροφόρησης για την επιμέρους επίδραση στους κλάδους που παρέχουν υπηρεσίες κάθε μορφής για την ικανοποίηση της τουριστικής καταναλωτικής ζήτησης, δεν δύναται να εκτιμηθεί η πραγματική συμβολή του τουρισμού σε μια οικονομία (συμπεριλαμβανομένων της απασχόλησης και των επενδύσεων). Η σημασία που διαδραματίζει ο τουρισμός διεθνώς στις οικονομίες υποδοχής αλλά και αποστολής επισκεπτών επέβαλε την αναγκαιότητα για ένα αξιόπιστο εθνικολογιστικό εργαλείο μέτρησης, που οδήγησε τη διεθνή επιστημονική κοινότητα στη διαμόρφωση ενός προτεινόμενου μεθοδολογικού πλαισίου κατάρτισης των Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού.

Σε ό,τι αφορά την ελληνική εμπειρία, μια πρώτη αλλά ανολοκλήρωτη προσπάθεια του ελληνικού κράτους για την κατάρτιση του ΔΛΤ έλαβε χώρα κατά την περίοδο 2006-2008, στο πλαίσιο του έργου *Ανάπτυξη και Λειτουργία Ολοκληρωμένου Πληροφοριακού Συστήματος Στρατηγικού Σχεδιασμού του Τουριστικού Τομέα: Δορυφόρος Λογαριασμός (Δ.Λ.Τ.) και Παρατηρητήριο Τουρισμού*, το οποίο χρηματοδοτήθηκε από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας» στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης για λογαριασμό του Υπουργείου Τουρισμού. Ενδελεχής κριτική επί των αποτελεσμάτων του έργου γίνεται στο επιμέρους παραδοτέο του έργου SRSS (βλ. Ενότητα 4.4.1) με τίτλο *Review and analysis of existing GR-TSA*³⁶. Μια δεύτερη προσπάθεια συντελέστηκε το 2016-2017 στο πλαίσιο τεχνικής υποστήριξης από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή προς το Υπουργείο Οικονομίας, Ανάπτυξης και Τουρισμού (ως έργο SRSS ή SRSS TSA project εντός του παρόντος), που αποτέλεσε την πρώτη ουσιαστική και εμπεριστατωμένη δράση κατάρτισης ΔΛΤ στην Ελλάδα και οδήγησε στην κατάρτιση πιλοτικών Πινάκων του ΔΛΤ για τον ελληνικό τουρισμό. Δυστυχώς η προκαταρκτική (και απαραίτητη για την όλη διαδι-

³⁶ Το σύνολο των παραδοτέων του έργου SRSS αναρτώνται στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Τουρισμού (<https://mintour.gov.gr/doryforos-logariasmos-toyrismoys-dynatotites-kai-anagkes/>) και το εν λόγω παραδοτέο αναφέρεται ως Appendix A της τελικής έκθεσης.

κασία κατάρτισης) φάση υλοποίησης και τα αποτελέσματά της (αποτύπωση δυνατοτήτων και αναγκών, προτάσεις βελτίωσης, αυξημένη επίγνωση των ΔΛΤ) δεν έτυχαν της απαραίτητης αξιοποίησης από τους αρμόδιους φορείς του Ελληνικού Δημοσίου, ώστε να προχωρήσει το έργο σε μια τελική φάση σχεδιασμού και λειτουργίας.

Αξίζει επίσης να σχολιαστεί ότι, ενώ η διεθνής πρακτική είναι οι ΔΛΤ, ως εθνικολογιστικό εργαλείο, να αναλαμβάνονται από την έκστοτε στατιστική υπηρεσία, αρμόδια για την κατάρτιση των Εθνικών Λογαριασμών, η ελληνική πρακτική διαφοροποιείται από την επικρατούσα τάση, καθώς η ανάληψη γίνεται από το Υπουργείο Τουρισμού. Ειδικότερα, από τις 27 χώρες που συμμετέχουν στην έκθεση της Eurostat (2023) για τους ΔΛΤ στην Ευρώπη μόνο στη Δανία και στη Σουηδία ο υπεύθυνος φορέας είναι άλλος από την εθνική στατιστική υπηρεσία. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις ως αρμόδιο τμήμα ορίζεται είτε η Διεύθυνση Εθνικών Λογαριασμών είτε η Διεύθυνση/Τμήμα Στατιστικών Τουρισμού. Όπως επισημαίνεται στα SRSS παραδοτέα³⁷, η πλέον λογική και θεσμικά κατάλληλη υποψήφια για την επίσημη και τακτική κατάρτιση των ΔΛΤ για την Ελλάδα είναι η Ελληνική Εθνική Στατιστική Αρχή, η ΕΛΣΤΑΤ. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι ΔΛΤ απαιτούν εξειδικευμένο προσωπικό, όπως αυτό που στελεχώνει την ΕΛΣΤΑΤ, ενώ εξαρτώνται από στατιστικά δεδομένα που βρίσκονται στο χαρτοφυλάκιο του εν λόγω φορέα, στη στενή τους σύνδεση με τους Εθνικούς Λογαριασμούς, που και πάλι είναι της αρμοδιότητας της ΕΛΣΤΑΤ, και στην πολυπλοκότητα του εργαλείου τόσο ως προς τις έννοιες όσο και ως προς τη λειτουργία του. Πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη ότι, σε περίπτωση ανάληψης του έργου του ΔΛΤ από διαφορετικό φορέα, είναι ιδιαίτερα πιθανό να προβάλλονται επιπρόσθετα και αναίτια γραφειοκρατικά στάδια που θα επηρεάζουν αρνητικά τους χρόνους επεξεργασίας και δημοσιοποίησης των αποτελεσμάτων, ενώ πολύ πιθανόν να καθίσταται δυσχερής και χρονοβόρα η όποια αναγκαία εξέλιξη του εθνικολογιστικού εργαλείου.

³⁷ Βλ. Final Report, σελ. 2 στο https://drive.google.com/file/d/1OINFnF9mNqkgDQlImjnQEX-kuCKGI_IeYI/view

4.3. Η θεωρητική και πρακτική αντιμετώπιση του τουρισμού μέσω του εθνικολογιστικού εργαλείου των ΔΛΤ

Όπως αναλύθηκε στην παραπάνω ενότητα, η σύγχρονη προσέγγιση του τουρισμού από τη σκοπιά της οικονομικής επιστήμης αντιμετωπίζει τον τουρισμό από την πλευρά της ζήτησης και όχι της προσφοράς. Ο τουρισμός δηλαδή προσδιορίζεται όχι από το ίδιο το προϊόν που καταναλώνεται, αλλά από αυτόν που το καταναλώνει.

Η θεωρητική και πρακτική αντιμετώπιση του τουρισμού ως μιας αναλυτικής κατηγορίας της τελικής ζήτησης, ιδιαίτερα με τη μορφή της ιδιωτικής κατανάλωσης που τροφοδοτείται από ποικίλους και διαφορετικούς μεταξύ τους κλάδους (από ξενοδοχεία μέχρι περίπτερα), αποτελεί μια σύγχρονη και διεθνώς αποδεκτή αντίληψη, που επιτρέπει την ερμηνεία της οικονομικής επίδρασης του τουρισμού με όρους οικονομικούς - παραγωγικούς. Η κατανάλωση αυτή, ιδιωτική και συλλογική, έρχεται να προστεθεί στην αντίστοιχη κατανάλωση των μόνιμων κατοίκων (π.χ. σε εστίαση, ταξί, υπηρεσίες ασφάλειας). Ο βαθμός σύνδεσης ενός προϊόντος με την τουριστική κατανάλωση ασφαλώς διαφοροποιείται.

Το γεγονός ότι οι τουριστικές δαπάνες αποτελούν από τη φύση τους καταναλωτικές δαπάνες, τουλάχιστον στο συντριπτικό τους τμήμα (βλ. Παράρτημα Γ, Ενότητα ΓΑ), αιτιολογεί την αντιμετώπιση που λαμβάνουν στους Πίνακες Προσφοράς και Χρήσης (ΠΠΧ)³⁸ του Συστήματος των Εθνικών Λογαριασμών (ΣΕΛ)³⁹. Ειδικότερα:

- Οι εισερχόμενες τουριστικές δαπάνες περιλαμβάνονται στις «Αγορές στην οικονομική επικράτεια από μη κατοίκους» στον Πίνακα Χρήσεων, που αφορούν τις ταξιδιωτικές δαπάνες των κατοίκων του εξωτερικού στην οικονομική επικράτεια της χώρας αναφοράς και αντιστοιχούν στις συνολικές *Ταξιδιωτικές*

³⁸ Οι Πίνακες Προσφοράς και Χρήσης αποτελούν μήτρες κατά κλάδο και προϊόν που περιγράφουν τις παραγωγικές διαδικασίες και τις συναλλαγές σε προϊόντα εντός της οικονομίας αναφοράς και παρέχουν λεπτομερή πληροφόρηση για τη δομή του κόστους παραγωγής, το εισόδημα που δημιουργείται ως αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας, καθώς και τις ροές των αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται εγχωρίως και που συναλλάσσονται με τον υπόλοιπο κόσμο (εισαγωγές – εξαγωγές).

³⁹ Το ΣΕΛ αποτελεί ένα πλαίσιο για τη μέτρηση διαφόρων οικονομικών μεταβλητών μιας οικονομίας (παραγωγή, κατανάλωση, επενδύσεις, εισόδημα και άλλα).

Εισπράξεις του Ισοζυγίου Πληρωμών. Το μέγεθος «Αγορές στην οικονομική επικράτεια από μη κατοίκους» αφαιρείται από το συνολικό μέγεθος της *Τελικής Καταναλωτικής Δαπάνης Νοικοκυριών* στο οποίο ενυπάρχει (κλαδικά απροσδιόριστα), προκειμένου οι συνολικές τελικές καταναλωτικές δαπάνες να αφορούν αποκλειστικά τους μόνιμους κατοίκους της οικονομίας αναφοράς. Ακολουθώντας μεταφέρεται στη στήλη των *Εξαγωγών* (ως συναλλαγή μεταξύ μη κατοίκων με κατοίκους), χωρίς όμως να προσδιορίζεται κλαδικά η μορφή παραγωγής του (δηλαδή ποια προϊόντα εμπεριέχονται στο μέγεθος αυτό και από ποιους κλάδους της οικονομίας παρέχονται).

- Οι εξερχόμενες τουριστικές δαπάνες περιλαμβάνονται στις «Απευθείας αγορές στο εξωτερικό από κατοίκους» στον Πίνακα Προσφοράς, που αφορούν τις ταξιδιωτικές δαπάνες των μόνιμων κατοίκων σε χώρες του εξωτερικού και αντιστοιχούν στις συνολικές *Ταξιδιωτικές Πληρωμές του Ισοζυγίου Πληρωμών*. Το μέγεθος «Απευθείας αγορές στο εξωτερικό από κατοίκους» προστίθεται στη στήλη των *Εισαγωγών* (ως συναλλαγή μεταξύ κατοίκων με μη κατοίκους), χωρίς όμως να προσδιορίζεται κλαδικά η μορφή παραγωγής τους. Επίσης προστίθεται στο συνολικό μέγεθος της *Τελικής Καταναλωτικής Δαπάνης Νοικοκυριών* στον Πίνακα Χρήσεων, προκειμένου το τελευταίο να αντιστοιχεί στις καταναλωτικές δαπάνες των μόνιμων κατοίκων εντός και εκτός της επικράτειας αναφοράς (εθνική ιδιωτική κατανάλωση).
- Οι εσωτερικές τουριστικές δαπάνες περιλαμβάνονται στην *Τελική Καταναλωτική Δαπάνη Νοικοκυριών* του Πίνακα Χρήσεων, χωρίς όμως να προσδιορίζεται κλαδικά η μορφή παραγωγής τους (ποια προϊόντα εμπεριέχονται στην κατανάλωση αυτή και από ποιους κλάδους της οικονομίας παρέχονται).

Από τα ανωτέρω γίνεται φανερό ότι στο ΣΕΛ, και ειδικότερα στους ΠΠΧ, η τουριστική κατανάλωση αποτελεί μέρος της *Τελικής Ζήτησης*⁴⁰, χωρίς όμως να διαχωρίζεται η τουριστική δαπάνη των νοικοκυ-

⁴⁰ Η αντιμετώπιση του τουρισμού ως μιας ιδιαίτερα διαμορφούμενης ιδιωτικής κατανάλωσης στον κλάδο της τελικής ζήτησης τεκμηριώνεται ενδελεχώς στο Ζαχαράτος (1986).

ριών (μόνιμων και μη σε μια οικονομία υποδοχής) από τη λοιπή (μη τουριστική) τελική καταναλωτική δαπάνη. Δεν διαχωρίζονται δηλαδή οι δαπάνες για προϊόντα με βάση τον σκοπό της κατανάλωσης (που στην περίπτωση του τουρισμού αποτελεί η πραγματοποίηση ενός τουριστικού ταξιδιού για προσωπικό ή επιχειρηματικό/επαγγελματικό λόγο), ούτε διακρίνονται οι παραγωγικές εκείνες δραστηριότητες που εξυπηρετούν (και κατά πόσο) τους επισκέπτες. Για παράδειγμα, το ΣΕΛ δεν διαχωρίζει τις δαπάνες σε προϊόντα εστίασης/μεταφορών/πολιτισμού που πραγματοποιήθηκαν από τους επισκέπτες από τις αντίστοιχες δαπάνες των μόνιμων κατοίκων (νοικοκυριά). Ούτε δίνει κάποια πληροφόρηση σχετικά με ποιες ή πόσες επιχειρήσεις εστίασης/μεταφορών/πολιτισμού εξυπηρέτησαν τους επισκέπτες, αλλά και πόσο από το παραγόμενο προϊόν τους αναλογεί στην τουριστική κατανάλωση.

Βάσει της προσέγγισης του τουρισμού από την πλευρά της ζήτησης, διεθνείς οικονομικοί και στατιστικοί οργανισμοί (Ηνωμένα Έθνη, ΠΟΤ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Eurostat, ΟΟΣΑ) έχουν διαμορφώσει ένα διεθνές πλαίσιο για την εναρμόνιση των διεθνών στατιστικών και μακροοικονομικών πρακτικών, διατηρώντας τη σύνδεση με υφιστάμενα μακροοικονομικά πλαίσια, ειδικότερα το Σύστημα των Εθνικών Λογαριασμών (European Commission, International Monetary Fund, Organization for Economic Co-operation and Development, United Nations, World Bank, 2009 (εφεξής ως SNA 2008)) και το Ισοζύγιο Πληρωμών (International Monetary Fund, 2009 (εφεξής ως BPM6)). Το πλαίσιο αυτό καθορίζει το εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο των Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού, ειδικότερα με το *Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework 2008* (εφεξής ως TSA:RMF 2008) (United Nations, World Tourism Organization, Commission of the European Communities and Organization for Economic Co-operation and Development, 2010), και διαμορφώνει συστάσεις για τη στατιστική στο λειτούργειο πεδίο του τουρισμού, ειδικότερα με το *International Recommendations for Tourism Statistics 2008* (εφεξής ως IRTS 2008) (United Nations and World Tourism Organization, 2010).

Οι ΔΛΤ αποτελούν προέκταση (δορυφόρο) του ΣΕΛ (SNA 2008, par 29.89-29.101· Eurostat, 2013, par. 22.123-22.129). Τα στοιχεία ωστόσο για τον τουρισμό είναι διασκορπισμένα εντός του ΣΕΛ, με αποτέλεσμα να μην δύναται να διακριθεί άμεσα με τις παραδοσιακές προσεγ-

γίσεις ούτε η τουριστική κατανάλωση ούτε οι κλάδοι που την τροφοδοτούν, γεγονός που στερεί τη δυνατότητα να μετρηθεί η επίδραση του τουρισμού σε μια οικονομία υποδοχής. Η χρησιμότητα των ΔΛΤ έγκειται στο ότι συγκεντρώνουν όλα τα στοιχεία που σχετίζονται με τον τουρισμό σε ένα ενιαίο, λειτουργικό και αναλυτικό πλαίσιο. Αποτελούν εξειδικευμένο μακροοικονομικό εργαλείο, βασικός λειτουργικός στόχος του οποίου είναι η μέτρηση των άμεσων επιδράσεων του τουρισμού στην οικονομία λόγω της ζήτησης που ενεργοποιεί η τουριστική κατανάλωση (επιπρόσθετη αυτής των μόνιμων κατοίκων) για αγαθά και υπηρεσίες. Οι άμεσες επιδράσεις, δηλαδή αυτές που δημιουργούνται (μεταξύ άλλων) επί της παραγωγής, της προστιθέμενης αξίας και της απασχόλησης στους κλάδους που εξυπηρετούν άμεσα τους επισκέπτες (π.χ. εστιατόρια), προκύπτουν από τη συσχέτιση της τουριστικής ζήτησης (κατανάλωσης) με την προσφορά των κλάδων αυτών (δηλ. το πόσο από το προσφερόμενο προϊόν τους καταναλώνεται λόγω τουρισμού). Σημειώνεται ότι οι ΔΛΤ μετρούν μονάχα τις άμεσες επιδράσεις· οι έμμεσες επιδράσεις, αυτές που προκύπτουν στους προμηθευτές των κλάδων που έρχονται σε απευθείας συναλλαγή με τους επισκέπτες (π.χ. προμηθευτές εστιατορίων), μετρούνται με άλλα μακροοικονομικά εργαλεία, όπως τους Πίνακες Εισροών-Εκροών και τα Μοντέλα Υπολογίσιμης Γενικής Ισορροπίας. Οι ΔΛΤ παρέχουν τη βάση μέτρησης των επιδράσεων αυτών (Figini and Patuelli, 2021· Frechtling, 2011).

Το εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο των ΔΛΤ τεκμηριώνει ότι η μέχρι σήμερα θεωρητική και πρακτική αντιμετώπιση του τουρισμού ως ενός συγκεκριμένου προϊόντος ή κλάδου της οικονομίας είναι άστοχη, κάτι που επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι δεν προσδιορίζεται κάποιος συγκεκριμένος κωδικός στις διεθνείς ταξινομήσεις των προϊόντων (CPC, CPA) και δραστηριοτήτων (ISIC, NACE).

Στο Παράρτημα Γ παρέχεται μια συνοπτική παρουσίαση του εννοιολογικού προσδιορισμού του τουρισμού τόσο ως προς την πλευρά της ζήτησης όσο και της προσφοράς και των βασικών μακροοικονομικών μεγεθών των ΔΛΤ, καθώς και των πινάκων που τους συνθέτουν.

4.4. Οι πιλοτικοί Πίνακες του ΔΛΤ και εκτιμήσεις για την άμεση συμβολή του τουρισμού στο ΑΕΠ και στην απασχόληση της χώρας

Η κατάρτιση και θεσμοθέτηση των ΔΛΤ σε μια χώρα δεν αποτελεί μια προκαθορισμένη διαδικασία. Ωστόσο, βάσει της διεθνούς εμπειρίας, διακρίνονται, σε γενικές γραμμές, τρία βασικά στάδια ανάπτυξης (UNWTO, 2005, σελ. 2-3):

- Το πρώτο στάδιο, που είναι ανεξάρτητο από την απόφαση μιας χώρας να αναπτύξει ή όχι ΔΛΤ, διακρίνεται από τρία επιμέρους στοιχεία: α) την ποιοτική και ποσοτική διερεύνηση των διαθέσιμων στατιστικών πηγών και δεδομένων ως προς τις σημαντικότερες μεταβλητές του ΔΛΤ, β) την τεχνική κατάρτιση των αρμόδιων στατιστικών φορέων, όπως των Εθνικών Στατιστικών Υπηρεσιών και των Κεντρικών Τραπεζών, και την προώθηση της μεταξύ τους συνεργασίας, και γ) την πειραματική φάση ανάπτυξης των Πινάκων του ΔΛΤ, στον μέγιστο δυνατό βαθμό, ακολουθώντας τις διεθνείς προδιαγραφές, μέσω της βέλτιστης δυνατής αξιοποίησης των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων, με στόχο να εντοπιστούν τα κενά σε δεδομένα και οι προοπτικές βελτίωσης.
- Το δεύτερο στάδιο, που προϋποθέτει ότι έχει ληφθεί η απόφαση να αναπτυχθούν και θεσμοθετηθούν οι ΔΛΤ, περιλαμβάνει, ενδεικτικά: α) την ποιοτική αξιολόγηση των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων για τη διενέργεια μιας αρχικής πιλοτικής άσκησης του ΔΛΤ, πληρέστερης και πιο δομημένης από την πειραματική άσκηση που αναφέρεται στο προηγούμενο στάδιο, β) την τεκμηρίωση των αναγκαίων βελτιώσεων στις υφιστάμενες πηγές και ενδεχομένως τον απαραίτητο καθορισμό νέων, και γ) τη διασφάλιση των αναγκαίων πόρων για τη συνέχιση του έργου.
- Το τρίτο στάδιο, που αφορά τη θεσμοθέτηση των ΔΛΤ, η οποία νοείται ως μια συνεχής διαδοχή ετήσιων αποτελεσμάτων και διαρκής βελτίωση της πληρότητας των πινάκων.

Σε πολλές χώρες, οι αρχικές προσπάθειες εφαρμογής των πινάκων του ΔΛΤ αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσχέρειες λόγω ανεπαρκών στατιστικών δεδομένων. Για την ελληνική περίπτωση, οι πιλοτικοί Εθνικοί Πίνακες 1 έως 4 του ΔΛΤ, όπως αναφέρονται ανωτέρω ως μέρος του

αρχικού σταδίου ανάπτυξης, καταρτίστηκαν στο πλαίσιο ενός χρηματοδοτούμενου από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή έργου παροχής τεχνικής βοήθειας, με τίτλο *Δράση Τεχνικής Βοήθειας για την υποστήριξη του τουριστικού σχεδιασμού και της πολιτικής για την προώθηση της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα* (Ref.- SRSS-S2016-013) για το έτος αναφοράς 2015.

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζεται συνοπτικά το έργο SRSS και τα αποτελέσματα της πειραματικής άσκησης του ΔΛΤ. Ο πειραματικός χαρακτήρας του όλου εγχειρήματος οφείλεται στο γεγονός ότι ορισμένα μεθοδολογικά ζητήματα και κενά σε δεδομένα χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης και επίλυσης, προκειμένου τα αποτελέσματα να είναι αξιόπιστα. Η ανάγκη περαιτέρω βελτίωσης των υφιστάμενων στατιστικών στοιχείων και η κάλυψη των ελλείψεων σε δεδομένα, η τεκμηρίωση των οποίων αποτέλεσε αντικείμενο του έργου SRSS, είναι επιβεβλημένη (βλ. Ενότητα 4.4.3 περί κύριων ελλείψεων και περιορισμών της βάσης δεδομένων του ΔΛΤ). Ως εκ τούτου ορισμένοι χρησιμοποιούμενοι τρόποι αντιμετώπισης για τη βέλτιστη κάλυψη αυτών παραμένουν προσωρινοί. Οι τελικοί και επίσημοι πίνακες του ΔΛΤ που θα καταρτιστούν στο μέλλον, στον βαθμό που τα ζητήματα αυτά θα έχουν επιλυθεί, ενδέχεται να διαφέρουν σε ορισμένα αποτελέσματα από αυτά που προκύπτουν στο πλαίσιο της παρούσας επιστημονικής εργασίας, ωστόσο εκτιμάται ότι οι όποιες διαφορές δεν θα είναι κρίσιμες.

4.4.1. Συνοπτική περιγραφή του έργου SRSS

Σκοπός του έργου SRSS (Structural Reform Support Service) ήταν η παροχή τεχνικής υποστήριξης από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή προς το Υπουργείο Οικονομίας, Ανάπτυξης και Τουρισμού για θεσμικές μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούν στη διαμόρφωση βιώσιμων και στοχευμένων τουριστικών πολιτικών και στην ενίσχυση των επενδύσεων, προκειμένου να συμβάλει ο τουρισμός στην αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Στο επίκεντρο τέθηκε η διαμόρφωση ενός πολυδιάστατου εθνικού σχεδίου για τον τουρισμό και μεταρρυθμίσεις προς την κατεύθυνση: α) του εκσυγχρονισμού του γενικότερου στατιστικού και εθνολογιστικού συστήματος, με έμφαση στην ανάπτυξη Δο-

ρυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού, με στόχο τη διαμόρφωση και θεσμοθέτηση εργαλείων σχεδιασμού τουριστικής και ευρύτερης οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής, β) του εκσυγχρονισμού του νομικού πλαισίου περί δικαιωμάτων των πελατών, της επίλυσης διαφορών μεταξύ μερών, των ηθικών και υπεύθυνων επιχειρηματικών πρακτικών και πολιτικών, γ) της αναβάθμισης και βελτίωσης της εκπαιδευτικής πολιτικής και κατάρτισης καθώς και δ) του εμπλουτισμού και της αναβάθμισης των υφιστάμενων παρεχόμενων υπηρεσιών, με στόχο τη διασφάλιση της ποιότητας και την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου. Παράλληλα, στόχο αποτέλεσε η λεπτομερής διερεύνηση των πιθανών μηχανισμών χρηματοδότησης των τουριστικών επενδύσεων μέσω του ΕΣΠΑ 2014-2020. Προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι, το έργο διαχωρίστηκε σε τέσσερις θεματικούς τομείς: I) Εργαλεία για τη στρατηγική χάραξη πολιτικής, II) Τουρισμός με προσανατολισμό στις ανάγκες του πελάτη, III) Εκπαίδευση και κατάρτιση στον «τομέα» του τουρισμού, IV) Ανάπτυξη νέων εναλλακτικών τουριστικών «προϊόντων». Στο πλαίσιο του Τομέα I και ειδικότερα της Δράσης I.1.1: *Ανάπτυξη εργαλείων παρακολούθησης και αναφοράς για τον ελληνικό τουρισμό: ένα εθνικολογιστικό και στατιστικό σύστημα*, υλοποιήθηκε το πειραματικό στάδιο ανάπτυξης των ελληνικών ΔΛΤ, ένα στάδιο που ορίζεται ως προκαταρκτικό βάσει της καταγεγραμμένης διεθνούς εμπειρίας. Το έργο πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2016-2017 και είχε διάρκεια 12 μήνες.

Στο πλαίσιο της Δράσης I.1.1 πραγματοποιήθηκαν τα ακόλουθα:

- Επισκόπηση και αξιολόγηση του προγενέστερου ανενεργού έργου για τους ΔΛΤ (Κοινωνία της Πληροφορίας, 2006).
- Καταγραφή των διαθέσιμων δεδομένων του Ελληνικού Στατιστικού Συστήματος (ΕΛΣΣ) σε στενή συνεργασία με τους κύριους στατιστικούς φορείς (ΕΛΣΤΑΤ και ΤτΕ) και τεκμηρίωση των αναγκών σε στατιστική πληροφόρηση για τις λειτουργικές ανάγκες των ΔΛΤ.
- Συλλογή και επεξεργασία στατιστικών στοιχείων και κατάρτιση πιλοτικών πινάκων του ΔΛΤ με βάση τα διεθνή πρότυπα για τους ΔΛΤ (TSA:RMF 2008) και τις διεθνείς συστάσεις για τη στατιστική στο αναλυτικό πεδίο του τουρισμού (IRTS 2008).

- Μεταφορά τεχνογνωσίας και εκπόνηση αναλυτικών εκθέσεων προς την ΕΛΣΤΑΤ (Διεύθυνση Εθνικών Λογαριασμών, Τμήμα Ειδικών Ερευνών Νοικοκυριών, Τμήμα Τουρισμού), την Τράπεζα της Ελλάδος (Διεύθυνση Στατιστικής) και το Υπουργείο Τουρισμού (Γενική Γραμματεία Τουριστικής Πολιτικής και Ανάπτυξης) με προτάσεις για την περαιτέρω λειτουργική ανάπτυξη των ΔΛΤ και τον κατάλληλο θεσμικό φορέα ανάληψης της λειτουργίας τους.
- Οργάνωση κλειστής επιστημονικής συνάντησης (workshop) μεταξύ της ομάδας της Τεχνικής Βοήθειας και των Φορέων του Ελληνικού Στατιστικού Συστήματος που παράγουν στατιστικά στοιχεία για τον τουρισμό, καθώς και των χρηστών αυτών των στοιχείων, με τίτλο *Statistical Data on Tourism in Greece*, στις 7 Ιουνίου 2017 στις εγκαταστάσεις της ΤτΕ. Στόχος του Workshop ήταν η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της πιλοτικής κατάρτισης των Πινάκων του ΔΛΤ που παράχθηκαν στο πλαίσιο του έργου SRSS, και να τεθούν στο επίκεντρο οι ελλείψεις και οι προοπτικές για τις στατιστικές στον τουρισμό. Σημειώνεται ότι το εν λόγω Workshop ήταν το πρώτο, και μοναδικό έως σήμερα, που οργανώθηκε στην Ελλάδα με εξειδικευμένο αντικείμενο τη στατιστική του τουρισμού και με τη συμμετοχή των κυριότερων στατιστικών, ερευνητικών και εμπλεκόμενων με τον τουρισμό επαγγελματικών και δημοσίων φορέων (ΤτΕ, ΕΛΣΤΑΤ, Υπουργείο Τουρισμού, ΕΟΤ, Γενική Γραμματεία Εμπορίου, ΞΕΕ, ΙΤΕΠ, IOBE, ΚΕΠΕ, INSETE, INEMY, fedHATTA, ΥΠΑ, ΚΕΕΕ, ΚΕΔΕ και Πανεπιστήμια).

Σημειώνεται, ιδιαίτερα, ότι η Δράση Ι.1.1 αποτελεί την πρώτη ουσιαστική και εμπεριστατωμένη δράση κατάρτισης ΔΛΤ στην Ελλάδα με βάση τα επικαιροποιημένα διεθνή πρότυπα και σε στενή συνεργασία με την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), την Τράπεζα της Ελλάδος (ΤτΕ) και το Υπουργείο Τουρισμού. Η σημασία του έργου αποτυπώνεται στο γεγονός ότι, στο Μνημόνιο Συνεργασίας μεταξύ του Υπουργείου Τουρισμού και της ΕΛΣΤΑΤ με αντικείμενο την κατάρτιση των πινάκων των ελληνικών ΔΛΤ και την υποστήριξη του Παρατηρητηρίου Τουρισμού, που υπεγράφη στις 27/9/2019, η Δράση Ι.1.1. της

Τεχνικής Βοήθειας ορίζεται ως βάση ανάπτυξης των επίσημων ελληνικών ΔΛΤ (άρθρα 2 και 4)⁴¹.

4.4.2. Αποτελέσματα ΔΛΤ του έργου SRSS

Για την κατάρτιση των πιλοτικών Πινάκων 1 έως 4 του ΔΛΤ αξιοποιήθηκαν πηγές προερχόμενες από τους βασικούς στατιστικούς φορείς της χώρας για τα στατιστικά στον τουρισμό: την ΕΛΣΤΑΤ και την ΤτΕ. Ειδικότερα, για την ανάλυση της πλευράς της ζήτησης, δηλαδή των τουριστικών δαπανών, αξιοποιήθηκαν οι ακόλουθες πηγές:

- το Ισοζύγιο Πληρωμών (ΙΠ) και ειδικότερα οι Λογαριασμοί «Ταξιδιωτικές Υπηρεσίες» και «Διεθνείς Μεταφορές». Οι εν λόγω πηγές χρησιμοποιούνται για την κατάρτιση των Πινάκων 1 και 3 του ΔΛΤ,
- η Ετήσια Έρευνα Ποιοτικών Χαρακτηριστικών Ημεδαπών Τουριστών (άλλοτε ως Έρευνα Διακοπών), που αποτελεί την κύρια πηγή για τον Πίνακα 2 (Εσωτερικές Τουριστικές Δαπάνες) του ΔΛΤ,
- η Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών, η οποία χρησιμοποιείται για την περαιτέρω διάσπαση των δαπανών στους Πίνακες 2 και 3 του ΔΛΤ.

Σε ό,τι αφορά την πλευρά της προσφοράς:

- οι Πίνακες Προσφοράς και Χρήσης (ΠΠΧ) αποτέλεσαν την βάση για τους Πίνακες 5 και 6 του ΔΛΤ,
- το Ισοζύγιο Πληρωμών καταρτίζεται από την Τράπεζα της Ελλάδος, ενώ οι άλλες έρευνες και οι ΠΠΧ από την ΕΛΣΤΑΤ.

Βάσει των στοιχείων και πηγών που αξιοποιήθηκαν προέκυψαν τα ακόλουθα βασικά τουριστικά μεγέθη για τους Πίνακες 1 έως 3 του ΔΛΤ (βλ. Πίνακες 4.1 έως 4.3). Στις ταξιδιωτικές εισπράξεις και πληρωμές συμπεριλαμβάνονται οι διεθνείς μεταφορές, οι οποίες καταγράφονται σε διαφορετικό λογαριασμό από το Ταξιδιωτικό Ισοζύγιο του Ισοζυγίου Πληρωμών. Ο Πίνακας 4.4 εμφανίζει τη διάρθρωση της τουριστικής δαπάνης των Πινάκων 1 έως 3 του ΔΛΤ, ανά καταναλωτικό προϊόν, για το έτος αναφοράς 2015.

⁴¹ Βλ. https://www.statistics.gr/documents/20181/306935/memorandum_tourism.pdf/1d5f-d34a-19f2-ce23-57fb-06c3ad887b8b?t=1569588180601

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.1
Ταξιδιωτικές εισπράξεις – Βασικά μεγέθη

2015	Διανυκτερεύσεις (σε χιλ.)	Μέση δαπάνη ανά διανυκτέρευση (σε ευρώ)	Ταξίδια (σε χιλ)	Μέση δαπάνη ανά ταξίδι (σε ευρώ)	Συνολικές δαπάνες (σε εκατ. ευρώ)
Διανυκτερεύοντες ταξιδιώτες	183.509	81,6	22.081	678,0	14.971,7
Ημερήσιοι ταξιδιώτες	-	-	1.519	98,9	150,2
Ταξιδιώτες κρουαζιέρας	2.985	149,6	2.515	177,6	446,6
ΣΥΝΟΛΟ	186.493	83,5	26.114	596,2	15.568,5

Πηγή: Hatzimarinakis & Hackl, 2018.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.2
Εσωτερικές τουριστικές δαπάνες– Βασικά μεγέθη

2015	Διανυκτερεύσεις (σε χιλ.)	Μέση δαπάνη ανά διανυκτέρευση (σε ευρώ)	Ταξίδια (σε χιλ.)	Μέση δαπάνη ανά ταξίδι (σε ευρώ)	Συνολικές δαπάνες (σε εκατ. ευρώ)
Διανυκτερεύοντες ταξιδιώτες	61.415	24,2	6.224	238,3	1.483,6
Ημερήσιοι ταξιδιώτες	-	-	15.874	26,1	414,3
Σύνολο			22.098	85,9	1.897,9

Πηγή: Hatzimarinakis & Hackl, 2018.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.3
Ταξιδιωτικές πληρωμές – Βασικά μεγέθη

2015	Διανυκτερεύσεις (σε χιλ.)	Μέση δαπάνη ανά διανυκτέρευση (σε ευρώ)	Ταξίδια (σε χιλ.)	Μέση δαπάνη ανά ταξίδι (σε ευρώ)	Συνολικές δαπάνες (σε εκατ. ευρώ)
Διανυκτερεύοντες ταξιδιώτες	37.351	80,5	3.163	951,1	3.008,6
Ημερήσιοι ταξιδιώτες	-	-	3.128	58,3	182,4
Σύνολο			6.291	507,2	3.191,0

Πηγή: Hatzimarinakis & Hackl, 2018.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.4

Δομή τουριστικής δαπάνης στους Πίνακες του ΔΛΤ ανά μορφή δαπάνης, τύπο επισκέπτη/ταξιδιώτη και προϊόν

2015	Πίνακας 1 του ΔΛΤ Εισερχόμενες δαπάνες(*)		Πίνακας 2 του ΔΛΤ Εσωτερικές δαπάνες		Πίνακας 3 του ΔΛΤ Εξερχόμενες δαπάνες	
	Τουρίστα	Ημερήσιου επισκέπτη	Τουρίστα	Ημερήσιου επισκέπτη	Τουρίστα	Ημερήσιου επισκέπτη
Υπηρεσίες καταλύματος για τους επισκέπτες	49,2%	30,9%	16,5%	X	16,8%	38,4%
Υπηρεσίες παροχής τροφίμων και ποτών	14,2%		35,8%	43,8%	15,2%	
Υπηρεσίες σιδηροδρομικής επιβατηγούς μεταφοράς	20,4%	16,3%	0,3%	0,6%	0,0%	0,5%
Υπηρεσίες οδικής επιβα- τηγούς μεταφοράς			0,9%	1,7%	1,3%	4,4%
Υπηρεσίες πλωτής επιβατηγούς μεταφοράς			5,2%	0,0%	0,2%	3,4%
Υπηρεσίες αεροπορικής επιβατηγούς μεταφοράς			3,2%	X	37,4%	X
Υπηρεσίες ενοικίασης εξοπλισμού μεταφορών			0,3%	0,6%	0,8%	0,5%
Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες υπηρεσίες κρατήσεων	0,0%	X	1,6%	X	0,0%	X
Πολιτιστικές υπηρεσίες	3,5%	1,6%	0,6%	0,7%	2,6%	8,3%
Υπηρεσίες άθλησης και αναψυχής			1,0%	1,3%		
Διεθνώς Συγκρίσιμα Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα (ΔΣ-ΤΧΠ)	87,3%	48,8%	65,4%	48,6%	74,3%	55,5%
Λοιπά προϊόντα(**)	12,7%	51,2%	34,6%	51,4%	25,7%	44,5%

Πηγή: Hatzimarinakis & Hackl, 2018.

Σημειώσεις: X = Δεν έχει εφαρμογή.

(*) Δεν περιλαμβάνονται οι δαπάνες των επισκεπτών κρουαζιέρας, καθώς δεν παρέχεται ανάλυση δαπανών για τον εν λόγω τύπο επισκεπτών από την Τράπεζα της Ελλάδος.

(**) Τα Λοιπά προϊόντα περιλαμβάνουν άλλα καταναλωτικά και μη προϊόντα.

Μόνο οι εσωτερικές δαπάνες αφορούν επισκέπτες (τουρίστες και ημερήσιους επισκέπτες). Οι εισερχόμενες και εξερχόμενες δαπάνες αφορούν ταξιδιώτες, που αποτελούν ευρύτερη κατηγορία αυτής των επισκεπτών (περιλαμβάνονται π.χ. διασυνοριακοί και εποχικοί εργάτες).

Τυχόν αποκλίσεις μεταξύ του αθροίσματος των επιμέρους συνιστωσών και των σχετικών συνολικών μεγεθών οφείλονται σε στρογγυλοποιήσεις.

Ο Πίνακας 4.4 του ΔΛΤ, που αφορά την εγχώρια τουριστική δαπάνη (δηλ. το άθροισμα της εισερχόμενης και εσωτερικής δαπάνης), καταγράφει επιπρόσθετα τα λοιπά μεγέθη της τουριστικής κατανάλωσης, τα οποία δεν εμπεριέχουν εγχρήματες συναλλαγές (βλ. Παράρτημα Γ, Ενότητα ΓΑ1). Τα λοιπά στοιχεία της τουριστικής κατανάλωσης χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης λόγω ελλιπών στοιχείων. Για την περίπτωση της Ελλάδας, το βασικότερο μέγεθος των στοιχείων αυτών είναι οι τεκμαρτές δαπάνες από ιδιόκτητες εξοχικές κατοικίες, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τα συλλεχθέντα στοιχεία από την Έρευνα Διακοπών (ΕΛΣΤΑΤ) και την Έρευνα Συνόρων (ΤτΕ), οι διανυκτερεύσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά το 2015 σε τέτοια καταλύματα αντιστοιχούσαν στο 17% των συνολικών διανυκτερεύσεων. Το ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό που εμφανίζεται να καταλαμβάνουν οι εξοχικές κατοικίες στις διανυκτερεύσεις του εσωτερικού τουρισμού (42%) αιτιολογεί και τη χαμηλή εσωτερική δαπάνη σε αγοραία καταλύματα (βλ. Πίνακα 4.4). Εξίσου σημαντικό μέγεθος φαίνεται να αποτελούν και οι διανυκτερεύσεις σε συγγενείς και φίλους, που το 2015 αντιστοιχούσαν στο 18% των συνολικών διανυκτερεύσεων (βλ. Πίνακα 4.5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.5

Διαμονή σε εξοχικές κατοικίες και συγγενείς και φίλους
(σε χιλ. διανυκτερεύσεις), 2015

	Εσωτερικού τουρισμού	Εισερχόμενου τουρισμού	Σύνολο	% επί των συνολικών διανυκτερεύσεων
Ιδιόκτητες εξοχικές κατοικίες	25.718	15.594	41.312	17%
Διαμονή σε συγγενείς και φίλους	20.497	22.394	42.891	18%
Μερικό σύνολο	46.215	37.988	84.203	
Συνολικές διανυκτερεύσεις	61.415	183.509	244.923	
% επί των συνολικών διανυκτερεύσεων	75%	21%	34%	

Πηγή: SRSS TSA project, ιδία επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Ο Πίνακας 5 του ΔΛΤ (Λογαριασμοί παραγωγής των Τουριστικά Χαρακτηριστικών και Λοιπών Κλάδων της οικονομίας) καταρτίστηκε στο μέτρο του δυνατού λόγω των περιορισμών ανάλυσης των πινάκων προσφοράς (80 δραστηριότητες x 130 προϊόντα).

Παρομοίως, ο κεντρικός Πίνακας 6 του ΔΛΤ, όπου παράγονται τα μακροοικονομικά μεγέθη του Τουριστικού Άμεσου Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΤΑΑΕΠ) και της Τουριστικής Άμεσης Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας (ΤΑΑΠΑ), που εκφράζουν την άμεση συμβολή του τουρισμού στην οικονομία υποδοχής, δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί σε όλες του τις λεπτομέρειες, κυρίως λόγω των ελλείψεων και των περιορισμών που παρουσίαζαν τα διαθέσιμα δεδομένα. Υπό τις συνθήκες αυτές παρασχέθηκαν στο πλαίσιο του έργου SRSS συστάσεις για βελτιώσεις και οδηγίες κατάρτισης βάσει των διεθνών προδιαγραφών. Ωστόσο, δεδομένου ότι η κατάρτιση του ΔΛΤ δεν ανατέθηκε εν τέλει στην ΕΛΣΤΑΤ, την εθνική στατιστική αρχή που είναι ο βασικός πάροχος δεδομένων και υπεύθυνη για τους Εθνικούς Λογαριασμούς, όπως είχε προταθεί από το SRSS και υποστηρίζεται από τη διεθνή εμπειρία, καταρτίστηκαν σε μεταγενέστερο στάδιο οι πειραματικοί Πίνακες 5 και 6 του ΔΛΤ, χρησιμοποιώντας μια προσέγγιση που προτείνεται από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού και βασίζεται σε περιορισμένα δεδομένα (limited data approach) (βλ. UNWTO, 2022). Η ενότητα 4.4.4 παρουσιάζει τις σχετικές εκτιμήσεις των μεγεθών ΤΑΑΕΠ και ΤΑΑΠΑ, που έχουν παραχθεί στο πλαίσιο μιας διαρκούς μετεξέλιξης της πειραματικής ανάπτυξης των Ελληνικών ΔΛΤ⁴².

Επιπρόσθετα, οι πίνακες του ΔΛΤ δεν καταρτίστηκαν για τα έτη μετά το 2015, εν μέρει λόγω των αναγκών βελτίωσης της σχετικής με τους ΔΛΤ βάσης δεδομένων, που τεκμηριώθηκαν στο έργο SRSS και παραδόθηκαν στην ΕΛΣΤΑΤ, στην Τράπεζα της Ελλάδος και στον δικαιούχο του έργου, το Υπουργείο Τουρισμού.

⁴² Η εφαρμογή της προτεινόμενης από τον ΠΟΤ μεθόδου προσκλήθηκε να παρουσιαστεί ως καλή πρακτική στο *UNWTO Symposium on Country Experiences and 3rd Meeting of the Expert Group for Measuring the Sustainability of Tourism (MST)* (<https://www.unwto.org/events/symposium-countries-exp-3rd-meeting-eg>)

Οι Πίνακες 1-6 του ΔΛΤ και τα επιμέρους παραδοτέα της Δράσης Ι.1.1 αναρτώνται στην επίσημη ιστοσελίδα του Υπουργείου Τουρισμού⁴³.

4.4.3. Κύριες ελλείψεις και περιορισμοί της βάσης δεδομένων του ΔΛΤ

Οι ελλείψεις σε στατιστικά δεδομένα καθώς και ο περιορισμένος βαθμός ανάλυσης των διαθέσιμων στοιχείων, τόσο από την πλευρά της τουριστικής ζήτησης όσο και της εγχώριας προσφοράς, περιορίζουν τις αναλυτικές δυνατότητες των ελληνικών Πινάκων του ΔΛΤ.

Η τεκμηρίωση της βάσης δεδομένων του ΔΛΤ φανέρωσε τις ακόλουθες ελλείψεις:

Α) από την πλευρά της ζήτησης

- περιορισμένη ανάλυση των εισερχόμενων δαπανών (μόνο έξι κατηγορίες προϊόντων), γεγονός που επηρεάζει και την αντίστοιχη δομή των εγχώριων δαπανών,
- περιορισμένα στοιχεία για τις δαπάνες ή τη διάρθρωσή τους ανά προϊόν για ορισμένες κατηγορίες επισκεπτών (π.χ. ημερήσιοι επισκέπτες, επισκέπτες σε κρουαζιέρες),
- μη διαχωρισμός επισκεπτών από την ευρύτερη κατηγορία των ταξιδιωτών (για εισερχόμενο και εξερχόμενο τουρισμό),
- ελλιπή δεδομένα για τα λοιπά στοιχεία της τουριστικής κατανάλωσης, ιδίως σε ό,τι αφορά την τεκμαρτή δαπάνη εξοχικών κατοικιών.

Β) από την πλευρά της προσφοράς

- περιορισμένη ανάλυση προϊόντων και δραστηριοτήτων στους ΠΠΧ σε σχέση με τις προδιαγραφές του ΔΛΤ, όπως αυτές ορίζονται στα διεθνή πλαίσια TSA:RMF 2008 και IRTS 2008 για τα Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα και τις Τουριστικές Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες (σε 6ψήφια και 4ψήφια ανάλυση, αντίστοιχα).

Για τη στατιστική διαδικασία της βέλτιστης εξισορρόπησης της τουριστικής ζήτησης με την εγχώρια προσφορά, που επιτρέπει την

⁴³ <https://mintour.gov.gr/doryforos-logariasmos-toyrismoys-dynatotites-kai-anagkes/>

εκτίμηση της συμβολής του τουρισμού ανά κλάδο αλλά και στη συνολική οικονομία, είναι απαραίτητος ένας συνδυασμός:

- συμπληρωματικών δειγματοληπτικών ερευνών σχετικά με τις δαπάνες των επισκεπτών ανά προϊόν και την ένδειξη των παρόχων,
- άμεσων πληροφοριών από παραγωγούς και προμηθευτές που εξυπηρετούν την τουριστική ζήτηση σχετικά με τις κατηγορίες πελατών τους και το αντίστοιχο μερίδιο αγοράς τους,
- τεκμηρίωσης από εμπειρογνώμονες στον τομέα της τουριστικής συμπεριφοράς, υπό την προϋπόθεση ότι οι γνώμες αυτές μπορούν να επικυρωθούν μέσω βέλτιστων πρακτικών, και
- εσωτερικής πληροφόρησης που διαθέτει η Διεύθυνση Εθνικών Λογαριασμών της ΕΛΣΤΑΤ.

4.4.4. Εκτιμήσεις των μεγεθών ΤΑΑΕΠ και ΤΑΑΠΑ της ελληνικής οικονομίας

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται εκτιμήσεις για τα μεγέθη ΤΑΑΕΠ και ΤΑΑΠΑ της ελληνικής οικονομίας για τα έτη 2010 έως 2020, με την εφαρμογή μιας εναλλακτικής μεθόδου που προτείνει ο ΠΟΤ (UNWTO, 2022) σε περιπτώσεις όπου ο Πίνακας 6 του ΔΛΤ δεν μπορεί να καταρτιστεί επαρκώς λόγω των περιορισμών που θέτουν τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα, όπως συμβαίνει με την ελληνική περίπτωση.

Η προσέγγιση που προτείνει ο ΠΟΤ ακολουθεί τα παρακάτω βήματα (βλ. Σχήμα 4.1):

- Βήμα 1ο: Εκτίμηση της συνολικής εγχώριας τουριστικής δαπάνης ανά προϊόν.
- Βήμα 2ο: Κατανομή των δαπανών ανά προϊόν στον κλάδο που αποτελεί την κύρια πηγή παραγωγής του εκάστοτε προϊόντος – οι εν λόγω δαπάνες αντιπροσωπεύουν το μερίδιο του τουρισμού (τουριστικό μερίδιο) στον αντίστοιχο κλάδο.
- Βήμα 3ο: Εξαγωγή του λόγου της προστιθέμενης αξίας προς την αξία παραγωγής του κάθε κλάδου.
- Βήμα 4ο: Το μέγεθος ΤΑΑΠΑ του εκάστοτε κλάδου προκύπτει πολλαπλασιάζοντας τον λόγο της προστιθέμενης αξίας του

προς την αξία παραγωγής του με το τουριστικό μερίδιο που του έχει αποδοθεί, όπως εμφανίζεται στον ακόλουθο τύπο. Η εκτίμηση του ΤΑΑΕΠ προκύπτει από το άθροισμα της ΤΑΑΠΑ όλων των κλάδων.

$$ΤΑΑΠΑ = \frac{\text{Προστιθέμενη αξία}}{\text{Αξία παραγωγής}} \times \text{Τουριστικό μερίδιο.}$$

Προκειμένου να ξεπεραστούν οι περιορισμοί που θέτει η έλλειψη επαρκών στατιστικών στοιχείων, ώστε να εκτιμηθεί κατά το δυνατόν πιο αξιόπιστα η συμβολή του τουρισμού σε μια οικονομία υποδοχής, η εναλλακτική μέθοδος του ΠΟΤ αποδέχεται τις ακόλουθες απλουστεύσεις, που αποτελούν και ουσιώδεις μεθοδολογικές διαφορές σε σχέση με το διεθνές πλαίσιο TSA:RMF 2008:

- Οι τουριστικές δαπάνες για ένα προϊόν (π.χ. υπηρεσίες εστίασης) αποδίδονται, απλουστευτικά, εξ ολοκλήρου στον κύριο πάροχο του προϊόντος (π.χ. στον κλάδο της εστίασης), αγνοώντας το γεγονός ότι το συγκεκριμένο προϊόν δύναται να παρέχεται στους επισκέπτες και από άλλους κλάδους (π.χ. καταλύματα, μεταφορές) στο πλαίσιο των δευτερευουσών δραστηριοτήτων τους. Αυτό συνεπάγεται ότι τουριστικά ενεργοποιούμενη προστιθέμενη αξία παράγουν μόνο οι κύριοι πάροχοι των προϊόντων.
- Για την εκτίμηση του ΤΑΑΕΠ δεν λαμβάνεται υπόψη η συμβολή του τουρισμού στους καθαρούς φόρους (δηλ. το τουριστικό μερίδιο των καθαρών φόρων), όπως συμβαίνει με τον καθορισμό του ΑΕΠ (δηλ. ΑΠΑ συν καθαροί φόροι), οπότε το μέγεθος προκύπτει αποκλειστικά από το άθροισμα της τουριστικά προκαλούμενης ΑΠΑ όλων των κλάδων της οικονομίας. Το ΤΑΑΕΠ εκφράζεται δηλαδή σε βασικές τιμές αντί σε τιμές αγοραστή.

Για την εφαρμογή της προτεινόμενης από τον ΠΟΤ προσέγγισης (βλ. Hackl και Hatzimarínakis, 2023) συγκεντρώθηκαν τα στοιχεία της τουριστικής ζήτησης που δημοσιεύονται στην επίσημη ιστοσελίδα της ΕΛΣΤΑΤ και της ΤτΕ για όλη την περίοδο από το 2010 έως το 2020, και χρησιμοποιήθηκαν οι ΠΠΧ της αντίστοιχης περιόδου. Πέραν των ελλείψεων που τεκμηριώθηκαν κατά το πειραματικό στάδιο ανάπτυξης

ΣΧΗΜΑ 4.1

Απεικόνιση των βημάτων της απλουστευμένης μεθοδολογίας του ΠΟΤ για την εκτίμηση του ΤΑΑΕΠ με περιορισμένα δεδομένα

	Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι				Λοιποί Κλάδοι		Σύνολο	
	Διαμονή		Εστίαση					
	Παραγωγή	Τουρισμός	Παραγωγή	Τουρισμός	Παραγωγή	Τουρισμός	Παραγωγή	Τουρισμός (εγχώρια κατανάλωση)
<i>Προϊόν</i>								
Τουριστικά χαρακτηριστικά προϊόντα								
Λοιπά προϊόντα								
Συνολική παραγωγή	Βήμα #3	Βήμα #2	Βήμα #3	Βήμα #2	Βήμα #3	Βήμα #2		Βήμα #1
Συνολική ενδιάμεση ανάλωση								
Προστιθέμενη Αξία								
Λόγος προστιθέμενης αξίας								
ΤΑΑΕΠ		Βήμα #4		Βήμα #4		Βήμα #4		ΤΑΑΕΠ

Πηγή: UNWTO, 2022

του ΔΛΤ στο πλαίσιο του έργου SRSS (βλ. Ενότητα 4.4.3), εντοπίστηκαν ελλείψεις στις δημοσιευμένες χρονοσειρές σχετικά με τις δαπάνες ορισμένων κατηγοριών επισκεπτών (π.χ. ημερήσιοι επισκέπτες, επισκέπτες σε επαγγελματικά ταξίδια, ηλικιακές ομάδες κάτω των 15 ετών), οι οποίες αντιμετωπίστηκαν με τη χρήση στατιστικών μεθόδων και κατάλληλων υποθέσεων. Οι Πίνακες 5 και 6 του ΔΛΤ που καταρτίστηκαν περιορίζονται από το επίπεδο λεπτομέρειας που παρέχουν οι δημοσιευμένοι ΠΠΧ (64 δραστηριότητες x 64 προϊόντα), με συνέπεια τα αποτελέσματα για τα κύρια μακροοικονομικά μεγέθη του ΔΛΤ να είναι προσωρινά. Οι μελλοντικές βελτιώσεις απαιτούν μια πιο αναλυτική δομή των τουριστικών δαπανών και πιο λεπτομερείς ΠΠΧ.

Ακολουθώντας τα βήματα του Σχήματος 4.1, ο Πίνακας 4.6 παρουσιάζει ενδεικτικά την εφαρμογή της μεθόδου του ΠΟΤ για το έτος 2015.

Ακολουθώντας την ίδια διαδικασία για τα άλλα έτη, ο Πίνακας 4.7 εμφανίζει τα αποτελέσματα για τα μεγέθη ΤΑΑΠΑ και ΤΑΑΕΠ της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 2010-2020. Σημειώνεται ότι, σε αντίθεση με την εναλλακτική προσέγγιση του ΠΟΤ και τις απλουστεύσεις που αποδέχεται, για την εκτίμηση των μεγεθών λήφθηκε υπόψη (εκτίμηση) η συμμετοχή της τουριστικής δαπάνης στους καθαρούς φόρους⁴⁴, οπότε τα τουριστικά μερίδια που εμφανίζονται στον Πίνακα 4.6 είναι σε βασικές τιμές (δίχως τους φόρους) και τα μεγέθη του ΤΑΑΕΠ του Πίνακα 4.7 είναι εκφρασμένα σε τιμές αγοραστή (συμπεριλαμβανομένων των συνολικών φόρων που αναλογούν στην τουριστική δαπάνη).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.6

Τουριστική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία ανά κλάδο, 2015 (σε εκατ. ευρώ)

Κλάδοι (κωδικοί NACE rev.2)	Προσφορά				Εγχώρια τουριστική δαπάνη	
	Συνολική αξία παραγωγής (σε βασικές τιμές)	Συνολική ενδιάμεση κατανάλωση (σε τιμές αγοραστή)	Προστιθέμενη αξία (σε βασικές τιμές)	Αναλογία προστιθέμενης αξίας (%)	Τουριστικό μερίδιο	Τουριστική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία
Θ	20.720,1	10.520,0	10.200,1	49,2	9.420,9	4.637,7
Λ	29.610,1	1.582,2	28.027,9	94,7	54,7	51,8
H49-51, N77	21.678,5	13.964,1	7.714,4	35,6	2.466,6	877,7
N79	2.300,1	1.701,9	598,2	26,0	62,8	16,3
P	4.126,6	1.901,3	2.225,3	53,9	531,7	286,7
Λοιποί κλάδοι	209.275,8	102.206,2	107.069,7	51,2	2.263,7	1.158,2
Σύνολο οικονομίας	287.711,3	131.875,7	155.835,6	54,2	14.800,4	7.028,5

Πηγή: Hackl & Hatzimarinakos, 2023.

⁴⁴ Οι Πίνακες Προσφοράς που δημοσιεύει η ΕΛΣΤΑΤ παρέχουν στοιχεία για τις εισαγωγές, τους καθαρούς φόρους και τα μεταφορικά και εμπορικά περιθώρια ανά προϊόν για τον υπολογισμό της εγχώριας προσφοράς τους σε τιμές αγοραστή. Στον προσωρινό Πίνακα 6 του ΔΛΤ, ελλείψει στοιχείων, υιοθετείται η υπόθεση ότι το μερίδιο των καθαρών φόρων που αντιστοιχεί στις τουριστικές δαπάνες για ένα προϊόν (π.χ. μεταφορές) είναι ανάλογο με το ποσοστό των καθαρών φόρων στη συνολική προσφορά του προϊόντος. Η ίδια υπόθεση υιοθετείται για τον υπολογισμό των μεριδίων των εμπορικών και μεταφορικών περιθωρίων και των εισαγωγών που αναλογούν στην τουριστική κατανάλωση, ανά προϊόν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.7

Τα μεγέθη ΤΑΑΠΑ και ΤΑΑΕΠ (σε εκατ. ευρώ), καθώς και ο λόγος τους (λ) προς την ΑΠΑ και το ΑΕΠ, αντίστοιχα, για τα έτη 2010-2020

	ΑΠΑ	ΑΕΠ	ΤΑΑΠΑ	ΤΑΑΕΠ	ΤΑΑΠΑ_λ	ΤΑΑΕΠ_λ
2010	197.729	224.124	6.131	7.026	3,1%	3,1%
2011	178.181	203.308	6.123	7.224	3,4%	3,6%
2012	166.151	188.381	5.529	6.690	3,3%	3,6%
2013	159.467	179.884	6.262	7.433	3,9%	4,1%
2014	156.493	177.236	7.032	8.149	4,5%	4,6%
2015	155.836	176.369	7.028	8.364	4,5%	4,7%
2016	152.197	174.494	6.546	8.167	4,3%	4,7%
2017	154.344	176.903	7.128	8.861	4,6%	5,0%
2018	155.611	179.558	7.806	9.834	5,0%	5,5%
2019	158.849	183.351	8.798	10.994	5,5%	6,0%
2020	145.088	165.406	2.818	3.171	1,9%	1,9%

Πηγή: Hackl & Hatzimarinakis, 2023.

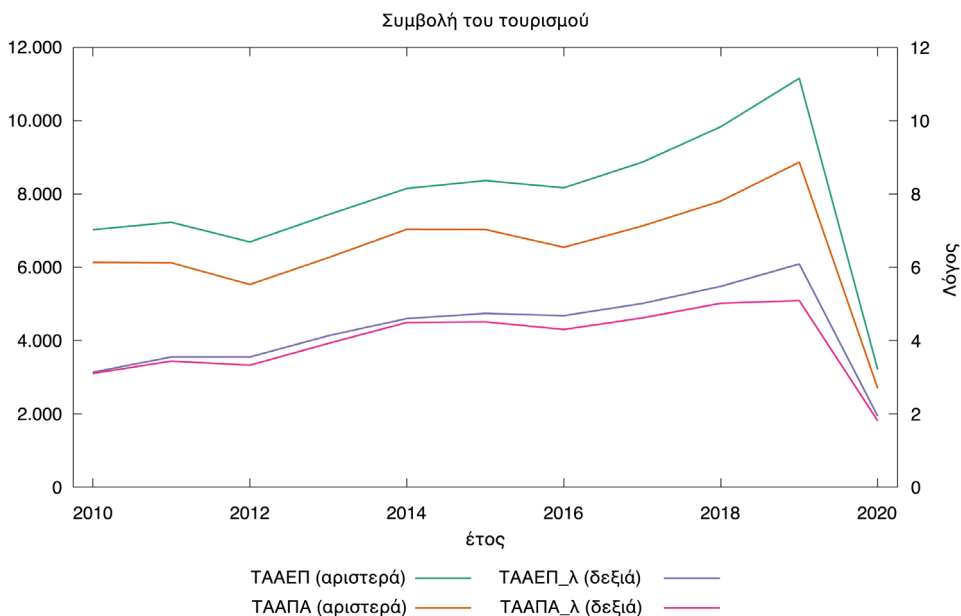
Ο Πίνακας 4.7 φανερώνει ότι, κατά την περίοδο 2010 έως 2019, το ΤΑΑΕΠ αυξανόταν σταθερά με μέσο ετήσιο ρυθμό 5,1%, από τα 7.026 στα 10.994 εκατ. ευρώ. Μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα, ο λόγος της ΤΑΑΠΑ προς την Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ) της εθνικής οικονομίας αυξήθηκε από 3,1% σε 5,5% και ο λόγος του ΤΑΑΕΠ προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) από 3,1% σε 6,0%, με 6,7% και 7,5% μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης των λόγων αυτών, αντίστοιχα. Οι ταξιδιωτικοί περιορισμοί που επιβλήθηκαν λόγω της Covid-19 το 2020 οδήγησαν σε απότομη πτώση της τουριστικής ζήτησης, που είχε ως αποτέλεσμα οι δείκτες ΤΑΑΕΠ και ΤΑΑΠΑ να πέσουν στο 1,9%. Το Σχήμα 4.2 απεικονίζει τη διαχρονική εξέλιξη των μακροοικονομικών μεγεθών.

Βάσει εκτιμήσεων (Hackl & Hatzimarinakis, 2022) το 2021 το ΤΑΑΕΠ ανέκαμψε ελαφρώς στο 3,7% του ΑΕΠ, που αντιστοιχεί σε 6.784 εκατ. ευρώ.

Σε σύγκριση με την υπόλοιπη Ευρωπαϊκή Ένωση (Eurostat, 2023), τα στοιχεία αυτά τοποθετούν την Ελλάδα κοντά στον μέσο όρο (ΕΕ ΤΑΑΠΑ, 2019: 4,5%) και υψηλότερα από τις περισσότερες χώρες της ΕΕ, όπως την Ολλανδία (4,4%), τη Γαλλία (4%) και τη Γερμανία (4%), και στα ίδια επίπεδα με την Αυστρία (5,3%). Μεγαλύτερη εξάρτηση, υπό την έννοια της βαρύτητας του τουρισμού επί της συνολικής οικονομίας, εμφανίζουν η Κροατία (11,3%), η Πορτογαλία (8,1%), η Ισπανία (6,9%) και η Ιταλία (6,2%) (βλ. Σχήμα 4.3). Σε απόλυτα μεγέθη, η Γαλλία (98,2 δις ευρώ) και η Ισπανία (84,2 δις ευρώ) σημείωσαν από τις υψηλότερες τιμές στο ΤΑΑΕΠ το 2019, ενώ στα επίπεδα της Ελλάδος (με 11 δις ευρώ) βρέθηκε η Σουηδία (11,6 δις ευρώ).

ΣΧΗΜΑ 4.2

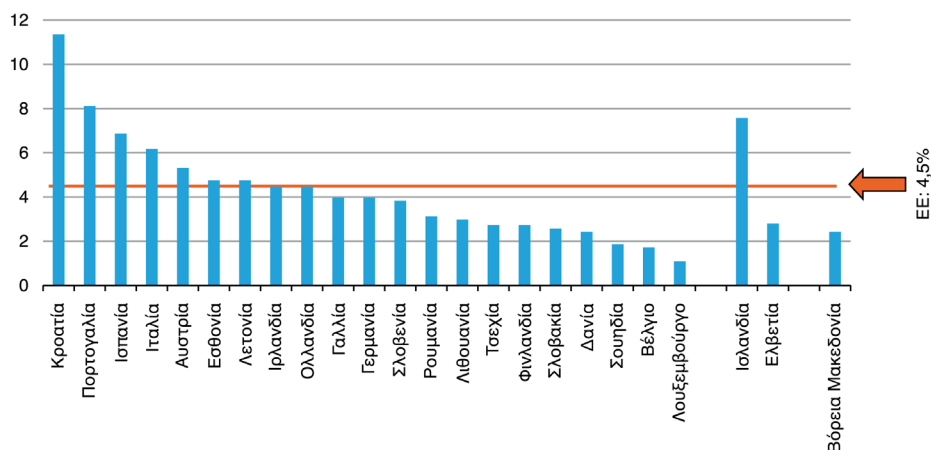
Χρονοσειρές για τα έτη 2010-2020 του ΤΑΑΕΠ και της ΤΑΑΠΑ (σε εκατ. ευρώ), καθώς και ο λόγος τους (σε %) προς ΑΕΠ και ΑΠΑ, αντίστοιχα



Πηγή: Hackl & Hatzimarinakis, 2023.

ΣΧΗΜΑ 4.3

Τουριστικό μερίδιο επί της συνολικής Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας σε χώρες της ΕΕ



Πηγή: Eurostat (2023)⁴⁵.

4.4.5. Απασχόληση στον τουρισμό

Πέραν της επίδρασης του τουρισμού στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία των κλάδων της οικονομίας και στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν της χώρας, η επίδρασή του στην απασχόληση αποτελεί ζήτημα ύψιστης σημασίας στο πεδίο της τουριστικής πολιτικής, δεδομένου ότι η δημιουργία θέσεων απασχόλησης αποτελεί συχνά βασικό κριτήριο στη διαμόρφωση των αναπτυξιακών επιλογών μιας περιοχής. Η παρούσα ενότητα παρουσιάζει δείκτες της επίδρασης του τουρισμού στην αγορά εργασίας από την πλευρά της προσφοράς, οι οποίοι αντικατοπτρίζουν τόσο την απασχόληση στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους (τις λεγόμενες Τουριστικές Βιομηχανίες κατά IRTS 2008 και την αγγλοσαξονική ορολογία – για την επεξήγηση της σχετικής έννοιας και την κάλυψη που παρέχει, βλ. Ενότητα ΓΒ του Παραρτήματος Γ), που αποτελεί το αντικείμενο καταγραφής

⁴⁵ Τα στοιχεία των χωρών αφορούν ως επί το πλείστον το έτος 2019, πλην Εσθονίας και Ελβετίας (στοιχεία 2017).

του Πίνακα 7 του ΔΛΤ, όσο και την απασχόληση στον τουρισμό, δηλαδή τη συνολικά τουριστικά προκαλούμενη άμεση απασχόληση τόσο στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς όσο και στους Λοιπούς κλάδους της οικονομίας.

Βάσει του TSA:RMF 2008, το προτεινόμενο πλαίσιο των μετρήσεων συνθέτουν δείκτες του όγκου της απασχόλησης, που εκφράζεται με τον αριθμό των θέσεων απασχόλησης (ή των απασχολούμενων), του πλήθους των ωρών εργασίας και το ισοδύναμο των θέσεων εργασίας (ή των απασχολούμενων) πλήρους απασχόλησης. Οι δείκτες απασχόλησης παρουσιάζονται ως συνολικά μεγέθη και αναλύονται ανά καθεστώς απασχόλησης (μισθωτοί, αυτοαπασχολούμενοι) και ανά φύλο, σε τετραψήφιο επίπεδο ανάλυσης των οικονομικών δραστηριοτήτων. Στο πλαίσιο συμπεριλαμβάνεται και ο αριθμός των καταστημάτων⁴⁶ σε κάθε εξεταζόμενο κλάδο.

Βάσει της διαθεσιμότητας των στοιχείων του Ελληνικού Στατιστικού Συστήματος, στην πειραματική εφαρμογή της μεθόδου για την κατάρτιση των δεικτών απασχόλησης του τουρισμού στην Ελλάδα η ανάλυση γίνεται από την πλευρά της προσφοράς της αγοράς εργασίας και δίνεται έμφαση στον αριθμό των απασχολούμενων, συμπεριλαμβανομένης της ανάλυσης ανά φύλο και καθεστώς απασχόλησης. Παρέχεται λεπτομερής ανάλυση για το έτος 2019, καθώς και η εξέλιξη των δεικτών κατά την περίοδο 2011-2020.

Πηγές δεδομένων και περιορισμοί

Το Στατιστικό Μητρώο Επιχειρήσεων (ΣΜΕ), οι Στατιστικές Διάρθρωσης Επιχειρήσεων (ΣΔΕ), η Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (ΕΕΔ) και οι Πίνακες Προσφοράς και Χρήσης (ΠΠΧ), που καταρτίζονται και επικαιροποιούνται περιοδικά από την ΕΛΣΤΑΤ, αποτελούν τις πιο σχετικές, ολοκληρωμένες σε κάλυψη και λεπτομερείς πηγές δεδομένων για την κατάρτιση του Πίνακα 7 του ΔΛΤ και κατ' επέκταση για την

⁴⁶ Βάσει του Συστήματος Εθνικών Λογαριασμών (SNA 2008, παρ. 5.14), «"κατάστημα" αποτελεί μια επιχείρηση ή τμήμα επιχείρησης που βρίσκεται σε μια μοναδική τοποθεσία και στην οποία ασκείται μόνο μια παραγωγική δραστηριότητα ή στην οποία η κύρια παραγωγική δραστηριότητα αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο μέρος της προστιθέμενης αξίας».

εκτίμηση της τουριστικής απασχόλησης. Ειδικότερα, τόσο το ΣΜΕ όσο και οι ΣΔΕ περιέχουν μεταβλητές για τις οικονομικές οντότητες. Το ΣΜΕ καταγράφει ανά κλάδο τον αριθμό των νομικών μονάδων, μαζί με τον κύκλο εργασιών και τον μέσο ετήσιο αριθμό των απασχολούμενων. Τα αποτελέσματα των ΣΔΕ περιέχουν ανά κλάδο ανάλυσης τον αριθμό των επιχειρήσεων μαζί με ένα ευρύ φάσμα άλλων στατιστικών στοιχείων, όπως του μέσου ετήσιου αριθμού των απασχολούμενων, της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας (ΑΠΑ) και της αξίας παραγωγής. Η ΕΕΔ συλλέγει μεταβλητές που είναι σχετικές με τον Πίνακα 7 του ΔΛΤ, όπως το φύλο και το καθεστώς της κύριας απασχόλησης. Οι ΠΠΧ, που αποτελούν προϊόν στατιστικής σύνθεσης, παρέχουν μεταξύ άλλων στοιχεία για την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία, την αξία παραγωγής και τις συνολικές ώρες εργασίας ανά κλάδο.

Ωστόσο, η έλλειψη κυρίως επαρκών λεπτομερειών, στο επίπεδο που ορίζουν οι προδιαγραφές του υποδείγματος του πλαισίου TSA:RMF 2008, περιορίζουν την πληρότητα και την ακρίβεια με την οποία εκτιμώνται τα μεγέθη της απασχόλησης. Ειδικότερα:

- Κύριο ζήτημα αποτελεί το επίπεδο ανάλυσης της ταξινόμησης των οικονομικών δραστηριοτήτων. Το ΣΜΕ παράγει στατιστικά στοιχεία σε τετραψήφιο επίπεδο ανάλυσης της NACE (τάξεις οικονομικών δραστηριοτήτων), το οποίο αντιστοιχεί στο απαιτούμενο επίπεδο λεπτομέρειας με βάση τις διεθνείς προδιαγραφές που ορίζονται στο IRTS 2008. Οι ΣΔΕ, ωστόσο, αναφέρουν αξίες μόνο σε τριψήφιο επίπεδο, ενώ δεν καλύπτουν τον τομέα Ρ (Τέχνες, Διασκέδαση και Ψυχαγωγία), κλάδοι του οποίου αποτελούν μέρος των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων.
- Η έννοια της απασχόλησης που χρησιμοποιείται στο ΣΜΕ και στις ΣΔΕ δεν λαμβάνει υπόψη την αδήλωτη εργασία, που μπορεί να είναι διαδεδομένη σε ορισμένους κλάδους, όπως στα καταλύματα και στις υπηρεσίες εστίασης.
- Οι στατιστικές των ΣΜΕ και ΣΔΕ για την απασχόληση δεν λαμβάνουν υπόψη την εποχικότητα στη λειτουργία των τουριστικών επιχειρήσεων.

- Το ΣΜΕ και οι ΣΔΕ εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την ακρίβεια και την πληρότητα των στοιχείων που παρέχονται από τις διοικητικές και φορολογικές πηγές (Εθνικός Φορέας Κοινωνικής Ασφάλισης, Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων), που χρησιμοποιούνται για την κατάρτισή τους.
- Η ΕΕΔ παρέχει στοιχεία μόνο σε επίπεδο διψήφιου κωδικού NACE, το οποίο είναι ανεπαρκές σύμφωνα με τις απαιτήσεις ταξινόμησης των οικονομικών δραστηριοτήτων στους ΔΛΤ. Επιπλέον, παρέχει πληροφορίες μόνο για την κύρια απασχόληση, αποκλείοντας τη δευτερεύουσα απασχόληση που είναι τυπική στον τουρισμό λόγω των περιόδων αιχμής.
- Οι δημοσιευμένοι ΠΠΧ αναφέρουν στοιχεία σε διψήφιο επίπεδο ανάλυσης για τα προϊόντα και τις δραστηριότητες (64 προϊόντα x 64 δραστηριότητες), παρέχοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια κάλυψη ευρύτερη από αυτήν που οριοθετούν οι Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι (βλ. Προσάρτημα Α του Παραρτήματος Γ). Σε αυτό το γενικότερο ως προς το απαιτούμενο επίπεδο ανάλυσης μπορεί να εντοπιστούν κλάδοι που σχετίζονται με τον τουρισμό, οι οποίοι ωστόσο περιλαμβάνουν δραστηριότητες που δεν σχετίζονται άμεσα με αυτόν (π.χ. μεταφορές εμπορευμάτων στις δραστηριότητες μεταφορών και ενοικίαση οικιακού εξοπλισμού στις δραστηριότητες ενοικίασης και εκμίσθωσης).

Επίσης, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, στους Πίνακες Προσφοράς και Χρήσης (ΠΧΧ) παρέχονται στοιχεία για την απασχόληση που αφορούν τις συνολικές ώρες εργασίας ανά κλάδο. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι οι τιμές της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας και της παραγωγής, μεγέθη που συσχετίζονται άμεσα με τις απαιτούμενες ώρες εργασίας, παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις από τις αντίστοιχες τιμές που παρέχονται στις ΣΔΕ. Αυτό είναι αποτέλεσμα της χρήσης πρόσθετων (πέραν των ΣΜΕ και ΣΔΕ) πηγών για την εκτίμηση των μεγεθών στους ΠΠΧ και της απαραίτητης διαδικασίας ισοσκελισμού μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς. Για παράδειγμα, το 2019 ο τομέας Θ (Δραστηριότητες παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης) στους ΠΠΧ παρουσιάζει συνολική παραγωγή 23.688 και ΑΠΑ 11.654 εκατ. ευρώ, ενώ στις ΣΔΕ η αξία παραγωγής και η

ΑΠΑ είναι 13.445 και 4.749 εκατ. ευρώ, αντίστοιχα. Τέτοιες αποκλίσεις υπάρχουν σε όλους τους κλάδους, αν και μικρότερες στις περισσότερες περιπτώσεις, και μπορεί να αποτελούν ένδειξη αδήλωτης απασχόλησης στις ΣΔΕ, δεδομένου ότι διοικητικές πηγές αποτελούν τη βασική πηγή των Στατιστικών Διάρθρωσης Επιχειρήσεων. Λόγω έλλειψης συνάφειας μεταξύ των μεγεθών των ΠΠΧ και των ΣΔΕ, η κατάρτιση του Πίνακα 7 του ΔΛΤ βασίζεται στις έρευνες που διενεργούνται στις επιχειρήσεις (ΣΔΕ, ΣΜΕ) και στα νοικοκυριά (ΕΕΔ). Αυτό συνεπάγεται ότι εκκρεμεί η εκτίμηση των συνολικών ωρών εργασίας και του ισοδύναμου της πλήρους απασχόλησης με τη χρήση των στοιχείων των ΠΠΧ.

4.4.5.1. Πίνακας 7 του ΔΛΤ για το έτος 2019

Δεδομένων των προαναφερθέντων περιορισμών, η κατάρτιση του Πίνακα 7 του ΔΛΤ οδηγεί μόνο σε έναν προκαταρκτικό πίνακα. Το πλήθος των επιχειρήσεων λαμβάνεται από το ΣΜΕ, το οποίο προτιμάται από τις ΣΔΕ λόγω της ευρύτερης κάλυψης και της λεπτομερέστερης ανάλυσης των οικονομικών δραστηριοτήτων που παρέχει⁴⁷. Ο αριθμός των απασχολούμενων ατόμων λαμβάνεται από τις ΣΔΕ, που προτιμώνται από το ΣΜΕ, καθώς παρέχουν στοιχεία για την ΑΠΑ και την παραγωγή ανά οικονομική δραστηριότητα που μπορούν να συ-

⁴⁷ Σημειώνεται ότι στο προτεινόμενο πλαίσιο των ΔΛΤ (TSA:RMF 2008) χρησιμοποιείται η έννοια του *καταστήματος*, που αντιστοιχεί σε μια μόνο εγκατάσταση που παρέχει αγαθά ή υπηρεσίες σε μια συγκεκριμένη τοποθεσία. Η εν λόγω έννοια διαφέρει από τις έννοιες που συναντώνται στις ΣΔΕ και στο ΣΜΕ. Στις ΣΔΕ στατιστική μονάδα αποτελεί η *επιχείρηση*, δηλαδή μια νομική οντότητα που αποτελείται από ένα ή περισσότερα καταστήματα στην ίδια ή σε διαφορετική τοποθεσία, που ασκεί μια ή περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες. Στο ΣΜΕ στατιστική μονάδα αποτελεί η *νομική μονάδα*, δηλαδή μια ξεχωριστά προσδιοριζόμενη οντότητα που υποχρεούται από τον νόμο να δηλώνει εισόδημα για φορολογικούς σκοπούς. Μια νομική μονάδα μπορεί να κατέχει ή να αποτελεί μέρος μιας ή περισσότερων επιχειρήσεων. Λόγω της ελαφρώς διαφορετικής κάλυψης των οικονομικών οντοτήτων (επιχειρήσεις και νομικές μονάδες, αντίστοιχα) οι τιμές των ΣΔΕ και ΣΜΕ δεν είναι ταυτόσημες, ωστόσο οι αναλογίες μεταξύ των τιμών ΣΔΕ και ΣΜΕ είναι στις περισσότερες περιπτώσεις κοντά στο 100% σε τριψήφιο επίπεδο κλαδικής ανάλυσης. Στην ελληνική οικονομία είναι πολύ συχνό ένα κατάστημα, μια επιχείρηση και μια νομική μονάδα να συμπίπτουν. Ως εκ τούτου, αν και με διαφορετική κάλυψη εννοιολογικά, για λόγους απλοποίησης οι νομικές μονάδες αναφέρονται ως επιχειρήσεις στους Πίνακες 4.9 έως 4.11.

σχετιστούν με τις ώρες εργασίας που παρέχονται στους ΠΠΧ και, συνεπώς, επιτρέπουν τη μέτρηση του ισοδύναμου της πλήρους απασχόλησης. Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, οι ΣΔΕ παρέχουν στοιχεία έως το τριψήφιο επίπεδο ανάλυσης της NACE και η περαιτέρω διάσπασή τους στο απαιτούμενο τετραψήφιο επίπεδο συντελείται βάσει των αναλογιών που εμφανίζουν οι αντίστοιχοι 4-ψήφιοι με τους 3-ψήφιους κωδικούς στο ΣΜΕ⁴⁸. Ωστόσο, για τον αριθμό των απασχολούμενων στις Τουριστικά Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες που σχετίζονται με τον πολιτισμό, τον αθλητισμό και την αναψυχή (τομέας Ρ - Τέχνες, Διασκέδαση και Ψυχαγωγία) χρησιμοποιούνται τα στοιχεία του ΣΜΕ ελλείψει δεδομένων από τις ΣΔΕ⁴⁹. Ο αριθμός των απασχολούμενων ατόμων αναλύεται βάσει του καθεστώτος της απασχόλησης (μισθωτοί, αυτοαπασχολούμενοι) και του φύλου (άντρες, γυναίκες) χρησιμοποιώντας τις σχετικές αναλογίες που προκύπτουν, έστω σε διψήφιο επίπεδο ανάλυσης, από την ΕΕΔ.

Ο Πίνακας 4.8 παρουσιάζει τους κλάδους που συνιστούν τον κορμό των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων (κοινός για όλες τις χώρες προκειμένου για διεθνείς συγκρίσεις) μαζί με τους αντίστοιχους κωδικούς των οικονομικών δραστηριοτήτων της NACE αναθ. 2. Οι Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι (ΤΧΚ) ορίζονται σε τετραψήφιο επίπεδο, όπως ορίζεται στο Παράρτημα 3 του IRTS 2008. Οι αναφορές σε δραστηριότητες σε 2- ή 3ψήφιο επίπεδο υποδηλώνουν ότι όλα τα τετραψήφια που περιλαμβάνονται παράγουν ένα ή περισσότερα Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα. Σημειώνεται ότι το IRTS χρησιμοποιεί κωδικούς ISIC, ενώ ο Πίνακας 4.8 αναφέρεται σε κωδικούς NACE της Eurostat.

⁴⁸ Για παράδειγμα, στο ΣΜΕ για το έτος 2019, το 45,7% των νομικών μονάδων του κλάδου N77.2 (Ενοικίαση και εκμίσθωση προσωπικών και οικιακών αγαθών) ανήκει στον κλάδο N77.21 (Ενοικίαση και εκμίσθωση ειδών αναψυχής και αθλητικών ειδών). Το εν λόγω ποσοστό χρησιμοποιείται στις ΣΔΕ για την εκτίμηση του πλήθους των επιχειρήσεων του κλάδου N77.21 βάσει του N77.2 για το ίδιο έτος.

⁴⁹ Η εν λόγω προσέγγιση αιτιολογείται δεδομένου ότι, όπως στην περίπτωση των οικονομικών οντοτήτων, οι τιμές των δεδομένων του ΣΜΕ και των ΣΔΕ για τα απασχολούμενα άτομα των υπόλοιπων κλάδων της οικονομίας είναι στις περισσότερες των περιπτώσεων σε μια αναλογία πολύ κοντά στο 100% σε τριψήφιο επίπεδο κλαδικής ανάλυσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.8
Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι βάσει IRTS 2008
και οι αντίστοιχοι κωδικοί NACE rev. 2

Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι		NACE	Οικονομική δραστηριότητα
1	Καταλύματα για επισκέπτες	Θ55	Καταλύματα
		Λ68	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
2	Δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών τροφίμων και ποτών	Θ56.1,3	Δραστηριότητες υπηρεσιών εστιατορίων και κινητών μονάδων εστίασης, Δραστηριότητες παροχής ποτών
3	Σιδηροδρομική μεταφορά επιβατών	H49.1	Υπεραστικές σιδηροδρομικές μεταφορές επιβατών
4	Οδική μεταφορά επιβατών	H49.32	Εκμετάλλευση ταξί
		H49.39	Άλλες χερσαίες μεταφορές επιβατών π.δ.κ.ά.
5	Πλωτή μεταφορά επιβατών	H50.1	Θαλάσσιες και ακτοπλοϊκές μεταφορές επιβατών
		H50.3	Εσωτερικές πλωτές μεταφορές επιβατών
6	Αεροπορική μεταφορά επιβατών	H51.1	Αεροπορικές μεταφορές επιβατών
7	Ενοικίαση εξοπλισμού μεταφορών	N77.11	Ενοικίαση και εκμίσθωση αυτοκινήτων και ελαφρών μηχανοκίνητων οχημάτων
8	Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών κρατήσεων	N79	Δραστηριότητες ταξιδιωτικών πρακτορείων, γραφείων οργανωμένων ταξιδιών και υπηρεσιών κρατήσεων και συναφείς δραστηριότητες
9	Πολιτιστικές δραστηριότητες	P90.01,02	Τέχνες του θεάματος, Υποστηρικτικές δραστηριότητες για τις τέχνες του θεάματος
		P91.02,03, 04	Δραστηριότητες μουσείων, Λειτουργία ιστορικών χώρων και κτιρίων και παρόμοιων πόλων έλξης επισκεπτών, Δραστηριότητες βοτανικών και ζωολογικών κήπων και φυσικών βιοτόπων
10	Δραστηριότητες άθλησης και αναψυχής	N77.21	Ενοικίαση και εκμίσθωση ειδών αναψυχής και αθλητικών ειδών
		P92	Τυχερά παιχνίδια και στοιχήματα
		P93.11,19,2	Εκμετάλλευση αθλητικών εγκαταστάσεων, Άλλες αθλητικές δραστηριότητες, Δραστηριότητες διασκέδασης και ψυχαγωγίας

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ίδια επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Με βάση τις διαθέσιμες πηγές και τους περιορισμούς που θέτουν, για το έτος 2019 οι δείκτες απασχόλησης των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων, που συγκροτούν τον Πίνακα 7 του ΔΛΤ, παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.9. Τα βασικότερα σημεία, όπως προκύπτουν από τον πίνακα, συνοψίζονται ακολούθως:

- Ο αριθμός των επιχειρήσεων στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους αναλογεί σε περίπου 173.000, το 12,1% του συνολικού αριθμού των επιχειρήσεων της ελληνικής οικονομίας. Μόνο τρεις κλάδοι αντιστοιχούν στο 79% των επιχειρήσεων των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων. Ειδικότερα: α) οι δραστηριότητες εστιατορίων, κινητών μονάδων εστίασης, και παροχής ποτών (εκτός του Θ56.2 - catering), β) τα καταλύματα (εκτός του Λ68) και γ) η εκμετάλλευση ταξί αντιπροσωπεύουν το 44,5%, το 17,2% και το 16,8% των 173.000 επιχειρήσεων, αντίστοιχα.
- Το μερίδιο της απασχόλησης –σε αριθμό απασχολούμενων– στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους είναι σχεδόν το 18% του συνόλου της απασχόλησης της ελληνικής οικονομίας. Περίπου το 79% των απασχολούμενων στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους εργάζεται σε δύο εξ αυτών: α) στις δραστηριότητες εστιατορίων, κινητών μονάδων εστίασης, και παροχής ποτών (εκτός του Θ56.2 - catering) (56,4%), και β) στα καταλύματα (εκτός του Λ68) (22,3%).
- Σε ό,τι αφορά το καθεστώς απασχόλησης και το φύλο, οι αυτοαπασχολούμενοι αντιπροσωπεύουν σχεδόν το 25% και οι άνδρες πάνω από το 50% του συνόλου των απασχολούμενων.

Ευθεία σύγκριση με άλλες χώρες της ΕΕ δεν είναι προς το παρόν δυνατή, δεδομένου ότι οι εκθέσεις της (βλ. Eurostat, 2023) καταγράφουν θέσεις απασχόλησης και όχι τον αριθμό απασχολούμενων ατόμων στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους (ΤΧΚ), μεγέθη που διαφέρουν ως προς την κάλυψη που παρέχουν (βλ. Ενότητα ΓΔ, Παράρτημα Γ). Ενδεικτικά, ωστόσο, παρατίθενται τα ακόλουθα στοιχεία για το έτος 2019: στην Ιταλία οι θέσεις απασχόλησης στους ΤΧΚ ανέρχονται στις 4.494 χιλ., στην Ισπανία στις 2.680 χιλ., στην Αυστρία στις 584 χιλ., στην Πορτογαλία 560 χιλ., στο Βέλγιο 379 χιλ., ενώ στη Σλοβακία οι θέσεις απασχόλησης φτάνουν μόλις τις 194 χιλιάδες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.9
Πίνακας 7 του ΔΛΤ, έτος 2019

	Κλάδος (NACE rev. 2)	Επιχειρήσεις ¹⁾ (σε 1000)	Απασχο- λούμενοι (σε 1000)	Καθεστώς απασχόλησης (σε 1000)		Φύλο (σε 1000)	
				Μισθωτοί	Αυτοαπασχο- λούμενοι	Άρρεν	Θήλυ
1	Θ55	29,7	181,0	140,6	40,4	97,0	83,9
	Λ68	10,8	22,2	13,4	8,8	12,3	10,0
2	Θ56.1,3	77,0	457,2	355,2	102,0	245,2	212,0
3	H49.1	n.a. ²⁾	n.a. ²⁾				
4	H49.32	29,1	34,4	24,5	9,9	27,5	6,9
	H49.39	4,5	12,2	8,7	3,5	9,7	2,5
5	H50.1,3	1,9	11,6	8,3	3,3	9,3	2,3
6	H51.1	0,1	4,0	2,9	1,2	3,2	0,8
7	N77.11	2,0	7,7	6,6	1,2	4,4	3,3
8	N79	3,8	22,5	19,1	3,4	12,7	9,7
9	P9001,02 & P9102,03,04	4,5	15,1	11,5	3,6	7,7	7,4
10	N77.21	0,7	1,8	1,5	0,3	1,0	0,8
	P92 & P93.11,19,2	8,9	40,5	31,0	9,6	20,6	19,9
	Τουριστικά Χαρα- κτηριστικοί Κλάδοι	172,9	810,2	623,3	186,9	450,6	359,7
	Συνολική οικονομία	1.427,1	4.438,5	3.162,8	1.275,7	2.572,0	1.866,5
	Μερίδιο Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων	12,1%	18,3%				

Πηγή: Hatzimarinakis & Hackl, 2005.

Σημειώσεις: 1) Για τις επιχειρήσεις, το ΣΜΕ αναφέρεται σε νομικές μονάδες.

2) Στοιχεία για τον H49.1 δεν δημοσιεύονται από την ΕΛΣΤΑΤ λόγω στατιστικού απορρήτου.

4.4.5.2. Τουριστική απασχόληση για το έτος 2019

Το γεγονός ότι ένα άτομο απασχολείται σε έναν Τουριστικά Χαρακτηριστικό Κλάδο δεν συνεπάγεται απαραίτητως ότι η εργασία του παρέχεται για την εξυπηρέτηση της τουριστικής ζήτησης, δεδομένου ότι το παραγόμενο προϊόν, κύριο ή δευτερεύον, μπορεί να καταναλώνεται μόνο εν μέρει από τους επισκέπτες και το υπόλοιπο από τους μόνιμους κατοίκους της οικονομίας υποδοχής επισκεπτών. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι υπηρεσίες παροχής εστίασης και μεταφορών. Από την

άλλη πλευρά, τα άτομα που απασχολούνται στους Λοιπούς κλάδους ενδέχεται να παρέχουν την εργασία τους για την κάλυψη της τουριστικής ζήτησης, όπως για παράδειγμα στο λιανικό εμπόριο τροφίμων, ενδυμάτων και υποδημάτων. Η απασχόληση στους Λοιπούς κλάδους δεν καλύπτεται από τον Πίνακα 7 του ΔΛΤ αλλά από το εναλλακτικό μέγεθος της τουριστικής απασχόλησης, το οποίο αποτυπώνει την άμεση απασχόληση που ενεργοποιείται αποκλειστικά λόγω της τουριστικής ζήτησης σε ολόκληρη της οικονομία, δηλαδή τόσο στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς όσο και στους Λοιπούς κλάδους.

Σε κλάδους που εξυπηρετούν τόσο επισκέπτες όσο και μόνιμους κατοίκους πρέπει να υπολογίζεται το μερίδιο της απασχόλησης που σχετίζεται με την τουριστική ζήτηση, ανεξάρτητα από το αν ο κλάδος ανήκει ή όχι στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους, στοιχείο ωστόσο που δεν παρέχεται άμεσα από τις στατιστικές πηγές. Μια προφανής προσέγγιση για την εκτίμηση των σχετικών μεριδίων χρησιμοποιεί τον τουριστικό λόγο της παραγωγής του εκάστοτε κλάδου, που αντιστοιχεί στο τμήμα εκείνο της παραγωγής του που καταναλώνεται από τους επισκέπτες. Σε μια τέτοια προσέγγιση υιοθετείται η υπόθεση ότι το μερίδιο της τουριστικής απασχόλησης βρίσκεται σε πλήρη αναλογία με το μερίδιο της τουριστικά προκαλούμενης παραγωγής επί της συνολικής παραγωγής του κλάδου (τουριστικός λόγος παραγωγής = τουριστικός λόγος απασχόλησης), και ότι όλα τα κλάσματα παραγωγής χρησιμοποιούν τις ίδιες εισροές εργασίας είτε καταναλώνονται από τους επισκέπτες είτε όχι.

Στους κλάδους Καταλύματα (Θ55), Πλωτές μεταφορές επιβατών (Η50), Αεροπορικές μεταφορές επιβατών (Η51) και Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες υπηρεσίες κράτησης (Ν79) θεωρείται ότι η συνολική παραγωγή καταναλώνεται τουλάχιστον κατά κύριο λόγο από επισκέπτες. Για τους κλάδους που εξυπηρετούν τόσο επισκέπτες όσο και μόνιμους κατοίκους του προορισμού υποδοχής, ο αριθμός των ατόμων που απασχολούνται για την εξυπηρέτηση της τουριστικής ζήτησης πρέπει να εκτιμηθεί με βάση πρόσθετες πληροφορίες. Αυτό ισχύει και για τους μη τουριστικά χαρακτηριστικούς κλάδους στους οποίους οι εργαζόμενοι εξυπηρετούν εκτός των άλλων την τουριστική ζήτηση.

Στο πλαίσιο εκτίμησης των μεγεθών ΤΑΑΕΠ και ΤΑΑΠΑ της ελληνικής οικονομίας για την περίοδο 2010-2020 (Hackl & Hatzimarinakis,

2023· Hatzimarinakis & Hackl, 2022), που περιγράφεται στην Ενότητα 4.4.4, προσδιορίζεται ο τουριστικός λόγος επί της παραγωγής των κλάδων, Τουριστικά Χαρακτηριστικών και μη, που εκφράζουν σε μορφή ποσοστού το τμήμα εκείνο της παραγωγής που ενεργοποιείται λόγω τουριστικής κατανάλωσης. Ο λόγος αυτός χρησιμοποιείται ως βάση για την εκτίμηση της τουριστικής απασχόλησης. Στην πράξη ωστόσο, ο τουριστικός λόγος μπορεί να υπολογιστεί μόνο για λίγες, ιδιαίτερα συγκεντρωτικές, κατηγορίες οικονομικών δραστηριοτήτων που αντιστοιχούν αφενός στον βαθμό ανάλυσης που παρέχουν οι ΠΠΧ (64 κλάδοι σε διψήφιο επίπεδο NACE), αφετέρου στο επίπεδο ανάλυσης των τουριστικών δαπανών, όπως προέκυψαν από το έργο SRSS (βλ. Ενότητα 4.4.2, Πίνακα 4.4). Τονίζεται ιδιαίτερα ότι η εφαρμογή τουριστικών λόγων που έχουν οριστεί για ευρύτερες κατηγορίες δραστηριοτήτων (μονοψήφιο ή διψήφιο επίπεδο ανάλυσης NACE) για τον προσδιορισμό της άμεσης απασχόλησης σε Τουριστικά Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες (4-ψήφιο επίπεδο NACE) ενέχει αβεβαιότητες. Αυτές πηγάζουν από την υπόθεση ότι οι εισροές απασχόλησης είναι ίδιες σε όλες τις δραστηριότητες που εμπεριέχονται στις ευρύτερες κατηγορίες. Τέτοια παραδείγματα είναι ο τομέας των καταλυμάτων και της εστίασης, οι μεταφορές και η ενοικίαση οχημάτων. Επίσης, δεδομένου ότι οι τουριστικές δαπάνες για επιμέρους κατηγορίες υπηρεσιών εμπεριέχουν την αμοιβή των ταξιδιωτικών πρακτορείων για τη διαμεσολάβησή τους, οι τουριστικοί λόγοι οδηγούν σε υπερεκτίμηση της άμεσης απασχόλησης σε κλάδους που παράγουν τις υπηρεσίες αυτές (π.χ. στους κλάδους των μεταφορών και στον τομέα καταλύματος και εστίασης).

Με βάση τις ελλείψεις και τους περιορισμούς της βάσης δεδομένων του ΔΛΤ που περιγράφονται στην Ενότητα 4.4.3, για το έτος 2019 ο τουριστικός λόγος επί της παραγωγής των κλάδων υπολογίστηκε ως εξής:

- Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης (τομέας Θ): 49,6%
- Διαχείριση ακίνητης περιουσίας χωρίς τα τεκμαρτά ενοίκια (τμήμα του κλάδου Λ68): 0,5%
- Μεταφορές (κλάδοι Η49-51) και Δραστηριότητες ενοικίασης και εκμίσθωσης (κλάδος Ν77): 12,0%
- Δραστηριότητες ταξιδιωτικών πρακτορείων, γραφείων οργανω-

μένων ταξιδιών και υπηρεσιών κρατήσεων και συναφείς δραστηριότητες (κλάδος N79): 2,4%

- Τέχνες, ψυχαγωγία και αναψυχή (τομέας Ρ): 13,9%
- Λοιποί κλάδοι: 1,2%.

Δεδομένου ότι οι τουριστικές δαπάνες για επιμέρους κατηγορίες υπηρεσιών εμπεριέχουν την αμοιβή των ταξιδιωτικών πρακτορείων για τη διαμεσολάβησή τους, οι τουριστικοί λόγοι οδηγούν σε υπερεκτίμηση της άμεσης απασχόλησης σε κλάδους που παράγουν τις υπηρεσίες αυτές (π.χ. στους κλάδους των μεταφορών και στον τομέα καταλύματος και εστίασης). Η μελλοντική κατάρτιση επίσημων, πλήρως ανεπτυγμένων ΔΛΤ, όπου θα έχουν αντιμετωπιστεί οι υφιστάμενοι περιορισμοί στη διαθέσιμη πληροφόρηση (βλ. Hatzimarinakis & Hackl, 2017, 2018), θα οδηγήσει σε βελτιωμένους δείκτες ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας για ακριβέστερες μετρήσεις των τουριστικών μεγεθών.

Παρά ταύτα, στο πλαίσιο μιας αρχικής προσέγγισης, οι ανωτέρω δείκτες των συγκεντρωτικών κλάδων χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση της τουριστικής απασχόλησης των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων που συμπεριλαμβάνουν. Για παράδειγμα, ο τουριστικός λόγος για τις μεταφορές, 12,0%, χρησιμοποιείται για την εκτίμηση της απασχόλησης που εξυπηρετεί την τουριστική ζήτηση στους κλάδους H49.1 (Υπεραστικές σιδηροδρομικές μεταφορές επιβατών), H49.32 (Εκμετάλλευση ταξί), H49.39 (Άλλες χερσαίες μεταφορές επιβατών π.δ.κ.ά.), H50.1 και H50.3 (Θαλάσσιες, ακτοπλοϊκές και εσωτερικές πλωτές μεταφορές επιβατών), H49.3 (Αεροπορικές μεταφορές επιβατών), N77.11 (Ενοικίαση και εκμίσθωση αυτοκινήτων και ελαφρών μηχανοκίνητων οχημάτων) και N77.21 (Ενοικίαση και εκμίσθωση ειδών αναψυχής και αθλητικών ειδών).

Στον Πίνακα 4.10 παρουσιάζεται για το έτος 2019 η τουριστική απασχόληση σε όρους απασχολούμενων ατόμων. Η κατάρτιση αυτού του μεγέθους για τους επιμέρους κλάδους που συνιστούν τη γενική ομάδα των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων περιγράφεται ακολούθως:

- Θ (Δραστηριότητες παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης): Βάσει των ΣΔΕ, ο εν λόγω τομέας απασχολεί περίπου 652 χιλ.άτομα. Ο τουριστικός λόγος του τομέα ανέρχεται σε 49,6%, γεγονός που συνεπάγεται ότι απασχολούνται 323,7 χιλ.

άτομα για την εξυπηρέτηση της τουριστικής ζήτησης.

- *Θ55 (Καταλύματα)*: Ο κλάδος αυτός παράγει κατά κύριο λόγο με σκοπό την εξυπηρέτηση της τουριστικής ζήτησης. Ο αριθμός των απασχολούμενων που αναφέρεται στις ΣΔΕ, σχεδόν 181 χιλ. (βλ. Πίνακα 4.9), αποδίδεται εξ ολοκλήρου στην τουριστική απασχόληση, παρόλο που ένα τμήμα του μπορεί να εξυπηρετεί μη επισκέπτες (π.χ. εποχικοί εργαζόμενοι, πρόσφυγες).
- *Θ56.1 (Δραστηριότητες υπηρεσιών εστιατορίων και κινητών μονάδων εστίασης)*,
- *Θ56.3 (Δραστηριότητες παροχής ποτών)*: Η τουριστική απασχόληση στον εν λόγω κλάδο υπολογίζεται ως η διαφορά μεταξύ των 323,7 χιλ. ατόμων που απασχολούνται συνολικά στον τομέα Θ λόγω τουρισμού και των σχεδόν 181 χιλ. ατόμων που απασχολούνται στον κλάδο Θ55 (Καταλύματα), δηλαδή 142,8 χιλ. απασχολούμενοι. Αυτοί αντιστοιχούν στο 31,2% της συνολικής απασχόλησης στους κλάδους Θ56.1 και Θ56.3. Σημειώνεται ότι ο κλάδος Θ56.2 (Υπηρεσίες τροφοδοσίας για εκδηλώσεις και άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης), που συμπληρώνει τον Θ56 (Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης), δεν ασκεί Τουριστικά Χαρακτηριστική Δραστηριότητα σύμφωνα με το IRTS 2008 (βλ. Προσάρτημα Α του Παραρτήματος Γ), συνεπώς δεν του αποδίδεται μερίδιο επί της τουριστικής απασχόλησης, παρά το γεγονός ότι ορισμένα άτομα μπορεί πράγματι να απασχολούνται για την άμεση εξυπηρέτηση της τουριστικής ζήτησης.
- *L68 (Δραστηριότητες ακινήτων)*: Η τουριστική συμβολή αυτού του κλάδου είναι φαινομενικά μικρή. Ο τουριστικός λόγος ανέρχεται σε 0,5%, που αντιστοιχεί σε μόλις 112 άτομα που απασχολούνται λόγω τουρισμού επί του συνόλου των 22,2 χιλ. απασχολούμενων στον κλάδο. Ο εν λόγω λόγος είναι υποεκτιμημένος, δεδομένου ότι στην Έρευνα Συνόρων δεν διαχωρίζονται οι εισερχόμενες τουριστικές δαπάνες για βραχυχρόνια μίσθωση (Λ68) από τις λοιπές δαπάνες για καταλύματα (Θ55). Στο πλαίσιο του έργου SRSS, όλες οι εισερχόμενες τουριστικές δαπάνες για κατάλυμα αποδίδονται στον κλάδο Θ (βλ. Hatzimarinakis & Hackl, 2017, 2018).
- *H49 - 51 (Μεταφορές), N77 (Δραστηριότητες ενοικίασης και εκμίσθωσης)*: Η εν λόγω ομάδα κλάδων απασχολεί περίπου 202,7

χιλιάδες άτομα. Ο τουριστικός λόγος ανέρχεται σε 12,0%, που αποδίδει 24,4 χιλιάδες άτομα στην τουριστική απασχόληση.

- *H50.1 (Θαλάσσιες και ακτοπλοϊκές θαλάσσιες μεταφορές επιβατών), H50.3 (Εσωτερικές πλωτές μεταφορές επιβατών)*: Οι εν λόγω κλάδοι θεωρείται ότι παράγουν, όπως και τα καταλύματα, μόνο για την τουριστική ζήτηση. Οι ΣΔΕ καταγράφουν περίπου 11,6 χιλιάδες απασχολούμενους (βλ. Πίνακα 4.9).
- *H51.1 (Αεροπορικές μεταφορές επιβατών)*: Αυτός ο κλάδος θεωρείται επίσης ότι παράγει αποκλειστικά για την τουριστική ζήτηση. Περίπου 4,0 χιλ. απασχολούμενοι καταγράφονται στις ΣΔΕ.
- *H49.1 (Υπεραστικές σιδηροδρομικές μεταφορές επιβατών), H49.32 (Εκμετάλλευση ταξί), H49.39 (Άλλες χερσαίες μεταφορές επιβατών π.δ.κ.ά.), N77.11 (Ενοικίαση και εκμίσθωση αυτοκινήτων και ελαφρών μηχανοκίνητων οχημάτων)*: Ο αριθμός των απασχολούμενων στις σιδηροδρομικές μεταφορές δεν δημοσιεύεται από την ΕΛΣΤΑΤ λόγω στατιστικού απορρήτου και συνεπώς δεν περιλαμβάνεται στον Πίνακα 4.10. Οι λοιπές χερσαίες μεταφορές (H49.32, H49.39) και οι κλάδοι ενοικίασης και εκμίσθωσης (N77.11, N77.21) καταγράφουν 34,4, 12,2, 7,7 και 1,8 χιλ. απασχολούμενους, αντίστοιχα, σύμφωνα με τον Πίνακα 4.9. Για τον υπολογισμό της τουριστικής απασχόλησης στους κλάδους αυτούς, ο αριθμός των απασχολούμενων στους κλάδους των πλωτών και αεροπορικών μεταφορών αφαιρείται από το σύνολο των 24,4 χιλ. της τουριστικής απασχόλησης στους H49 - 51 και N77. Οι 8,8 χιλ. της τουριστικής απασχόλησης που προκύπτουν κατανέμονται αναλογικά με βάση το πλήθος των απασχολούμενων μεταξύ των κλάδων H49.32, H49.39, N77.11 και N77.21, όπως εμφανίζονται στον Πίνακα 4.9, που αποδίδει αντίστοιχα 5,4, 1,9, 1,2 και 0,3 χιλ. απασχολούμενους λόγω τουρισμού. Προφανώς, ορισμένες θέσεις τουριστικής απασχόλησης ενδεχομένως να δημιουργούνται και σε άλλους σχετικούς με τις μεταφορές και την ενοικίαση-εκμίσθωση κλάδους, οι οποίοι ωστόσο δεν συγκαταλέγονται στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους.
- *N79 (Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών κρατήσεων)*: Ο κλάδος αυτός παράγει μόνο για την τουριστική ζήτηση. Οι ΣΔΕ αναφέρουν σχεδόν 22,5 χιλ. απασχολούμενους,

που αποδίδονται στην τουριστική απασχόληση στο σύνολό τους.

- *P (Τέχνες, ψυχαγωγία και αναψυχή)*: Ο κλάδος P απασχολεί σχεδόν 78,4 χιλ. άτομα. Οι κλάδοι των τεχνών, της ψυχαγωγίας και της αναψυχής P90-91 και P92-93 διαθέτουν 15,1 και 40,5 χιλ. απασχολούμενους, αντίστοιχα. Ο τουριστικός λόγος στους κλάδους αυτούς ανέρχεται συνολικά σε 13,9%, που συνεπάγεται ότι απασχολούνται στον τουρισμό περίπου 10,9 χιλ. άτομα. Οι εν λόγω απασχολούμενοι κατανέμονται αναλογικά με βάση το πλήθος των απασχολουμένων μεταξύ των κλάδων P90-91 και P92-93 που σχετίζονται με τον τουρισμό (βλ. Πίνακα 4.9), συνεισφέροντας 3,0 και 7,9 χιλ. άτομα στην τουριστική απασχόληση, αντίστοιχα.

Σύμφωνα με το IRTS 2008 και την τυπολογία του ΔΛΤ, η ενοικίαση και εκμίσθωση ειδών αναψυχής και αθλητικών ειδών (N77.21) αποτελεί τμήμα του κλάδου άθλησης και αναψυχής μαζί με τις κλάσεις που σχετίζονται με τον τουρισμό των κλάδων P92-93 (βλ. Προσάρτημα Α του Παραρτήματος Γ). Η τουριστική απασχόληση στον κλάδο N77.21 υπολογίζεται μαζί με τις μεταφορές και τις δραστηριότητες ενοικίασης και εκμίσθωσης, όπως αναφέρεται ανωτέρω (0,3 χιλ.).

Λοιποί κλάδοι (δηλαδή μη Τουριστικά Χαρακτηριστικοί) της οικονομίας: Η τουριστική απασχόληση στους Λοιπούς κλάδους της οικονομίας προκύπτει από έναν τουριστικό λόγο της τάξης του 1,2%, που αντιστοιχεί στο μερίδιο της τουριστικής κατανάλωσης επί της παραγωγής των μη Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων. Η τουριστική απασχόληση στις Λοιπούς κλάδους ανέρχεται σε 45 χιλ. άτομα.

Ο Πίνακας 4.10 παρουσιάζει, με βάση την ανωτέρω μεθοδολογία, την τουριστική απασχόληση ανά κλάδο της ελληνικής οικονομίας για το έτος 2019, και συνεπικουρεί τον Πίνακα 7 του ΔΛΤ (Πίνακας 4.9) που πραγματεύεται την απασχόληση στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους. Περιέχει τον αριθμό των επιχειρήσεων και των απασχολούμενων ατόμων με περαιτέρω ανάλυση ανά καθεστώς απασχόλησης και φύλο. Οι αναλύσεις ανά καθεστώς απασχόλησης και φύλο εκτιμώνται με την εφαρμογή των σχετικών μερίδων σε διψήφιο επίπεδο κλαδικής ανάλυσης όπως αυτές προκύπτουν από την ΕΕΔ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.10
Τουριστική απασχόληση, έτος 2019

Κλάδος (NACE rev. 2)	Επιχειρήσεις ¹⁾ (σε 1000)	Τουριστική απασχόληση (σε 1000)		Τουριστικός λόγος απασχόλησης (%)	Καθεστώς απασχόλησης (απασχολούμενοι, σε 1000)		Φύλο (απασχολούμενοι, σε 1000)	
		ΣΜΕ	ΣΔΕ ²⁾		Μισθωτοί	Αυτοαπασχολούμενοι	Άρρεν	Θήλυ
1 Θ55	29,7		181,0	100,0	140,6	40,4	97,0	83,9
Λ68	10,8		0,1	0,5	0,1	0,0	0,1	0,1
2 Θ56.1,3	77,0		142,7	31,2	110,9	31,8	76,6	66,2
3 Η49.1	n.a. ³⁾		n.a. ³⁾					
4 Η49.32	29,1		5,4	15,6	3,8	1,5	4,3	1,1
Η49.39	4,5		1,9	15,6	1,4	0,5	1,5	0,4
5 Η50.1,3	1,9		11,6	100,0	8,3	3,3	9,3	2,3
6 Η51.1	0,1		4,0	100,0	2,9	1,2	3,2	0,8
7 Ν77.11	2,0		1,2	15,6	1,0	0,2	0,7	0,5
8 Ν79	3,8		22,5	100,0	19,1	3,4	12,7	9,7
9 Ρ9001,02 & Ρ9102,03,04	4,5		3,0	19,6	2,3	0,7	1,5	1,5
10 Ν77.21	0,7		0,3	15,6	0,2	0,0	0,2	0,1
Ρ92-93.11,19,2	8,9		7,9	19,6	6,1	1,9	4,0	3,9
Τουριστικά Χαρακτη- ριστικοί Κλάδοι	172,9		381,6	47,1	296,6	85,0	211,1	170,5
Λοιποί κλάδοι	1.254,2		45,2	1,2	31,7	13,6	25,9	19,4
Συνολική οικονομία	1.427,1		426,8	9,6	328,3	98,5	237,0	189,9

Πηγή: Hatzimarínakis & Hackl, 2025.

Σημειώσεις: 1) Για τις επιχειρήσεις, το ΣΜΕ αναφέρεται σε νομικές μονάδες.

2) Για τους κλάδους του τομέα Ρ χρησιμοποιείται το ΣΜΕ ως πηγή, λόγω μη κάλυψης του τομέα από τις ΣΔΕ (βλέπε υποσημείωση 48).

3) Στοιχεία για τον Η49.1 δεν δημοσιεύονται από την ΕΛΣΤΑΤ λόγω στατιστικού απορρήτου.

Ο Πίνακας 4.10 δείχνει ότι το 2019 η τουριστική απασχόληση, δηλαδή η απασχόληση που αποδίδεται στην τουριστική ζήτηση στο σύνολο της οικονομίας, ανέρχεται σε 427 χιλιάδες. Εξ αυτών οι 382 χιλιάδες, σχεδόν το 90%, προέρχονται από τους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους. Η τουριστική απασχόληση αντιστοιχεί σχεδόν στο 10% της συνολικής απασχόλησης στην Ελλάδα, η οποία ανέρχεται σε 4.439 χιλ. βάσει των ΣΔΕ.

Τα *Καταλύματα* (Θ55), με σχεδόν 181 χιλ., και οι *Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης και παροχής ποτών* (Θ56.1 & Θ56.3), με 143 χιλ. απασχολούμενους, παρέχουν την υψηλότερη απασχόληση στον τουρισμό. Οι εν λόγω κλάδοι αντιπροσωπεύουν το 42,4% και το 33,4%, αντίστοιχα, και συνολικά σχεδόν το 76% της τουριστικής απασχόλησης. Άλλοι κλάδοι με σημαντική απασχόληση στον τουρισμό είναι τα *Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών κρατήσεων* με 22,5 χιλ. απασχολούμενους και οι *Πλωτές μεταφορές επιβατών* με 11,6 χιλιάδες. Ο κλάδος των *ταξί*, ένας από τους τρεις μεγάλους κλάδους σε ό,τι αφορά τον αριθμό των επιχειρήσεων, παρέχει μόνο περίπου 5,4 χιλ. άτομα στην τουριστική απασχόληση.

Όσον αφορά το καθεστώς απασχόλησης, από τα 427 χιλ. άτομα της τουριστικής απασχόλησης, 98,5 χιλ., ή περίπου το 23%, είναι αυτοαπασχολούμενοι. Το υψηλότερο ποσοστό εντοπίζεται στον κλάδο των μεταφορών (29% των απασχολουμένων του κλάδου). Ως προς το φύλο, περίπου 237 χιλ. άτομα της τουριστικής απασχόλησης, ή περίπου 56%, είναι άνδρες. Το ποσοστό των γυναικών απασχολουμένων στον τουρισμό κατά μέσο όρο κυμαίνεται στο 44%, ενώ στον κλάδο των μεταφορών είναι μόλις 20%.

Ο αριθμός των απασχολουμένων σε όρους ισοδύναμου πλήρους απασχόλησης που αποδίδεται άμεσα στην εξυπηρέτηση της τουριστικής ζήτησης υπολογίζεται με την εφαρμογή του εκάστοτε τουριστικού λόγου στις ώρες εργασίας που αναφέρονται στους ΠΠΧ, που, όπως προαναφέρθηκε, παρέχουν μια περιορισμένη ανάλυση σε διψήφιο επίπεδο, η οποία αντιστοιχεί σε μια ευρύτερη κάλυψη των ίδιων των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων (π.χ. περιλαμβάνονται οι μεταφορές εμπορευμάτων και η ενοικίαση οικιακού εξοπλισμού). Δεδομένου ότι η αξία παραγωγής και η ΑΠΑ στους ΠΠΧ διαφέρουν σημαντικά από τις αντίστοιχες αξίες στις ΣΔΕ (σε διψήφιο κλαδικό επί-

πεδο), παρέχονται μόνο προκαταρκτικές εκτιμήσεις, οι οποίες υποδεικνύουν ότι η πλειονότητα των απασχολούμενων σε όρους ισοδύναμου πλήρους τουριστικής απασχόλησης, περίπου 380 χιλιάδες το 2019, εργάζονται στον τομέα Θ (Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης), τον σημαντικότερο εργοδότη της τουριστικής απασχόλησης.

4.4.5.3. Εξέλιξη δεικτών απασχόλησης για την περίοδο 2011-2020

Στον Πίνακα 4.11 παρουσιάζεται η εξελικτική πορεία της απασχόλησης στον τουρισμό με βάση τα έτη 2011, 2015 και 2018 έως 2020. Για την εκτίμηση των μεγεθών χρησιμοποιούνται η δομή των εγχώριων δαπανών, όπως αυτή προκύπτει βάσει του έργου SRSS του ΔΛΤ, και η εφαρμογή της ανωτέρω μεθοδολογίας προσαρμοσμένη για το εκάστοτε έτος. Οι τιμές των ΣΜΕ και ΣΔΕ για τον αριθμό των επιχειρήσεων και των απασχολούμενων ατόμων παρουσιάζουν ικανοποιητική σύγκλιση για όλα τα έτη, μόνο οι τιμές για το 2011 παρουσιάζουν αποκλίσεις μεγαλύτερου εύρους.

Κατά την περίοδο από το 2011 έως το 2019, ο αριθμός των επιχειρήσεων στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους μειώθηκε ελαφρώς με ετήσιο ρυθμό 1,3%, από 191 σε 173 χιλιάδες. Το ποσοστό των τουριστικών επιχειρήσεων επί του συνόλου των επιχειρήσεων μειώθηκε από σχεδόν 17% το 2011 σε περίπου 12% το 2019. Το 2020, το έτος της πανδημίας, ο αριθμός των επιχειρήσεων στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους μειώθηκε κατά σχεδόν 4% σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος.

Μεταξύ του 2011 και του 2019 ο αριθμός των ατόμων που απασχολούνται στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους διπλασιάστηκε από σχεδόν 405 χιλ. σε ελαφρώς πάνω από 810 χιλ. το 2019, με ετήσιο ρυθμό αύξησης 9,1%. Το μερίδιο της απασχόλησης στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους επί του συνόλου της απασχόλησης στην Ελλάδα αυξήθηκε από 12,6% σε 18,3% κατά την εν λόγω περίοδο, με ετήσιο ρυθμό αύξησης σχεδόν 4,7%. Κατά το έτος της πανδημίας 2020 ο αριθμός των απασχολούμενων στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους μειώθηκε άνω του 16% σε σχέση με το προηγούμενο έτος.

Κατά την ίδια περίοδο η τουριστική απασχόληση αυξήθηκε σημαντικά με ετήσιο ρυθμό 11,6%, από 178 χιλ. το 2011 σε 427 χιλ. το 2019. Η τουριστική απασχόληση στα καταλύματα και στις δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης και ποτών (τα τμήματα που αντιστοιχούν στα Θ561 και Θ563, δίχως τις υπηρεσίες τροφοδοσίας εκδηλώσεων (catering)) αυξήθηκε ετησίως κατά 12,1% και 16%, αντίστοιχα. Από το 2019 έως το 2020 η τουριστική απασχόληση μειώθηκε άνω του 31%. Το μερίδιό της στη συνολική απασχόληση της χώρας αυξήθηκε σταθερά από περίπου 5,5% το 2011 σε 9,6% το 2019, ενώ μειώθηκε σε 6,8% το 2020.

Ο Πίνακας 4.11 παρουσιάζει τη διαχρονική εξέλιξη των κύριων μεγεθών της άμεσης απασχόλησης στον τουρισμό στην Ελλάδα κατά την περίοδο 2011-2020 (αριθμός επιχειρήσεων, αριθμός απασχολούμενων στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους (ΤΧΚ) και της τουριστικής απασχόλησης). Στο άνω μέρος του πίνακα παρουσιάζονται οι απόλυτες τιμές των μεγεθών και τα μερίδια επί της συνολικής απασχόλησης της χώρας, ενώ στο κάτω μέρος παρατίθενται οι αντίστοιχοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης.

Ισοδύναμο πλήρους απασχόλησης

Στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους, βάσει της ευρύτερης κλαδικής ανάλυσης που παρέχουν οι ΠΠΧ, οι αρχικές εκτιμήσεις για το ισοδύναμο πλήρους απασχόλησης (ΙΠΑ) δείχνουν ότι ο τομέας Θ (Δραστηριότητες υπηρεσιών παροχής καταλύματος και υπηρεσιών εστίασης) καταλαμβάνει για τα έτη 2011 έως 2019 ένα μερίδιο που κυμαίνεται από 57% έως 65% επί του συνόλου του ΙΠΑ των κλάδων που σχετίζονται με τον τουρισμό, με ετήσια αύξηση περίπου 7%. Για την ίδια περίοδο, η αντίστοιχη ετήσια αύξηση της τουριστικής απασχόλησης σε όρους ΙΠΑ στον τομέα Θ εκτιμάται περίπου στο 9%.

Απασχόληση ανά επιχείρηση

Ένας ενδιαφέρων οικονομικός δείκτης είναι ο αριθμός των απασχολούμενων ανά επιχείρηση. Ο εν λόγω δείκτης για τους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους αυξήθηκε με την πάροδο των ετών, εκκινώντας το 2011 με μέσο όρο 2,1 και φτάνοντας το 2019 σε 4,7. Οι αντί-

στοιχεις τιμές για το σύνολο της οικονομίας ήταν 2,8 το 2011 και 3,1 το 2019. Ενώ το 2011 ο μέσος αριθμός των ατόμων που απασχολήθηκαν στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους ήταν χαμηλότερος από τον εθνικό μέσο όρο, η αναλογία αυτή αντιστράφηκε το 2019, υποδηλώνοντας την αυξανόμενη συμβολή τους στη συνολική απασχόληση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.11

Εξελικτική πορεία της άμεσης απασχόλησης στον τουρισμό, 2011-2020

	Επιχειρήσεις ¹⁾		Απασχόληση			Απασχολούμενα άτομα στον κλάδο (σε 1000)		
	Πλήθος επιχειρήσεων στους ΤΧΚ (σε 1000)	Μερίδιο επί της οικονομίας (%)	Απασχολούμενα άτομα στους ΤΧΚ (σε 1000)	Τουριστική απασχόληση (σε 1000)	Μερίδιο τουριστικής απασχόλησης στην οικονομία (%)	Θ55	Θ56.1,3	N79
2011	191,4	16,8	404,5	177,8	5,5%	72,4	43,6	13,8
2015	176,7	12,6	554,9	269,5	7,7%	117,5	75,7	15,0
2018	166,9	11,8	751,0	381,5	9,0%	168,9	117,8	22,0
2019	172,9	12,1	810,2	426,8	9,6%	181,0	142,8	22,5
2020	166,8	12,0	667,4	291,7	6,8%	115,8	102,6	14,3
Ρυθμοί εξέλιξης (σε %)								
2011-2019	-1,3		9,1	11,6	7,1	12,1	16,0	6,3
2015-2019	-0,5		9,9	12,2	5,9	11,4	17,2	10,7
2019-2020	-3,6		-16,4	-31,7	-29,3	-36,0	-28,2	-36,4

Πηγή: Hatzimarinakis & Hackl, 2025.

Σημείωση: 1) Για τις επιχειρήσεις, το ΣΜΕ αναφέρεται σε νομικές μονάδες.

Αντίστοιχα, η τουριστική απασχόληση στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους ήταν μικρότερη από 1,0 άτομο ανά επιχείρηση το 2011, ενώ έφτασε τα 2,2 άτομα το 2019. Ο δείκτης παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των κλάδων. Ενδεικτικά για το 2019, στους κύριους κλάδους των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων, ήτοι στα *Καταλύματα* (Θ55) και στις *Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης και παροχής ποτών* (Θ56.1,3), η τουριστική απασχόληση ανά επι-

χείρηση είναι κατά μέσο όρο στα 6,1 και 1,9 άτομα, αντίστοιχα. Ελαφρώς μεγαλύτερη τιμή παρουσιάζουν οι κλάδοι των *Πλωτών μεταφορών επιβατών* (6,2) και των *Ταξιδιωτικών γραφείων, ταξιδιωτικών πρακτορείων* κλπ. (5,9). Η μέγιστη τιμή στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους εμφανίζεται στις *Αεροπορικές μεταφορές επιβατών*, όπου κατά μέσο όρο εργάζονται 47,5 απασχολούμενοι ανά επιχείρηση.

Το 2020, το έτος της πανδημίας, ο αριθμός των εργαζομένων ανά επιχείρηση στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους μειώθηκε ελαφρώς σε 4,1 (από 4,7 το 2019), ήτοι κατά 13%. Η αντίστοιχη τιμή για το σύνολο της οικονομίας παρέμεινε αμετάβλητη (3,1). Η μείωση της τουριστικής απασχόλησης στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους ήταν ακόμη πιο σημαντική, καθώς μειώθηκε από 2,2 άτομα ανά επιχείρηση το 2019 σε 1,6, μείωση που αντιστοιχεί σε 28%.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί ότι όλες οι εκτιμήσεις του εν λόγω κεφαλαίου αφορούν μόνο την άμεση συνεισφορά του τουρισμού στην ελληνική οικονομία. Στο επόμενο κεφάλαιο, επιχειρούμε να προσεγγίσουμε το συνολικό αποτύπωμα του τουρισμού, δηλαδή, τόσο την άμεση και όσο και την έμμεση επίδρασή του στην οικονομία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΙ ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

5.1. Γενικά

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η (άμεση) συμβολή του τουρισμού στην οικονομία δίνεται από τον *tourism ratio* και από την εκτίμηση της τουριστικής Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας και του τουριστικού Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος μέσω των ΔΛΤ. Συνεπώς, η συμβολή του τουρισμού στην οικονομία δεν θα πρέπει να συγχέεται με τις πολλαπλασιαστικές επιδράσεις που προκαλούνται από μεταβολές στην τουριστική ζήτηση. Δηλαδή, ένας πολλαπλασιασμός της εκτιμηθείσας συμβολής του τουρισμού στην οικονομία με τον λεγόμενο «τουριστικό πολλαπλασιαστή» δεν αποτελεί έναν βάσιμο τρόπο εκτίμησης της συνολικής συμβολής του τουρισμού στην οικονομία. Από την άλλη πλευρά, οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις εκτιμούν, σταθερών όλων των άλλων μεταβλητών, τις μεταβολές σε μεγέθη όπως το προϊόν και η απασχόληση των διαφόρων τομέων της οικονομίας που προκαλούνται, μέσω των υφιστάμενων διασυνδέσεων μεταξύ των τομέων της οικονομίας, από μία μεταβολή της τουριστικής ζήτησης. Ωστόσο, όπως η μεταβολή της τουριστικής ζήτησης προκαλεί μεταβολή στο προϊόν και στην απασχόληση (και) άλλων τομέων της οικονομίας, έτσι και η μεταβολή της ζήτησης για άλλα εμπορεύματα και υπηρεσίες προκαλεί μεταβολή (και) του τουριστικού προϊόντος και απασχόλησης. Για παράδειγμα, σε *Ανάλυση Επικαιρότητας* του ΚΕΠΕ εκτιμήθηκε ότι το 5,7% της αύξησης του ΑΕΠ που προκαλείται από μια αύξηση των κρατικών καταναλωτικών δαπανών αφορά τον τομέα «Διαμονή και Εστίαση»⁵⁰. Οι ως άνω μεταβολές μέσω των πολλαπλασιαστικών επιδράσεων συνιστούν μια ανάλυση συμπεριφοράς του οικονομικού συστήματος και δεν μπορούν να συναθροιστούν

⁵⁰ Βλέπε Ροδουσάκης και Σώκλης (2020β).

στη συμβολή ενός τομέα στο ΑΕΠ, καθώς κάτι τέτοιο θα παραβίαζε βασικές εθνικολογιστικές ταυτότητες. Πολλώ δε μάλλον, δεν μπορεί να συναθροιστεί ως συμβολή στο ΑΕΠ η συνολική τουριστική ζήτηση πολλαπλασιασμένη με τον «τουριστικό πολλαπλασιαστή», καθώς, πέραν όσων ήδη επισημάναμε, μια τέτοια εκτίμηση είναι ως εάν να θεωρεί ότι το προηγούμενο έτος δεν υπήρχε τουρισμός στην οικονομία (μηδενική τουριστική ζήτηση), ενώ οι πολλαπλασιαστές εκτιμούν, εκ κατασκευής, επιδράσεις *μεταβολών* στη ζήτηση.

Σήμερα, η πρακτική που συνήθως ακολουθείται για την εκτίμηση της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία είναι να διαιρείται η εγχώρια τουριστική δαπάνη με το ΑΕΠ της οικονομίας. Ωστόσο, αυτή η πρακτική, παρόλο που χρησιμοποιείται συχνά πριν την ανάπτυξη του εργαλείου των ΔΛΤ, πλέον θεωρείται ότι είναι παραπλανητική και ότι υπερεκτιμά τη συμβολή του τουρισμού στην οικονομία⁵¹. Πράγματι, η εγχώρια τουριστική δαπάνη περιλαμβάνει, για παράδειγμα, και κατανάλωση εισαγόμενων προϊόντων, τα οποία προφανώς δεν περιλαμβάνονται στο ΑΕΠ της οικονομίας. Περαιτέρω, η ως άνω μέτρηση δεν λαμβάνει υπόψη τις ενδιάμεσες αναλώσεις που χρησιμοποιούνται για να παραχθεί το τουριστικό προϊόν που απαιτείται για την κάλυψη της τουριστικής ζήτησης, οι οποίες προφανώς συμπεριλαμβάνουν και εισαγόμενες εισροές. Συνεπώς, η έκφραση των τουριστικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ δεν αποτελεί κατάλληλο δείκτη για την εκτίμηση της συμβολής του τουρισμού στην οικονομία.

Συνοψίζοντας, η κυρίαρχη στην ελληνική επικράτεια πρακτική για τον υπολογισμό της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία συνοδεύεται από τις εξής δυο αστοχίες:

- Η πρακτική που συνήθως ακολουθείται για την εκτίμηση της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία είναι να διαιρείται η εγχώρια τουριστική δαπάνη με το ΑΕΠ της οικονομίας. Μια τέτοια εκτίμηση θα έδινε μια συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, π.χ., για το έτος 2019 της τάξης του 10,9%.
- Εν συνεχεία, η εκτιμηθείσα συμβολή του τουρισμού συχνά πολλαπλασιάζεται με το λεγόμενο τουριστικό πολλαπλασιαστή της

⁵¹ Βλ., π.χ., Hackl and Hatzimarinakis (2022).

ελληνικής οικονομίας, ο οποίος έχει υποστηριχτεί ότι είναι της τάξης του 2,5. Έτσι προκύπτει μια συνολική (άμεση και έμμεση) συμβολή του τουρισμού στο ΑΕΠ της τάξης του 30%.

Τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα τη σημαντική υπερεκτίμηση του ρόλου του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, και αυτό συμβαίνει διότι:

- Η εγχώρια τουριστική δαπάνη δεν μπορεί να εκφραστεί ως ποσοστό του ΑΕΠ, καθώς περιλαμβάνει, για παράδειγμα, και κατανάλωση εισαγόμενων προϊόντων, τα οποία προφανώς δεν περιλαμβάνονται στο ΑΕΠ της οικονομίας.
- Ο τουριστικός πολλαπλασιαστής της τάξης του 2,5 έχει εκτιμηθεί στη βάση απλοϊκών μεθόδων εισροών-εκροών.

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να αναλύσουμε τις πολλαπλασιαστικές επιδράσεις του τουρισμού στην ελληνική οικονομία. Συγκεκριμένα, εκτιμούμε τις επιπτώσεις που θα έχει η μείωση των διεθνών ταξιδιωτικών εισπράξεων στο προϊόν, την απασχόληση, το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών και τις εκπομπές CO₂ της ελληνικής οικονομίας. Για τον σκοπό αυτό, χρησιμοποιούμε μεθόδους της Ανάλυσης Εισροών-Εκροών και ένα θεωρητικό πλαίσιο που βασίζεται στην έννοια του σφαφφαϊανού πολλαπλασιαστή⁵².

5.2. Μεθοδολογία

Υποθέτουμε μια ανοικτή, γραμμική οικονομία που περιλαμβάνει μόνο διαδικασίες απλής παραγωγής και «βασικά» αγαθά (με την έννοια του Sraffa, 1960, σελ. 7-8). Επιπλέον, υποθέτουμε ότι: (i) όλο το κεφάλαιο είναι κυκλοφορούν, (ii) οι συντελεστές εισροών-εκροών είναι σταθεροί, (iii) δεν υπάρχουν μη ανταγωνιστικές εισαγωγές, (iv) το καθαρό προϊόν διανέμεται στα κέρδη και στους μισθούς οι οποίοι κα-

⁵² Η έννοια του σφαφφαϊανού πολλαπλασιαστή συγκροτήθηκε θεωρητικά και αναλυτικά βάσει των Kurz (1985), Metcalfe and Steedman (1981) και Mariolis (2008). Για εμπειρικές εφαρμογές του, βλέπε, π.χ., Mariolis and Soklis (2018) και Mariolis et al. (2018).

ταβάλλονται στο τέλος της κοινής περιόδου παραγωγής, (v) η τιμή ενός εμπορεύματος που λαμβάνεται ως εκροή στο τέλος της περιόδου παραγωγής είναι ίδια με την τιμή αυτού του εμπορεύματος που χρησιμοποιήθηκε ως εισροή στην αρχή αυτής της περιόδου («στάσιμες τιμές») και (vi) η εργασία είναι ομοιογενής εντός κάθε κλάδου αλλά ετερογενής διακλαδικά. Στη βάση των παραπάνω υποθέσεων, η τιμιακή πλευρά του συστήματος περιγράφεται από⁵³

$$\mathbf{p} = \mathbf{pA}[\mathbf{I} + \langle \mathbf{r} \rangle] + \mathbf{w} \langle \mathbf{l} \rangle \quad (5.1)$$

όπου $\mathbf{p}$ το διάνυσμα των τιμών των εμπορευμάτων, $\mathbf{A}$ η μήτρα των συνολικών τεχνολογικών συντελεστών, $\mathbf{I}$ η μοναδιαία μήτρα, $\langle \mathbf{r} \rangle$ η διαγώνια μήτρα των κλαδικών ποσοστών κέρδους, $\mathbf{w}$ το διάνυσμα των χρηματικών ωρομισθίων και $\langle \mathbf{l} \rangle$ η διαγώνια μήτρα των άμεσων συντελεστών απασχόλησης.

Το σύστημα φυσικών ποσοτήτων της υπό εξέταση οικονομίας περιγράφεται από

$$\mathbf{x}^T = \mathbf{Ax}^T + \mathbf{y}^T \quad (5.2)$$

και

$$\mathbf{y}^T = \mathbf{c}_w^T + \mathbf{c}_p^T - \mathbf{lm}^T + \mathbf{d}^T \quad (5.3)$$

όπου $\mathbf{x}^T$ το διάνυσμα της ακαθάριστης εκροής, $\mathbf{y}^T$ το διάνυσμα του καθαρού προϊόντος, $\mathbf{c}_w^T$ ($\mathbf{c}_p^T$) το διάνυσμα της καταναλωτικής ζήτησης από μισθούς (κέρδη), $\mathbf{lm}^T$ το διάνυσμα των εισαγωγών, και $\mathbf{d}^T$ το διάνυσμα της αυτόνομης ζήτησης.

Από τις εξισώσεις (5.1) και (5.3) μπορούμε να καταλήξουμε στην ακόλουθη εξίσωση⁵⁴

$$\mathbf{y}^T = \mathbf{\Pi d}^T \quad (5.4)$$

⁵³ Το παρόν αναλυτικό πλαίσιο έχει περιγραφεί λεπτομερώς στις εργασίες των Mariolis και Soklis (2015) και Mariolis et al. (2018).

⁵⁴ Αναλυτικά, βλ. Mariolis and Soklis (2018).

όπου Π είναι η μήτρα των πολλαπλασιαστών που συνδέουν το διάνυσμα της αυτόνομης ζήτησης με το διάνυσμα του καθαρού προϊόντος.

Με βάση τη μήτρα Π , εξάγουμε τον πολλαπλασιαστή που συνδέει την αυτόνομη ζήτηση με τα επίπεδα συνολικής απασχόλησης ως

$$\mathbf{L}^T = \mathbf{A}\Pi\mathbf{d}^T \quad (5.5)$$

όπου το $\mathbf{A}\Pi$ υποδηλώνει τη μήτρα των πολλαπλασιαστών απασχόλησης που συνδέει την αυτόνομη ζήτηση με το διάνυσμα της κλαδικής απασχόλησης, $\mathbf{L}$ και $\mathbf{A}$ τη μήτρα των άμεσων και έμμεσων απαιτήσεων εργασίας ανά μονάδα καθαρής παραγωγής για κάθε εμπόρευμα.

Στη συνέχεια, εξάγουμε τον πολλαπλασιαστή που συνδέει την αυτόνομη ζήτηση με τις εισαγωγές ως

$$\mathbf{Im}^T = \mathbf{M}\Pi\mathbf{d}^T \quad (5.6)$$

όπου το $\mathbf{M}\Pi$ υποδηλώνει τη μήτρα των πολλαπλασιαστών εισαγωγών που συνδέει την αυτόνομη ζήτηση με το διάνυσμα των εισαγωγών.

Τέλος, εξάγουμε τον πολλαπλασιαστή που συνδέει την αυτόνομη ζήτηση με τις εκπομπές CO_2

$$\mathbf{CO}_2^T = \mathbf{E}\Pi\mathbf{d}^T \quad (5.7)$$

όπου το $\mathbf{E}$ υποδηλώνει τη μήτρα των πολλαπλασιαστών εκπομπών CO_2 που συνδέει την αυτόνομη ζήτηση με το διάνυσμα του όγκου των εκπομπών CO_2 . Τέλος, τα αναγκαία δεδομένα για τους εμπειρικούς μας υπολογισμούς αντλήθηκαν από τους Πίνακες Εισροών-Εκροών για το έτος 2018 της ελληνικής οικονομίας από τη βάση του ΟΟΣΑ⁵⁵, που είναι η πηγή για τους υπολογισμούς μας, και πρέπει να θεωρηθούν αρκούντως ικανοποιητικά.⁵⁶

⁵⁵ Βλ. <https://stats.oecd.org>

⁵⁶ Βλέπε Ροδουσάκης και Σώκλης (2020α), ενώ για την ονοματολογία των κλάδων βλέπε Παράρτημα Δ.

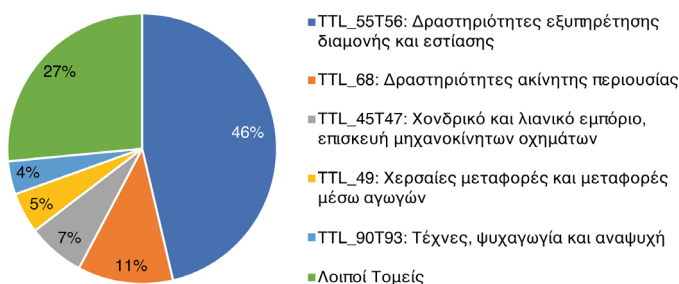
5.3. Οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις των διεθνών ταξιδιωτικών εισπράξεων

Συνοπτικά, η ανάλυση έδειξε ότι, για κάθε €1 δισ. αύξησης (μείωσης) των διεθνών ταξιδιωτικών εισπράξεων, προκαλείται μία συνολική (άμεση και έμμεση)

- αύξηση (μείωση) του προϊόντος της οικονομίας κατά περίπου € 987 εκατ.,
- αύξηση (μείωση) της απασχόλησης στην οικονομία κατά περίπου 25.863 απασχολούμενους,
- επιβάρυνση (βελτίωση) του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών μέσω αύξησης (μείωσης) των εισαγωγών κατά περίπου €317 εκατ.,
- επιβάρυνση (βελτίωση) του περιβάλλοντος μέσω αύξησης (μείωσης) των εκπομπών CO₂ κατά περίπου 234,262 ΚΤ.

Στα Σχήματα 5.1-5.4 παρουσιάζονται η ανά εμπόρευμα (τομέα) κατανομή της απώλειας στο προϊόν (στην απασχόληση) και η ανά κλάδο κατανομή της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του τουρισμού στο προϊόν, την απασχόληση, τις εισαγωγές και τις εκπομπές CO₂, αντίστοιχα.

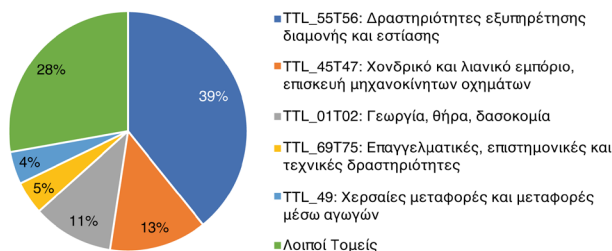
ΣΧΗΜΑ 5.1
Τομεακή κατανομή της πολλαπλασιαστικής επίδρασης
του τουρισμού στο προϊόν



Πηγή: Εκτιμήσεις των συγγραφέων.

ΣΧΗΜΑ 5.2

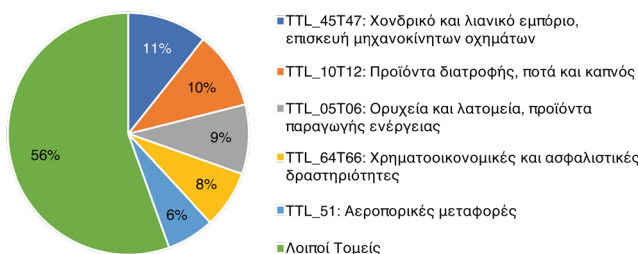
Τομεακή κατανομή της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του τουρισμού στην απασχόληση



Πηγή: Εκτιμήσεις των συγγραφέων.

ΣΧΗΜΑ 5.3

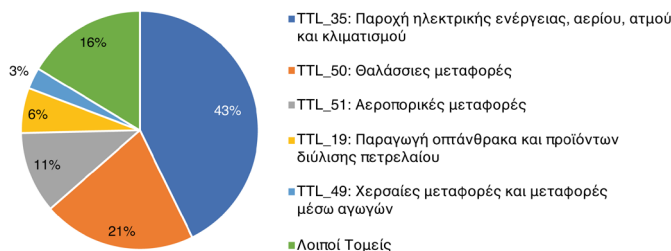
Τομεακή κατανομή της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του τουρισμού στις εισαγωγές



Πηγή: Εκτιμήσεις των συγγραφέων.

ΣΧΗΜΑ 5.4

Τομεακή κατανομή της πολλαπλασιαστικής επίδρασης του τουρισμού στις εκπομπές CO₂



Πηγή: Εκτιμήσεις των συγγραφέων.

5.4. Οι επιπτώσεις μιας μεταβολής των διεθνών ταξιδιωτικών εισπράξεων της οικονομίας

Βάσει των παραπάνω και των διαθέσιμων στοιχείων για το ύψος του ΑΕΠ και της απασχόλησης, εκτιμούμε ότι για κάθε €1 δισ. αύξησης των διεθνών ταξιδιωτικών εισπράξεων, προκαλείται μία συνολική (άμεση και έμμεση):

- αύξηση του ΑΕΠ της χώρας κατά περίπου 0,57%,
- αύξηση της απασχόλησης στην οικονομία κατά περίπου 0,61%.

Είδαμε όμως πιο πάνω ότι, μέχρι την πρότινος επικρατούσα αντίληψη για την άμεση και έμμεση συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, ο πολλαπλασιαστής του τουρισμού ήταν στο ύψος του 2,65, που σημαίνει πως για κάθε 1 ευρώ από τις τουριστικές εισπράξεις, το ΑΕΠ αυξάνεται μεταξύ 2,2 και 2,65 ευρώ⁵⁷. Έτσι, η συνολική συνεισφορά του τουρισμού στην οικονομία υπό κανονικές συνθήκες θα ήταν μεταξύ 62,8 και 75,6 δισ. ευρώ (δηλαδή, μεταξύ 28,5% και 34,3% του ΑΕΠ), με τα αντίστοιχα μεγέθη για το 2019 στα 50,8 έως 61,2 δισ. ευρώ (27,7% έως 33,4% του ΑΕΠ)⁵⁸.

Σε αυτή ακριβώς τη βάση, ο ΟΟΣΑ είχε κάνει λόγο για ύφεση τους πρώτους μήνες των περιοριστικών μέτρων (lockdowns) λόγω Covid-19 της τάξης -35%, κατατάσσοντας την Ελλάδα πρωταθλήτρια της ύφεσης, με μεγάλη απόσταση από τη δεύτερη οικονομία (Σχήμα 5.5). Ο λόγος, όπως χαρακτηριστικά είχε αναφέρει ο ΟΟΣΑ, που η Ελλάδα εμφανίζεται να έχει τόσο μεγάλη ζημιά είναι η ιδιαίτερα μεγάλη συμβολή του τουρισμού και των συναφών κλάδων, την εστίασης, κλπ. στη συνολική οικονομική δραστηριότητα. Έχουν υπερβολικά μεγάλη συμμετοχή στη διαμόρφωση του ελληνικού ΑΕΠ. Η πραγματικότητα είναι όμως ότι τελικά η ύφεση για το σύνολο του 2020 έφτασε στο 8,2%.

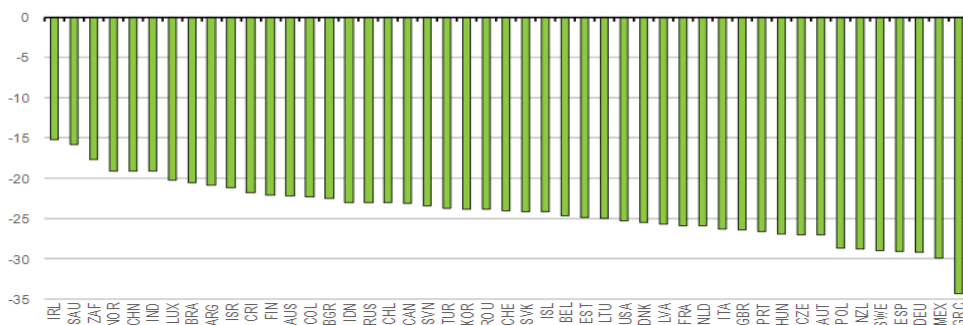
⁵⁷ Για τον υπολογισμό της άμεσης συμβολής αθροίζονται μεγέθη όπως η δαπάνη του εισερχόμενου τουρισμού (περιλαμβανομένης και της δαπάνης των επιβατών κρουαζιέρας), οι αερομεταφορές, οι θαλάσσιες μεταφορές, η δαπάνη των εταιρειών κρουαζιέρας, ένα μέγεθος που ονομάζεται εγχώριος τουρισμός και ένα ακόμα μέγεθος που ορίζεται ως εγχώρια προστιθέμενη αξία από επενδύσεις.

⁵⁸ Βλ. αναλυτικά το Κεφάλαιο 4.

ΣΧΗΜΑ 5.5

Εκτιμήσεις για την επίδραση των lockdowns (% ΑΕΠ σε σταθερές τιμές)

Per cent of GDP at constant prices



Πηγή: ΟΟΣΑ (2020).

Σημείωση: Τα κλαδικά δεδομένα βασίζονται στο σύστημα ISIC rev. 4 σε όλες τις χώρες πλην της Κορέας και της Βραζιλίας.

Ας κάνουμε το ίδιο υποθετικό σενάριο για το 2023, αλλά θα αρκε-
στούμε μόνο στο ύψος των διεθνών τουριστικών εισπράξεων, δηλαδή
σε ένα ποσό της τάξης των 20,456 δις. ευρώ. Από την εφαρμογή του
υποδείγματός μας προκύπτει εύκολα ότι η συνολική (άμεση και έμμε-
ση) επίδραση του εισερχομένου τουρισμού

- στο ΑΕΠ της χώρας είναι κατά περίπου 11%,
- στην απασχόληση κατά περίπου 13%,
- στην αύξηση των εισαγωγών κατά περίπου 7%,
- στην αύξηση των εκπομπών CO₂ κατά 9%.

Όπως εύκολα παρατηρεί κανείς, τα μεγέθη αυτά οδηγούν σε τελεί-
ως διαφορετικά και πολύ πιο ρεαλιστικά αποτελέσματα, τα οποία επα-
ληθεύονται και από τα επίπεδα της ύφεσης της ελληνικής οικονομίας
λόγω των lockdowns.

5.5. Ο ρόλος του τουρισμού στη χάραξη αναπτυξιακής πολιτικής

Η παρούσα ενότητα εστιάζει καταρχάς στο αν ο τουρισμός έχει τα χαρακτηριστικά εκείνα που είναι απαραίτητα για την προώθηση της οικονομικής μεγέθυνσης, τη δημιουργία θέσεων εργασίας και τη μείωση των εισαγωγών και των εκπομπών CO₂, το οποίο απαιτεί μείωση της εξάρτησης από εισαγωγές και αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας (για την ανάγκη αυτή βλέπε αναλυτικά, την εισαγωγή του Greek NPB, 2019). Αν τον συγκρίνουμε με τους μέσους όρους της οικονομίας, θα διαπιστώσουμε ότι είναι πάνω από αυτούς όσον αφορά του πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης και κάτω από τους μέσους όρους των πολλαπλασιαστών εισαγωγών και εκπομπών CO₂ (βλέπε Πίνακα 5.1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.1

Διαφορές μεταξύ των πολλαπλασιαστών τουρισμού και του μέσου όρου της οικονομίας

	Προϊόν	Απασχόληση	Εισαγωγές	CO ₂
Τουρισμός	0,99	25,86	0,32	234,26
Μέσος όρος οικονομίας	0,84	18,47	0,45	345,5
Διαφορά μεταξύ των δύο	0,15	7,39	-0,13	-111,24

Πηγή: Εκτιμήσεις των συγγραφέων.

Από τον Πίνακα 5.1 μπορεί εύκολα ο τουρισμός να θεωρηθεί ως κλειδί για τη βραχυχρόνια μεγέθυνση της οικονομίας, γιατί παρουσιάζει πολλαπλασιαστές προϊόντος και απασχόλησης άνω του μέσου όρου και πολλαπλασιαστές εισαγωγών και εκπομπών CO₂ κάτω του μέσου όρου. Άρα είναι κατάλληλος για βραχυπρόθεσμες πολιτικές ζήτησης, με στόχο την τόνωση του προϊόντος και της απασχόλησης. Ο προσδιορισμός αυτός είναι ζωτικής σημασίας για τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής, καθώς μπορούν να τον χρησιμοποιήσουν για την υλοποίηση στοχευμένων πολιτικών για την ενίσχυση της οικονομι-

κής μεγέθυνσης και των ευκαιριών απασχόλησης βραχυπρόθεσμα. Οι βραχυπρόθεσμες πολιτικές μπορούν να στοχεύουν στη δημιουργία ζήτησης, αυξάνοντας το επίπεδο παραγωγής και δημιουργώντας έτσι νέες θέσεις απασχόλησης.

Αντίθετα, για τη χάραξη μακροπρόθεσμης, διαρθρωτικής πολιτικής οι πολλαπλασιαστές προσδιορίζονται με βάση έναν λόγο του πολλαπλασιαστή προϊόντος προς την απασχόληση πάνω από τον μέσο όρο της οικονομίας. Ο λόγος αυτός είναι ενδεικτικός της παραγωγικότητας εργασίας κάθε προϊόντος. Έτσι, για την προώθηση μακροπρόθεσμων διαρθρωτικών πολιτικών με προσανατολισμό στην ανάπτυξη, είναι απαραίτητο να λαμβάνεται υπόψη και αυτός ο τύπος λόγων πολλαπλασιαστών. Σε αυτή την περίπτωση όμως ο τουρισμός δεν φαίνεται να μπορεί να αποτελέσει στήριγμα για μια μακροπρόθεσμή πολιτική, αφού ο προαναφερθείς δείκτης παραγωγικότητας είναι σημαντικά κάτω από τον μέσο όρο της οικονομίας, 0,38 του τουρισμού έναντι 0,55 του μέσου όρου της οικονομίας. Για μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα των διασυνδέσεων και της συνεισφοράς του τουρισμού στην ελληνική οικονομία, στο επόμενο κεφάλαιο εμβαθύνουμε περαιτέρω και διερευνούμε το δίκτυο διακλαδικών σχέσεων της ελληνικής οικονομίας και τη θέση του τουρισμού σε αυτό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΔΙΑΚΛΑΔΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

6.1. Γενικά

Το παρόν κεφάλαιο επικεντρώνεται στον ρόλο του τουρισμού στις διακλαδικές σχέσεις της ελληνικής οικονομίας. Δεδομένου ότι σε ένα οικονομικό σύστημα τα παραγόμενα αγαθά και υπηρεσίες χρησιμοποιούνται όχι μόνον ως τελικά προϊόντα αλλά και ως ενδιάμεσες εισροές για την παραγωγή άλλων αγαθών και υπηρεσιών, η σημασία ενός κλάδου για το οικονομικό σύστημα έγκειται όχι μόνο στην τελική συμβολή του στην παραγωγή και την απασχόληση, αλλά και στις διακλαδικές διασυνδέσεις που διέπουν τον υπό εξέταση κλάδο. Η εξέταση των διακλαδικών διασυνδέσεων ενός κλάδου μάς επιτρέπει να εκτιμήσουμε αφενός τη σχετική συμβολή του στην παραγωγική διαδικασία των υπόλοιπων κλάδων και αφετέρου τη σχετική σημασία των υπόλοιπων κλάδων στην παραγωγική διαδικασία του υπό εξέταση κλάδου.

Ως εκ τούτου, προτείνουμε και εκτιμούμε, στη βάση των τελευταίων διαθέσιμων δεδομένων (Μητρώου Εισροών-Εκροών 2015 της ΕΛΣΤΑΤ) μια διευρυμένη εκδοχή της μεθόδου υποθετικής απόσπασης για τη μέτρηση των διακλαδικών διασυνδέσεων, με σημείο αναφοράς τον τουρισμό, σε σχέση με τις Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης.⁵⁹ Η προτεινόμενη προσέγγιση εκκινεί από τη μήτρα τεχνολογικών συντελεστών της οικονομίας. Στη συνέχεια, χρησιμοποιούμε τεχνικές ανάλυσης δικτύου για τον εντοπισμό των κλάδων που συνθέτουν το οικοσύστημα του τουρισμού στην ελληνική οικονομία.

Ο κύριος στόχος της παρούσας ανάλυσης είναι ο προσδιορισμός των εγγενών δομικών χαρακτηριστικών του εγχώριου οικονομικού συστήματος και των συμπλεγμάτων δραστηριοτήτων ως προς τον

⁵⁹ Για τα δεδομένα που βασίστηκε η ανάλυση, βλέπε αναλυτικά το Παράρτημα Ε.

τουρισμό, με βάση διαφορετικά μεγέθη που βασίζονται στη θεωρία των δικτύων. Σύμφωνα με αυτήν, οι κλάδοι αναπαρίστανται ως οι κόμβοι και οι συναλλαγές μεταξύ τους ως οι σύνδεσμοι, σταθμισμένοι με το μέγεθος της ροής, του δικτύου των διακλαδικών σχέσεων του συστήματος της ελληνικής οικονομίας.

6.2. Προσδιορισμός των ομάδων κλαδικών δραστηριοτήτων της οικονομίας

Η ενίσχυση της συνδεσιμότητας των δραστηριοτήτων εντός και μεταξύ ομάδων κλάδων είναι κρίσιμη για τη συνεκτικότητα και τη συνολική αποδοτικότητα του συστήματος της ελληνικής οικονομίας. Η αυξημένη δικτύωση δραστηριοτήτων της ίδιας ή διαφορετικών ομάδων μπορεί να διευρύνει τις δυνατότητες συνεργασίας, δημιουργίας συνεργειών-πολλαπλασιαστικών επιδράσεων και αυξάνει τη συνολική αποδοτικότητα του συστήματος.

Η μέθοδος Newman (Clauset et al., 2004) εφαρμόζεται εδώ για τον προσδιορισμό ομάδων κλάδων ή συμπλεγμάτων (συστάδων) οικονομικών δραστηριοτήτων μέσα στο δίκτυο των διασυνδεδεμένων εγχώριων αλυσίδων αξιών. Η μέθοδος αυτή εφαρμόζει μία ιεραρχική ανάλυση ομαδοποίησης με στόχο τη μεγιστοποίηση της τμηματικότητας (modularity) του υπό εξέταση δικτύου. Η ομαδοποίηση (συσταδοποίηση) των κόμβων (κλάδων) σε ομάδες αλυσίδων αξίας στενά διασυνδεδεμένες μεταξύ τους, σε σύγκριση με τις άλλες ομάδες, βασίζεται στα δομικά χαρακτηριστικά της τοπολογίας του δικτύου.

Συγκεκριμένα, η μέθοδος αυτή συνδέει την ισχύ και την αλληλεπίδραση μεταξύ των επιμέρους κόμβων για τον σχηματισμό κοινοτήτων (ομάδων κλάδων). Η ισχύς αναφέρεται στον αριθμό των εισερχόμενων και εξερχόμενων συνδέσεων που διαθέτει ένας κόμβος-κλάδος στο δίκτυο, δηλαδή, στο μέγεθος της κεντρικότητας βαθμού, σταθμισμένο ως προς την αξία των αντίστοιχων συναλλαγών w_{ij} (αγορών και πωλήσεων, αντίστοιχα). Ειδικότερα, η (συνολική) κεντρικότητα βαθμού dc_i^{total} ενός κόμβου-κλάδου i ορίζεται μαθηματικά ως εξής:

$$dc_i^{total} = \frac{d_i^{in} + d_i^{out}}{\sum_{j=1}^N (d_j^{in} + d_j^{out})} \quad (6.1)$$

όπου $d_i^{in} = \sum_j a_{ij}$ είναι ο βαθμός στήλης (ή βαθμός εισόδου) του κόμβου i , που δηλώνει τον αριθμό των συνδέσμων που καταλήγουν στον εν λόγω κόμβο, $d_i^{out} = \sum_j a_{ij}$ είναι ο βαθμός γραμμής (ή βαθμός εξόδου) του κόμβου i , ο οποίος δηλώνει τον αριθμό των συνδέσμων που προέρχονται από αυτόν τον κόμβο, και a_{ij} είναι το στοιχείο του πίνακα γειτνίασης A του δικτύου, το οποίο παίρνει την τιμή 1 εάν υπάρχει σύνδεσμος μεταξύ των κόμβων i και j και 0 διαφορετικά. Συνεπακόλουθα, η ισχύς (σταθμισμένη κεντρικότητα βαθμού) wdc_i^{total} του κόμβου-κλάδου i ορίζεται μαθηματικά ως εξής:

$$wdc_i^{total} = \frac{wd_i^{in} + wd_i^{out}}{\sum_{j=1}^N (wd_j^{in} + wd_j^{out})} \quad (6.2)$$

όπου $wd_i^{in} = \sum_j a_{ij} w_{ij}$ είναι ο σταθμισμένος –ως προς την αξία των αγορών– βαθμός στήλης (ή σταθμισμένος βαθμός εισόδου) του κόμβου i , που δηλώνει το σύνολο των αγορών του συγκεκριμένου κλάδου, και $wd_i^{out} = \sum_j a_{ij} w_{ij}$ είναι ο σταθμισμένος –ως προς την αξία των πωλήσεων– βαθμός γραμμής (ή σταθμισμένος βαθμός εξόδου) του κόμβου i , ο οποίος δηλώνει το σύνολο των πωλήσεων του συγκεκριμένου κλάδου. Η αυξημένη κεντρικότητα βαθμού και ισχύς ενός κλάδου συνεπάγεται την αυξημένη δυνατότητά του να έχει πρόσβαση σε και συναλλαγή με έναν μεγαλύτερο αριθμό κλάδων μέσα στο δίκτυο της οικονομίας και, επομένως, να τους επηρεάζει και να συνεργάζεται μαζί τους. Κλάδοι μεγαλύτερης κεντρικότητας και ισχύος μπορούν να θεωρηθούν ως κλάδοι-κλειδιά ή έχουν κομβική σημασία στις ομάδες στις οποίες ανήκουν.

Ως εκ τούτου, το μέγεθος της τμηματικότητας του δικτύου που πρέπει να μεγιστοποιηθεί εκφράζεται ως εξής:

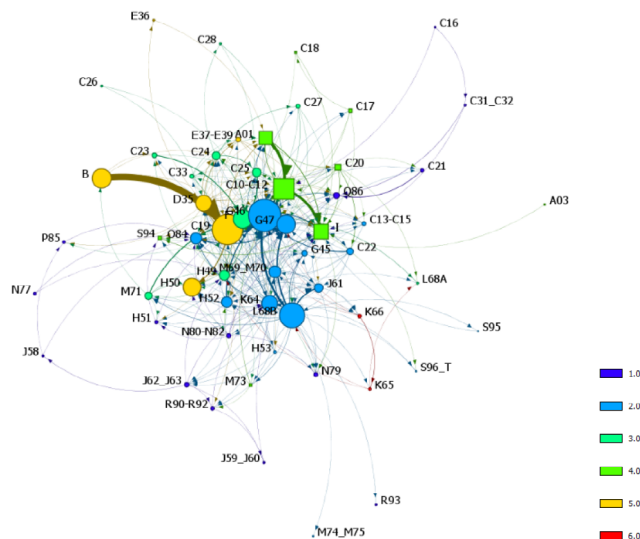
$$Q = (1/2m) \sum_{ij} [w_{ij} - (wd_i^{out} wd_j^{in}/2m)] \delta(g_i, g_j), \quad (6.3)$$

όπου g_i και g_j είναι οι ομάδες (κοινότητες) στις οποίες αντιστοιχούν οι κόμβοι-κλάδοι i και j , η συνάρτηση δ λαμβάνει τιμή 1 εάν $g_i = g_j$ και

Ο διαφορετικά, και $m = (1/2)\sum_{ij} w_{ij}$. Σε σύγκριση με άλλους αλγόριθμους εντοπισμού κοινοτήτων που χρησιμοποιούν ως κριτήριο βελτιστοποίησης μεγέθη κεντρικότητας, ο συγκεκριμένος αλγόριθμος προσδιορίζει κόμβους-κλάδους με μεγάλη επιρροή τόσο για τη δική τους ομάδα (κοινότητα) όσο και για το συνολικό δίκτυο της οικονομίας. Επομένως, θεωρείται ότι παρέχει αποτελέσματα συνεπή με την οικονομική θεωρία, υπό την έννοια ότι οι στρατηγικές παραγωγής τείνουν να δημιουργούν συστάδες δραστηριοτήτων με τη μεγαλύτερη δυνατή αλληλεπίδραση μεταξύ προμηθευτών και αγοραστών εντός μιας ομάδας.

ΣΧΗΜΑ 6.1

Το δίκτυο των διακλαδικών σχέσεων της ελληνικής οικονομίας



Πηγή: Ιδία επεξεργασία με βάση το λογισμικό ORA-PRO.

Σημειώσεις: Το μέγεθος των κόμβων είναι ανάλογο του αθροίσματος των εισερχόμενων και εξερχόμενων συνδέσεων κάθε κλάδου με τους υπόλοιπους. Το πλάτος των συνδέσεων είναι ανάλογο της στάθμισής τους, δηλαδή, του μεγέθους της αξίας συναλλαγής μεταξύ του κλάδου προέλευσης και του κλάδου προορισμού. Ο χρωματισμός των κόμβων και των εξερχόμενων συνδέσεων τους είναι ο ίδιος για καθεμία από τις ομάδες κλάδων. Στο σχήμα αποτυπώνονται ροές συναλλαγών αξίας μεγαλύτερης των 50 εκατ. ευρώ.

Το Σχήμα 6.1 δείχνει ότι στο εγχώριο οικονομικό σύστημα μπορούν να αναγνωριστούν πέντε κύριες ομάδες ή συμπλέγματα δραστηριοτήτων που αφορούν κατά κύριο λόγο (κατά σειρά μεγέθους) (επίσης, αναλυτικά βλ. Πίνακα 6.2):

Ομάδα 1: Υπηρεσίες (κατά κύριο λόγο), μεταξύ των οποίων, αυτές της υγείας, μαζί με τα φαρμακευτικά προϊόντα και σκευάσματα, της εκπαίδευσης, της επιστημονικής έρευνας και ανάπτυξης, της διασκέδασης, ψυχαγωγίας και αθλητισμού, των δημιουργικών δραστηριοτήτων, των ταξιδιωτικών πρακτορείων και των αεροπορικών μεταφορών.

Ομάδα 2: Εμπόριο (λιανικό και χονδρικό), υπηρεσίες αποθήκευσης και βοηθητικές των μεταφορών, ταχυδρομείων-ταχυμεταφορών, τηλεπικοινωνιών, δημοσίας διοίκησης, άμυνας και υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης, χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, και υπηρεσίες διαχείρισης ακίνητης περιουσίας.

Ομάδα 3: Κατασκευές-κατασκευαστικές εργασίες και σχετικά με αυτές προϊόντα, όπως κατασκευασμένα μεταλλικά και μη μεταλλικά ορυκτά προϊόντα και βασικά μέταλλα, ηλεκτρολογικός εξοπλισμός, υπηρεσίες αρχιτεκτόνων και μηχανικών, και υπηρεσίες χερσαίων μεταφορών και μεταφορών μέσω αγωγών, μαζί με μηχανήματα, μηχανοκίνητα οχήματα, εξοπλισμό μεταφορών, και ηλεκτρονικά-οπτικά προϊόντα.

Ομάδα 4: Πρωτογενής Τομέας-Τουρισμός, δηλαδή, προϊόντα γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας, τρόφιμα και ποτά, και υπηρεσίες διαμονής και εστίασης, μαζί με υπηρεσίες παρεχόμενες από οργανώσεις, και προϊόντα από χαρτί, προϊόντα εκτύπωσης, χημικά προϊόντα, και υπηρεσίες διαφήμισης.

Ομάδα 5: Ενέργεια, συμπεριλαμβάνοντας ηλεκτρικό ρεύμα και φυσικό αέριο, νερό και επεξεργασία-παροχή νερού, υπηρεσίες επεξεργασίας λυμάτων, ορυχεία-λατομεία και προϊόντα οπάνθρακα και διύλισης πετρελαίου, καθώς και πλωτές μεταφορές.

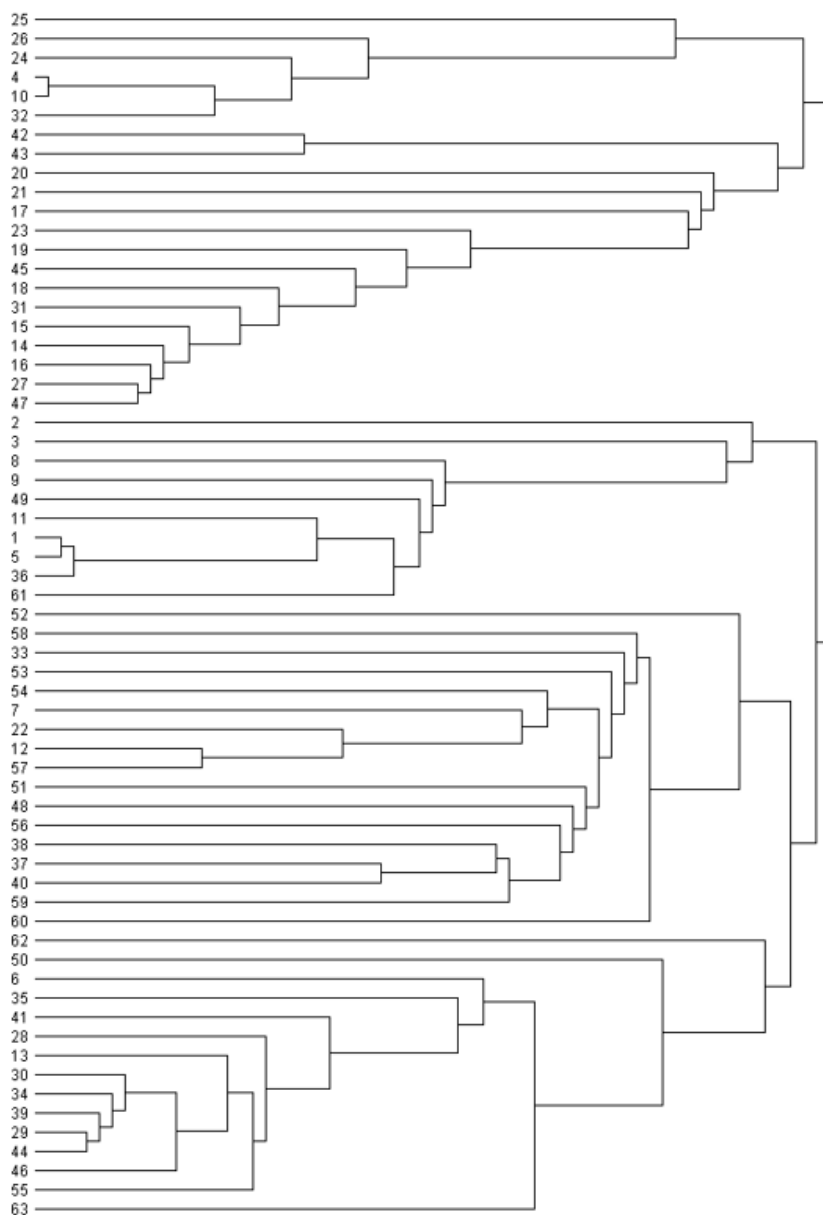
Επίσης, εντοπίζεται μία μικρή ομάδα αποτελούμενη από δύο κλάδους: Ασφαλιστικά, αντασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία, εκτός από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση, και Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοοικονομικές και τις ασφαλιστικές υπηρεσίες, οι οποίοι αλληλεπιδρούν σε σημαντικό βαθμό μεταξύ τους σε σύγκριση με τους υπόλοιπους κλάδους της οικονομίας.

Σε συνέπεια με συναφείς αναλύσεις ομάδων κλάδων που έχουν παρατηρηθεί στα οικονομικά συστήματα άλλων χωρών και περιοχών ανά τον κόσμο (Barigozzi et al., 2011· Blöchl et al., 2011· McNerney et al., 2013· Contreras and Fagiolo, 2014· Tsekeris, 2017a· Çirpici, 2023), η ομαδοποίηση αυτή αποτυπώνει τη δομική διάρθρωση συνεκτικών κλαδικών δραστηριοτήτων και δείχνει τη συγκέντρωση προστιθέμενης αξίας λόγω οικονομιών συσσωρευσης. Ειδικότερα για την περίπτωση της Ελλάδας, σημειώνεται ότι τα αποτελέσματα (βλ. αναλυτικότερα παρακάτω) είναι παρόμοια με αυτά προηγούμενης ανάλυσης (Tsekeris, 2017b) για τις ομάδες κλάδων της εγχώριας οικονομίας, με βάση τον Πίνακα Εισροών-Εκροών του έτους 2010. Συγκεκριμένα, εμφανίζεται μία σχετική σταθερότητα ως προς τον αριθμό και τη σύνθεση των συστάδων κλαδικών δραστηριοτήτων, με τη διατήρηση των κύριων ομάδων των Υπηρεσιών, του Εμπορίου, των Κατασκευών, του Πρωτογενή Τομέα και του Τουρισμού, και της Ενέργειας, ενώ οι κλάδοι της συστάδας των δραστηριοτήτων που είναι σχετικοί με τις Μεταφορές έχουν διαμοιραστεί σε άλλες ομάδες κλάδων.

Το Σχήμα 6.2 απεικονίζει το δένδrogramma της ιεραρχικής ομαδοποίησης των κλάδων της ελληνικής οικονομίας. Όπως φαίνεται στο σχήμα αυτό, ο κλάδος των Υπηρεσιών διαμονής και υπηρεσίες εστίασης (υπ. αριθ. 36), είναι πιο στενά συνδεδεμένος με τους κλάδους των Προϊόντων γεωργίας, θήρας και συναφών υπηρεσιών (υπ. αριθ. 1) και των Ειδών διατροφής, ποτών και προϊόντων καπνού (υπ. αριθ. 5). Ο Πίνακας 6.2 δείχνει τα αποτελέσματα της ομαδοποίησης των κλάδων της ελληνικής οικονομίας, ως προς τον αριθμό και την περιγραφή των επιμέρους κλάδων και τα κύρια χαρακτηριστικά της κάθε ομάδας, όσον αφορά την πυκνότητα, τη συνδεσιμότητα και τον δείκτη εξωτερικών-εσωτερικών συνδέσεων (Δείκτης E/I).

Συγκεκριμένα, η πυκνότητα μιας ομάδας κλάδων μπορεί να οριστεί ως ο λόγος του υφιστάμενου αριθμού συνδέσμων προς τον μέγιστο αριθμό (ή συνολικό αριθμό πιθανών) συνδέσμων μεταξύ όλων των κόμβων-κλάδων της ομάδας. Ο μέγιστος αριθμός συνδέσμων αντιστοιχεί στην περίπτωση όπου όλοι οι κλάδοι της ομάδας συνδέονται μεταξύ τους. Ως εκ τούτου, οι τιμές της πυκνότητας κυμαίνονται από 0 έως 1. Ο δείκτης συνδεσιμότητας, οι τιμές του οποίου επίσης κυμαίνονται από 0 έως 1, προσφέρει μια συνολική ένδειξη της δυνατότητας

ΣΧΗΜΑ 6.2
Δενδρόγραμμα ιεραρχικής ομαδοποίησης των κλάδων
της ελληνικής οικονομίας



Πηγή: Ιδία επεξεργασία με βάση το λογισμικό ORA-PRO.

συσταδοποίησης κάθε ομάδας. Ορίζεται από τον συντελεστή συσταδοποίησης (clustering coefficient), που αντιστοιχεί στον λόγο του αριθμού των τριγωνικών συνδέσεων μεταξύ των κλάδων μίας ομάδας με πλήρεις συνδέσεις μεταξύ τους, προς τον συνολικό αριθμό των τριγώνων τα οποία σχηματίζονται με τουλάχιστον δύο συνδέσεις μεταξύ κλάδων (Luce and Perry, 1949· Wasserman and Faust, 1994· Watts and Strogatz, 1998). Συνεπώς, ο συγκεκριμένος δείκτης αναπαριστά τη μέση πιθανότητα μελλοντικής σύνδεσης μεταξύ δύο μη συνδεδεμένων κλάδων, οι οποίοι συνδέονται με έναν τρίτο κλάδο στην ίδια ομάδα.

Σε γενικές γραμμές, μια στρατηγική που περιλαμβάνει την αύξηση της πυκνότητας του δικτύου της οικονομίας και τη συσταδοποίηση κλάδων μπορεί δυνητικά να ενισχύσει τη διάχυση της ανάπτυξης και την παραγωγή μεγαλύτερης αξίας και υψηλότερης ποιότητας εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών. Η τάση μιας ομάδας να δημιουργεί υποομάδες δραστηριοτήτων δηλώνεται στην περίπτωση που η συνδεσιμότητά της (συντελεστής συσταδοποίησης) είναι μεγαλύτερη από την πυκνότητά της. Η τάση αυτή εμφανίζεται στις μικρότερες ομάδες, δηλαδή, των Κατασκευών (Ομάδα 3), του Πρωτογενή Τομέα και Τουρισμού (Ομάδα 4), και της Ενέργειας (Ομάδα 5). Μεταξύ άλλων, τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν την ανάγκη μεγαλύτερης συνδεσιμότητας μεταξύ των προϊόντων του αγροδιατροφικού τομέα και των υπηρεσιών τουρισμού.

Ο δείκτης E/I , ο οποίος επίσης λαμβάνει τιμές μεγαλύτερες του 0 και μικρότερες του 1, υποδηλώνει την εξωστρέφεια μιας ομάδας κλάδων στο σύνολο του οικονομικού συστήματος και ορίζεται για κάθε ομάδα ως ο λόγος:

$$\text{Δείκτης } E/I = (L_E - L_i)/L_T \quad (6.4)$$

όπου L_E είναι ο αριθμός των εξωτερικών συνδέσεων που συνδέουν δύο κλάδους από διαφορετικές ομάδες, L_i είναι ο αριθμός των εσωτερικών συνδέσεων που συνδέουν δύο κλάδους της ίδιας ομάδας, και L_T είναι ο συνολικός αριθμός συνδέσεων της ομάδας. Σύμφωνα με τον Πίνακα 6.1, ο βαθμός εξωστρέφειας των ομάδων κλάδων αυξάνεται δυσανάλογα με το μέγεθος τους. Δηλαδή, η συστάδα της ενέργειας είναι η πλέον εξωστρεφής, η συστάδα του αγροδιατροφικού τομέα και τουρισμού είναι σχετικά μεσαίας εξωστρέφειας, και η συστάδα των υπηρεσιών η λιγότερο εξωστρεφής. Σύμφωνα με τον Πίνακα 6.2, ο τουρισμός αποτελεί τον πλέον εξωστρεφή κλάδο της συστάδας κλάδων οικονομικής δραστηριότητας που ανήκει (Ομάδα 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.1

Οι κύριες ομάδες κλάδων της ελληνικής οικονομίας¹

Ομάδα 1: Κόμβοι: 17, Πυκνότητα: 0,896, Συνδεσιμότητα: 0,897, Δείκτης E/I: 0,672
C16, C21, C31_C32, H51, J58, J59_J60, J62_J63, M72, N77, N78, N79, N80-N82, P85, Q86, Q87_Q88, R90-R92, R93
Ομάδα 2: Κόμβοι: 15, Πυκνότητα: 0,969, Συνδεσιμότητα: 0,969, Δείκτης E/I: 0,716
C13-C15, C22, G45, G46, G47, H52, H53, J61, K64, L68B, M69_M70, M74_M75, O84, S95, S96_T
Ομάδα 3: Κόμβοι: 13, Πυκνότητα: 0,893, Συνδεσιμότητα: 0,906, Δείκτης E/I: 0,759
C23, C24, C25, C26, C27, C28, C29, C30, C33, F, H49, L68A, M71
Ομάδα 4: Κόμβοι: 10, Πυκνότητα: 0,850, Συνδεσιμότητα: 0,869, Δείκτης E/I: 0,822
A01, A02, A03, C10-C12, C17, C18, C20, I, M73, S94
Ομάδα 5: Κόμβοι: 6, Πυκνότητα: 0,889, Συνδεσιμότητα: 0,907, Δείκτης E/I: 0,898
B, C19, D35, E36, E37-E39, H50

Πηγή: Ιδία επεξεργασία με βάση το λογισμικό ORA-PRO.

Σημείωση: 1. Οι κλάδοι K65 και K66 δεν συμπεριλαμβάνονται σε κάποια ομάδα, καθώς αποτελούν μία ξεχωριστή συστάδα οικονομικής δραστηριότητας (σχετικά με τις Ασφαλίσεις).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.2

Κλάδοι ανά ομάδα με τις μεγαλύτερες τιμές δείκτη E/I

#1	Τιμή	#2	Τιμή	#3	Τιμή	#4	Τιμή	#5	Τιμή
C16	0,532	M74_M75	0,548	C33	0,623	I	0,733	H50	0,860
J59_J60	0,504	L68B	0,545	H49	0,623	C18	0,731	B	0,854
N80-N82	0,500	C22	0,541	F	0,620	M73	0,726	C19	0,836
N78	0,495	G46	0,541	C30	0,614	A02	0,721	D35	0,833
J58	0,487	G47	0,537	C26	0,613	C20	0,719	E36	0,833
N77	0,483	H52	0,537	C28	0,589	S94	0,695	E37-E39	0,822
C31_C32	0,475	C13-C15	0,536	C25	0,586	A01	0,694		
P85	0,475	M69_M70	0,536	C29	0,581	C17	0,681		
H51	0,459	K64	0,532	C23	0,577	A03	0,677		
C21	0,458	G45	0,529	M71	0,576	C10-C12	0,670		

Πηγή: Ιδία επεξεργασία με βάση το λογισμικό ORA-PRO.

Σημείωση: Με σκίαση είναι ο κλάδος I (Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.3

Κλάδοι με την μεγαλύτερη κομβικότητα στην ομάδα που ανήκουν

A/A	Κλάδος	Τιμή
1	B	0,066
2	C19	0,060
3	C10-C12	0,026
4	F	0,025
5	A01	0,017
6	I	0,006
7	C25	0,005
8	C23	0,004
9	L68B	0,004
10	C21	0,003

Πηγή: Ιδία επεξεργασία με βάση το λογισμικό ORA-PRO.

Σημείωση: Εάν ο κλάδος λαμβάνει τιμή κομβικότητας υψηλότερη από την κανονική, δηλαδή, μεγαλύτερη από μία (1) τυπική απόκλιση πάνω από τη μέση τιμή, η αντίστοιχη γραμμή χρωματίζεται με μπλε χρώμα. Η γραμμή είναι πράσινη εάν ο κλάδος βρίσκεται εντός μίας (1) τυπικής απόκλισης από τη μέση τιμή.

Στον Πίνακα 6.3 εμφανίζονται οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη κομβικότητα στην ομάδα που ανήκουν. Το μέγεθος αυτό μετράει τη μεταβολή στη σταθερότητα της συστάδας (ως προς την τμηματικότητα της), όταν αφαιρείται ο συγκεκριμένος κλάδος από την αντίστοιχη ομάδα. Μια θετική τιμή υποδηλώνει ότι ο κλάδος λειτουργεί ως κόμβος εντός της ομάδας του, συμβάλλοντας στη διατήρηση της δομής της ομάδας του. Ο τουρισμός είναι ο κλάδος με τη μεγαλύτερη κομβικότητα στην ομάδα που ανήκει, ως προς τη δυνατότητα εξασφάλισης διατήρησης της δομής της, μετά τους κλάδους των Ειδών διατροφής, ποτών και προϊόντων καπνού, και των Προϊόντων γεωργίας, θήρας και συναφών υπηρεσιών.

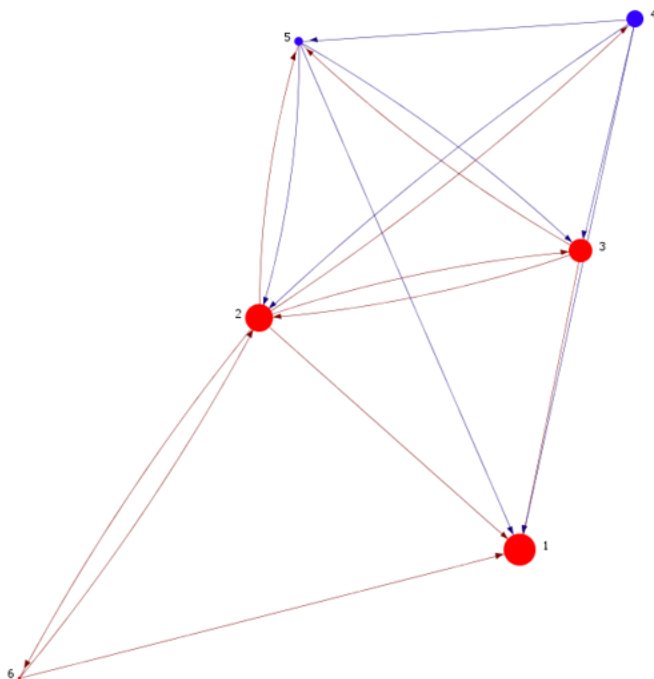
Για τη μέτρηση του δικτύου επιρροής μεταξύ των ομάδων κλάδων της ελληνικής οικονομίας, χρησιμοποιείται η μέθοδος της σύγκρισης της πυκνότητας των συνδέσεων μεταξύ δύο ομάδων με την πυκνότητα των συνδέσεων στο συνολικό σύστημα (McCulloh et al., 2013). Στην περίπτωση όπου το μέγεθος της πρώτης πυκνότητας είναι μεγαλύτερο του μεγέθους της δεύτερης, τότε θεωρείται ότι υπάρχει ιδιαίτερα σημαντική επίδραση, η οποία αναπαριστάται ως κατευθυνόμενος σύνδεσμος στο δίκτυο των διακλαδικών σχέσεων (Σχήμα 6.3).

Συγκεκριμένα, το δίκτυο των διακλαδικών επιδράσεων δείχνει ότι το οικοσύστημα του Πρωτογενή Τομέα και του Τουρισμού (Ομάδα-Κόμβος 4) έχει σημαντική επιρροή (τροφοδοτεί) όλες τις υπόλοιπες κύριες ομάδες κλάδων της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή, των Υπηρεσιών (Ομάδα-Κόμβος 1), του Εμπορίου (μαζί με υπηρεσίες logistics, διαχείρισης ακίνητης περιουσίας και χρηματοοικονομικές υπηρεσίες) (Ομάδα-Κόμβος 2), των Κατασκευών και των κατασκευαστικών εργασιών και συναφών προϊόντων και υπηρεσιών (Ομάδα-Κόμβος 3), και της Ενέργειας (Ομάδα-Κόμβος 5). Αντιθέτως, το σύμπλεγμα δραστηριοτήτων του Πρωτογενή Τομέα και του Τουρισμού δέχεται σημαντική επιρροή μόνο από μία κύρια ομάδα κλάδων, αυτή του Εμπορίου (μαζί με logistics, διαχείριση ακίνητης περιουσίας και χρηματοοικονομικές υπηρεσίες).

Τα παρόντα αποτελέσματα δείχνουν ότι βελτιώσεις σε δραστηριότητες σχετικές με τις Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης και στενά συνδεδεμένες με αυτές αναμένεται να έχουν σημαντική διάχυση στο σύνολο των συμπλεγμάτων δραστηριοτήτων της ελληνικής οικονομίας. Επίσης, τα ευρήματα υποδηλώνουν τις δυνατότητες αύξησης του βαθμού συνεργασίας και της δημιουργίας συνεργατικών σχέσεων μεταξύ ομάδων κλάδων της ελληνικής οικονομίας, αντίστοιχα με συμπεράσματα άλλων μελετών για οικονομικά δίκτυα εισροών-εκροών παγκοσμίως (Blöchl et al., 2011· McNerney et al., 2013· Contreras and Fagiolo, 2014). Η παρούσα αποτύπωση της κατάστασης του δικτύου της ελληνικής οικονομίας υπογραμμίζει την ανάγκη ενίσχυσης της παραγωγικής δομής της, έτσι ώστε να αυξηθεί η αποδοτική χρήση των πόρων, μέσω της εφαρμογής ενός συνεκτικού αναπτυξιακού σχεδίου και του συντονισμού διατομεακών πολιτικών.

ΣΧΗΜΑ 6.3

Το δίκτυο των σημαντικών σχέσεων επιρροής μεταξύ των ομάδων κλάδων της ελληνικής οικονομίας



Πηγή: Ιδία επεξεργασία με βάση το λογισμικό ORA-PRO.

6.3. Μέτρηση της επιρροής του τουρισμού σε άλλους κλάδους της οικονομίας

Η επιρροή κάθε κλάδου οικονομικής δραστηριότητας στους υπόλοιπους και, συνεπώς, ο καθορισμός των κλάδων-κλειδιών βασίζεται κυρίως στην κεντρικότητά τους μέσα στο σύστημα. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 6.2, σύμφωνα με την κατάταξη των κλάδων, ο Τουρισμός (Υπηρεσίες διαμονής και υπηρεσίες εστίασης) είναι ο κλάδος με την 5η μεγαλύτερη σταθμισμένη κεντρικότητα ή ισχύ στην ελληνική οικονομία, μετά τους κλάδους των Υπηρεσιών χονδρικού εμπορίου, των Προϊόντων οππάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου, των

Ειδών διατροφής, ποτών και προϊόντων καπνού, και της Διαχείρισης ακίνητης περιουσίας (εκτός από τα τεκμαρτά ενοίκια).

Για την εξέταση της επίδρασης του τουρισμού στους υπόλοιπους κλάδους της ελληνικής οικονομίας, χρησιμοποιείται η μέθοδος της υποθετικής απόσπασης (hypothetical extraction method). Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, μετράται η ποσοστιαία (%) μεταβολή της ισχύος των κλάδων λόγω της απόσπασης του κλάδου των Υπηρεσιών διαμονής και εστίασης από το δίκτυο της ελληνικής οικονομίας. Όπως δείχνουν τα αποτελέσματα του Πίνακα 6.4, σχεδόν ο μισός αριθμός κλάδων με τη μεγαλύτερη μεταβολή (>10%), όσον αφορά το μέγεθος της ισχύος τους, ανήκουν στο σύμπλεγμα δραστηριοτήτων σχετικών με τον Τουρισμό, δηλαδή, Προϊόντα εκτύπωσης και εγγραφής προεγγεγραμμένων μέσων (C18), Είδη διατροφής, ποτών και προϊόντων καπνού (C10-C12), Υπηρεσίες παρεχόμενες από οργανώσεις (S94), και Ψάρια και άλλα αλιευτικά προϊόντα, προϊόντα υδατοκαλλιέργειας και υπηρεσίες υποστηρικτικές προς την αλιεία (A03).

Όσον αφορά τους υπόλοιπους κλάδους –εκτός της ομάδας κλάδων συναφών με τον Τουρισμό– οι οποίοι παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη μεταβολή, αυτοί είναι: Άλλες προσωπικές υπηρεσίες και υπηρεσίες νοικοκυριών ως εργοδοτών (S96_T), Υπηρεσίες παροχής προστασίας και ερευνών, υπηρεσίες σε κτίρια και σε εξωτερικούς χώρους, υπηρεσίες διοίκησης γραφείου, γραμματειακής υποστήριξης και άλλες υπηρεσίες παροχής υποστήριξης προς τις επιχειρήσεις (N80-N82), Υπηρεσίες ταξιδιωτικών πρακτορείων και γραφείων οργανωμένων ταξιδιών και άλλες υπηρεσίες κράτησης και συναφείς υπηρεσίες (N79), Υπηρεσίες επισκευής ηλεκτρονικών υπολογιστών και ειδών ατομικής-οικιακής χρήσης (S95) και Υπηρεσίες παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών, ταινιών βίντεο και τηλεοπτικού προγράμματος, ηχογραφήσεων και μουσικών εκδόσεων, και προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών (J59-J60). Τέλος, για λόγους πληρότητας αλλά και ενίσχυσης των όσων έχουν λεχθεί παραπάνω, στο επόμενο κεφάλαιο εξετάζουμε τη θέση του τουρισμού στο δίκτυο των διεθνών αλυσίδων αξίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.4

Βαθμός ισχύος των κλάδων της ελληνικής οικονομίας και επίδραση του τουρισμού στη μεταβολή (%) της ισχύος

Κλάδος	Ισχύς	Κατάταξη	Ισχύς (χωρίς Τουρισμό)	Κατάταξη	Μεταβολή (%)	Κατάταξη
I	0,010	5			-100,000	1
C18	0,001	49	0,001	52	-25,634	2
S96_T	0,000	56	0,000	57	-22,196	3
C10-C12	0,014	3	0,011	4	-20,499	4
S94	0,002	28	0,002	32	-19,282	5
A03	0,000	58	0,000	58	-14,286	6
N80-N82	0,002	29	0,002	29	-13,751	7
N79	0,002	32	0,001	36	-12,256	8
S95	0,001	54	0,001	54	-11,640	9
J59_J60	0,001	48	0,001	50	-11,313	10
C20	0,004	20	0,003	20	-9,086	11
E37-E39	0,002	26	0,002	26	-9,069	12
A02	0,000	63	0,000	62	-8,411	13
C17	0,002	33	0,001	34	-8,395	14
C31_C32	0,001	44	0,001	45	-8,117	15
C33	0,002	30	0,002	28	-7,775	16
N78	0,000	61	0,000	60	-6,867	17
A01	0,009	10	0,008	9	-6,709	18
H53	0,001	41	0,001	41	-6,221	19
G46	0,016	1	0,015	1	-4,242	20
C28	0,001	46	0,001	46	-4,235	21
G47	0,009	8	0,009	8	-3,930	22
C30	0,000	60	0,000	59	-3,766	23
C23	0,002	25	0,002	24	-2,751	24
G45	0,002	24	0,002	23	-2,607	25
K64	0,008	12	0,007	11	-2,285	26
C13-C15	0,002	31	0,002	27	-2,152	27
J62_J63	0,002	27	0,002	25	-1,791	28
C27	0,002	34	0,002	31	-1,658	29
C25	0,004	18	0,004	18	-1,561	30
M69_M70	0,006	13	0,006	12	-1,096	31
D35	0,008	11	0,008	10	-1,019	32

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.4 (συνέχεια)

Κλάδος	Ισχύς	Κατάταξη	Ισχύς (χωρίς Τουρισμό)	Κατάταξη	Μεταβολή (%)	Κατάταξη
J61	0,004	17	0,004	16	-0,845	33
N77	0,001	43	0,001	42	-0,819	34
L68B	0,013	4	0,012	3	-0,808	35
R93	0,001	53	0,001	51	-0,776	36
C29	0,000	62	0,000	61	-0,508	37
M73	0,002	35	0,002	30	-0,495	38
R90-R92	0,002	36	0,001	33	-0,399	39
K66	0,001	38	0,001	38	-0,351	40
C19	0,015	2	0,015	2	0,399	41
C26	0,001	50	0,001	47	0,421	42
M72	0,001	52	0,001	49	0,439	43
J58	0,001	47	0,001	44	0,477	44
K65	0,001	40	0,001	39	0,503	45
O84	0,005	14	0,006	13	0,547	46
C16	0,001	55	0,001	53	0,552	47
C22	0,003	22	0,003	21	0,620	48
F	0,009	7	0,009	6	0,760	49
H51	0,001	39	0,001	37	0,990	50
E36	0,001	51	0,001	48	0,994	51
Q87_Q88	0,000	59	0,000	56	1,227	52
C21	0,001	37	0,001	35	1,303	53
H52	0,005	15	0,005	14	1,323	54
P85	0,001	42	0,001	40	1,379	55
M74_M75	0,000	57	0,000	55	1,381	56
H49	0,005	16	0,005	15	1,435	57
H50	0,009	9	0,009	7	1,455	58
Q86	0,003	23	0,003	22	1,482	59
C24	0,004	19	0,004	17	1,506	60
M71	0,003	21	0,003	19	1,582	61
B	0,009	6	0,010	5	1,602	62
L68A	0,001	45	0,001	43	1,634	63

Σημειώσεις: Για τη μέτρηση της μεταβολής (%) της ισχύος των κλάδων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της υποθετικής απόσπασης του τουρισμού από το δίκτυο της ελληνικής οικονομίας.

Με σκίαση είναι ο κλάδος Ι (Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΤΩΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΩΝ ΑΛΥΣΙΔΩΝ ΑΞΙΑΣ

7.1. Γενικά

Στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης παρουσιάζεται μία ανάλυση των διεθνών (κάθετων) διασυνδέσεων του ελληνικού τουρισμού, προκειμένου να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τη θέση του στο δίκτυο των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας (ΠΑΑ). Η ανάλυση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, με δεδομένο ότι ο τουρισμός αποτελεί μία σημαντική πηγή εισοδήματος και δημιουργίας θέσεων εργασίας για την Ελλάδα, ιδιαίτερα στις περιοχές υψηλής τουριστικής ζήτησης. Οι αλυσίδες αξίας καταγράφουν το σύνολο των αγορών και πωλήσεων των ενδιάμεσων και τελικών προϊόντων και υπηρεσιών μεταξύ των χωρών. Επομένως, η ανάπτυξη και η μέτρηση κατάλληλων δεικτών προστιθέμενης αξίας στον τουρισμό (σχετικά με τις υπηρεσίες φιλοξενίας και εστίασης) μπορεί να αποτυπώσουν με ακριβή τρόπο τον βαθμό στον οποίο (α) η τουριστική δραστηριότητα εξαρτάται από τις εισαγωγές άλλων χωρών και (β) η χώρα (και οι περιφέρειές της) μπορούν να επωφεληθούν και να ενσωματώσουν στην οικονομία τους τις εισπράξεις από τον τουρισμό. Όσο μεγαλύτερη είναι η εξάρτηση της χώρας από τις εισαγωγές, τόσο μεγαλύτερο είναι το εύρος των τουριστικών εσόδων που διαρρέουν στο εξωτερικό.

Η εξάρτηση/διαρροή αυτή μπορεί να μεταβάλλεται σημαντικά ανάλογα με τη χώρα και τις περιφέρειές της, τις υποδομές, τα γεωγραφικά και άλλα χαρακτηριστικά του τουριστικού προορισμού, την κατηγορία της τουριστικής δραστηριότητας και τη σύνθεση της παραγωγής, ιδιαίτερα σε σχέση με τον αγροτικό τομέα (Singh, 2006), τη διαθεσιμότητα και την ποικιλία τοπικών προϊόντων και, ειδικότερα, των τροφίμων (Bélisle, 1984). Η σημασία της εξάρτησης του τουρισμού από τις εισαγωγές έχει αναγνωριστεί διεθνώς για την ακριβή μέτρηση των οικονομικών και κοινωνικών επιδράσεων και των στρατηγικών

διαχείρισης του τουριστικού κλάδου (Clayton and Karagiannis, 2008· Dwyer et al., 2006· Shakeela et al., 2011). Η εκτίμηση των εν λόγω επιδράσεων μπορεί να βοηθήσει στην εξεύρεση πιθανών λύσεων και την εφαρμογή κατάλληλα σχεδιασμένων πολιτικών για τη μέγιστη δυνατότητα απορρόφηση των τουριστικών εισπράξεων από τις ελληνικές επιχειρήσεις, την υποκατάσταση εισαγόμενων αγαθών από εγχώρια προϊόντα, και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της χώρας, ιδιαίτερα στις περιοχές με αυξημένη τουριστική ζήτηση.

7.2. Δείκτες συμμετοχής του τουρισμού στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας

Λόγω του αυξημένου κόστους και της έλλειψης επαρκών, επικαιροποιημένων και υψηλής ανάλυσης στοιχείων από ερωτηματολόγια, σε εξατομικευμένο επίπεδο, είτε για τις δαπάνες τουριστών είτε για τα έσοδα και έξοδα των τουριστικών επιχειρήσεων, και των δυσκολιών που υπάρχουν για την κάλυψη και την καταγραφή όλων των πιθανών δραστηριοτήτων τουρισμού (Τσέκερης και Σκούλτσος, 2015), η συλλογή και επεξεργασία στοιχείων βασίζονται σε διεθνείς βάσεις δεδομένων προστιθέμενης αξίας. Παρά το γεγονός ότι αυτές οι βάσεις δεδομένων παρέχουν έμμεση και σωρευτική πληροφόρηση και χαρακτηρίζονται από σημαντική χρονική υστέρηση, μπορούν να θεωρηθούν ως αξιόπιστες για την ανάλυση των σχέσεων του τουρισμού στις ΠΑΑ.

Οι δείκτες συμμετοχής μιας χώρας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας αναπαριστούν τη θέση της στο παγκόσμιο εμπόριο και τα διεθνή δίκτυα παραγωγής και εφοδιαστικής αλυσίδας. Επομένως, δείχνουν τις δυνατότητες της χώρας να προσελκύσει ή να συμμετάσχει σε αλυσιδωτές δραστηριότητες παραγωγής και επεξεργασίας προϊόντων και παροχής υπηρεσιών για λογαριασμό επιχειρήσεων άλλων χωρών (offshoring). Σύμφωνα με τη μεθοδολογία του ΟΟΣΑ (OECD, 2021), για την ανάλυση των διακλαδικών–διακρατικών μητρώων προστιθέμενης αξίας, ο καθορισμός της συμμετοχής κάθε χώρας στις ΠΑΑ ορίζεται σε σχέση με τις έμπροσθεν ή οριζόντιες διασυνδέσεις (forward linkages) και τις όπισθεν ή κάθετες διασυνδέσεις (backward linkages) της με τις υπόλοιπες χώρες. Πιο συγκεκριμένα, οι οριζόντιες διασυν-

δέσεις αφορούν (ενδιάμεσες) εισροές προστιθέμενης αξίας που παράγονται στην Ελλάδα και ενσωματώνονται στις συνολικές εξαγωγές μιας άλλης χώρας προς τρίτες χώρες. Οι κάθετες διασυνδέσεις αναφέρονται στην ενσωμάτωση (ενδιάμεσων) εισροών προστιθέμενης αξίας που παράγονται σε άλλες χώρες στις συνολικές εξαγωγές της Ελλάδας. Το σύνολο των κάθετων και των οριζόντιων διασυνδέσεων μιας χώρας ορίζει τη συνολική συμμετοχή της στις ΠΑΑ (Τσέκερης και Σκίντζη, 2017).

Σε μαθηματικούς όρους, ο καθορισμός των κάθετων διασυνδέσεων μιας χώρας βασίζεται στον υπολογισμό του εξής διανύσματος:

$$EXGR_FVA_c = VB_c EXGR_{c,i}, \quad (7.1)$$

όπου το διάνυσμα $EXGR_FVA_c$ αντιστοιχεί στην εξωτερική προστιθέμενη αξία (δηλαδή, στην αξία όλων των ενδιάμεσων αγαθών και υπηρεσιών που εισάγονται από άλλες χώρες), η οποία ενσωματώνεται στις συνολικές εξαγωγές της χώρας c . Το διάνυσμα V αντιστοιχεί στον λόγο της προστιθέμενης αξίας προς τη συνολική παραγωγή της χώρας c , ο πίνακας $B_c = (I - A_c)^{-1}$ είναι η αντίστροφη μήτρα Leontief και A_c είναι ο πίνακας των τεχνολογικών συντελεστών (ή των συντελεστών εισροής ή των λόγων των εισροών) της οικονομίας στη χώρα c , που ορίζεται από τον λόγο μεταξύ της εισροής από τον κλάδο i στον κλάδο j και της συνολικής παραγωγής του κλάδου j . Τα στοιχεία $EXGR_{c,i}$ δείχνουν τις συνολικές εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών από τον τομέα οικονομικής δραστηριότητας i από τη χώρα c προς τις υπόλοιπες χώρες.

Με βάση την εκτιμώμενη ποσότητα των κάθετων διασυνδέσεων, όπως περιγράφεται στην εξίσωση (7.1), το μερίδιο $EXGR_FVASH_{c,i}$ της προστιθέμενης αξίας που παράγεται από άλλες χώρες στον κλάδο αγαθών/υπηρεσιών i και ενσωματώνεται στην προστιθέμενη αξία παραγωγής της χώρας c , ως ποσοστό των ακαθάριστων εξαγωγών της $EXGR_{c,i}$, προκύπτει ως:

$$EXGR_FVASH_{c,i} = \left(\sum_p EXGR_FVA_{c,p,i} / EXGR_{c,i} \right) \times 100 \quad (7.2)$$

όπου $EXGR_FVA_{c,p,i}$ είναι η εξωτερική προστιθέμενη αξία που ενσωματώνεται στον κλάδο των αγαθών/υπηρεσιών i της χώρας c που στη συνέχεια εξάγονται στη χώρα p . Στο πλαίσιο της παρούσας ανά-

λυσης, ο δείκτης που υπολογίζεται στην εξίσωση (7.2) αποτυπώνει τον βαθμό συμμετοχής της Ελλάδας στις κάθετες διασυνδέσεις στις ΠΑΑ του τουρισμού και, συνεπώς, τον βαθμό εξάρτησης των ακαθάριστων εξαγωγών της που αντιστοιχούν στον τομέα του τουρισμού από την εισαγωγή ενδιάμεσων αγαθών και υπηρεσιών από το εξωτερικό.

7.3. Δεδομένα

Η πρώτη κύρια πηγή στοιχείων είναι η βάση δεδομένων του ΟΟΣΑ για το εμπόριο στις αλυσίδες προστιθέμενης αξίας (Trade in Value Added ή TiVA). Μεταξύ άλλων, στη βάση αυτή παρουσιάζονται μια σειρά μεταβλητών και μετα-δεδομένων ή δεικτών που αφορούν τη συμμετοχή (ή τον βαθμό ολοκλήρωσης) της κάθε χώρας στις ΠΑΑ, τόσο ως προς το σύνολο της οικονομίας τους όσο και σε σχέση με επιλεγμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Τα στοιχεία που συλλέγονται εδώ αφορούν τη συμμετοχή των χωρών και κλάδων της παγκόσμιας οικονομίας στις ΠΑΑ μέσω των ενδιάμεσων αγαθών που εισάγονται και επανεξάγονται –ως προς το σύνολο των ακαθάριστων εξαγωγών– στον τομέα του τουρισμού στην Ελλάδα (βλ. εξίσωση (7.2)).

Διευκρινίζεται ότι η τελευταία έκδοση της συγκεκριμένης βάσης δεδομένων (OECD-TiVA) για την εξέλιξη των διεθνών αλυσίδων αξίας και κάθετων διασυνδέσεων (έκδοση έτους 2022) περιλαμβάνει στοιχεία τα οποία εκτείνονται χρονικά από το 1995 έως και το 2020. Η αντίστοιχη πλέον διαθέσιμη βάση δεδομένων για τη γεωγραφική προέλευση της προστιθέμενης αξίας ανά κλάδο που παράγεται από άλλες χώρες περιλαμβάνει στοιχεία τα οποία εκτείνονται χρονικά από το 1995 έως και το 2018 και αφορά την έκδοση του έτους 2021. Η βάση αυτή και οι υπολογιζόμενοι δείκτες αναφέρονται σε 76 χώρες όσον αφορά την έκδοση έτους 2022 (66 χώρες όσον αφορά την έκδοση έτους 2021), συμπεριλαμβάνοντας αυτές του ΟΟΣΑ, της ΕΕ27 και των G20, καθώς και επιλεγμένες οικονομίες χωρών της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ασίας και της Νότιας Αμερικής (OECD, 2021). Επιπροσθέτως, η βάση δεδομένων OECD-TiVA καλύπτει 45 κλάδους οικονομικής δραστηριότητας σε ιεραρχικά επίπεδα άθροισης (σύνολο για τη βιομηχανία, για τις επιχειρηματικές υπηρεσίες, κλπ.).

Η βάση δεδομένων OECD-TiVA βασίζεται σε πίνακες διακρατικών και διακλαδικών εισροών-εκροών, χρησιμοποιώντας στατιστικά στοιχεία Εθνικών Λογαριασμών κάθε χώρας, σύμφωνα με τη μεθοδολογία του συστήματος Εθνικών Λογαριασμών του 2008 του ΟΗΕ (2008 System of National Accounts ή SNA 2008)⁶⁰. Οι τελικοί πίνακες κατασκευάζονται χρησιμοποιώντας επιπρόσθετες πηγές σε διεθνές, εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, για την προσφορά και τη χρήση σε κάθε κλάδο σύμφωνα με τη Διεθνή Τυποποιημένη Ταξινόμηση των Οικονομικών Δραστηριοτήτων (International Standard Industrial Classification ή ISIC, Revision 4).

7.4. Αποτελέσματα

Οι διεθνείς κάθετες διασυνδέσεις του τουρισμού στην Ελλάδα, ως προς τη συνολική προστιθέμενη αξία (EXGR_FVA), όπως και το μερίδιο της προστιθέμενης αξίας που παράγεται στο εξωτερικό και ενσωματώνεται στις εξαγωγές υπηρεσιών τουρισμού (EXGR_FVASH), παρουσιάζουν διαχρονικά μεταξύ 1995-2019 μία αυξητική τάση και μια ραγδαία πτώση (-76%) το 2020 που σημαδεύτηκε από το ξέσπασμα της πανδημίας της COVID-19 (Σχήμα 7.1). Από τη μία πλευρά, τα αποτελέσματα αυτά δείχνουν την αυξημένη ενσωμάτωση του ελληνικού τουρισμού στις ΠΑΑ. Από την άλλη πλευρά, υπογραμμίζουν την αυξημένη εξάρτηση του τουρισμού από την παραγωγή ενδιάμεσων και τελικών αγαθών που παράγονται στο εξωτερικό (ο δείκτης EXGR_FVASH ανήλθε από το 10,1% το 1995 στο μέγιστο ποσοστό 16,5% το 2019 και υποχώρησε στο 16,1% το 2020) και, επομένως, τη σημαντική διαρροή εσόδων από την εγχώρια τουριστική δραστηριότητα προς το εξωτερικό.

Όσον αφορά την προέλευση των διεθνών κάθετων διασυνδέσεων του τουρισμού στην Ελλάδα, για το τελευταίο έτος με διαθέσιμα στοιχεία (2018), εκτός από τις υπόλοιπες χώρες του κόσμου (για τις οποίες αθροίζονται οι διασυνδέσεις στο 24,7%), τα μεγαλύτερα μερίδια καταλαμβάνουν, κατά σειρά, η Γερμανία (10,5%), η Ιταλία (7,7%), η Ρωσία (6,8%), η Γαλλία (6,1%) και η Ολλανδία (5,9%) (Σχήμα 7.2β).

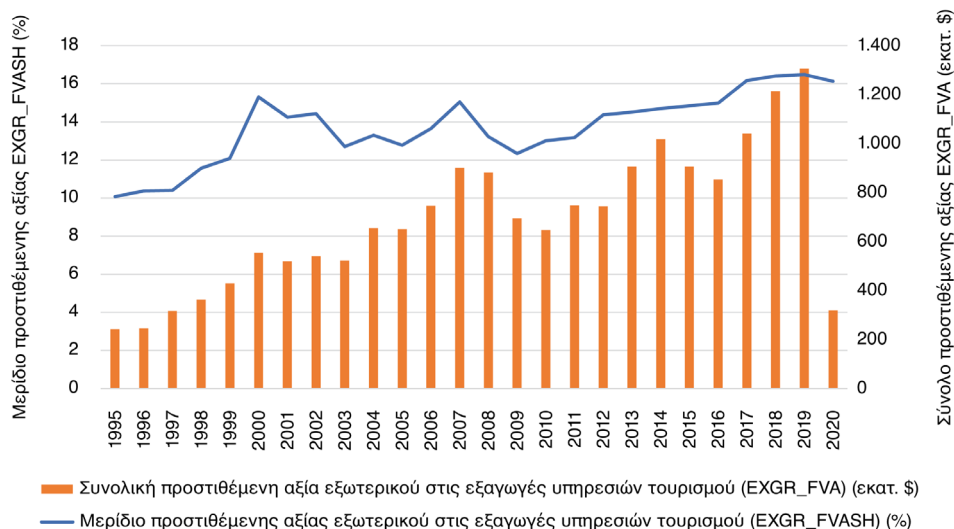
⁶⁰ Βλ. <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/sna2008.asp>

Άρα η συνολική προστιθέμενη αξία που παράγεται στο εξωτερικό και ενσωματώνεται στις ελληνικές εξαγωγές από τον τουρισμό είναι σε σημαντικό βαθμό γεωγραφικά συγκεντρωμένη σε ευρωπαϊκές χώρες. Το αποτέλεσμα αυτό αποδεικνύει τον αυξημένο βαθμό διασύνδεσης της χώρας μας με το ευρωπαϊκό δίκτυο των αλυσίδων προστιθέμενης αξίας (Tsekeris, 2021).

Ωστόσο, η σύγκριση των ποσοστών των διεθνών κάθετων διασυνδέσεων του τουρισμού στην Ελλάδα ανά χώρα προέλευσης μεταξύ των ετών 2010 (Σχήμα 7.2α) και 2018 (Σχήμα 7.2β) δείχνει ότι το συνολικό ποσοστό του «Υπόλοιπου κόσμου» αυξήθηκε από το 22,5% στο 24,7%. Ειδικότερα, τα ποσοστά EXGR_FVA που αντιστοιχούν στις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες μειώθηκαν, ενώ τα ποσοστά EXGR_FVA μεγάλων χωρών εκτός ΕΕ, όπως των ΗΠΑ και, ιδιαίτερα, της Ρωσίας αυξήθηκαν, από 3,3% σε 4,1%, και από 4,9% σε 6,8%, αντίστοιχα.

ΣΧΗΜΑ 7.1

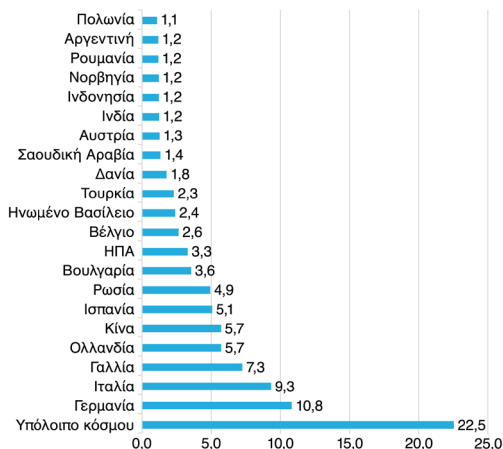
Διαχρονική εξέλιξη των διεθνών κάθετων διασυνδέσεων του τουρισμού στην Ελλάδα, 1995-2020



Πηγή: Ιδία επεξεργασία στοιχείων για τις ΠΑΑ στον τουρισμό στην Ελλάδα (OECD-TiVA, έκδοση 2022).

ΣΧΗΜΑ 7.2α

Διεθνείς κάθετες διασυνδέσεις (%) του τουρισμού στην Ελλάδα
ανά χώρα προέλευσης το 2010

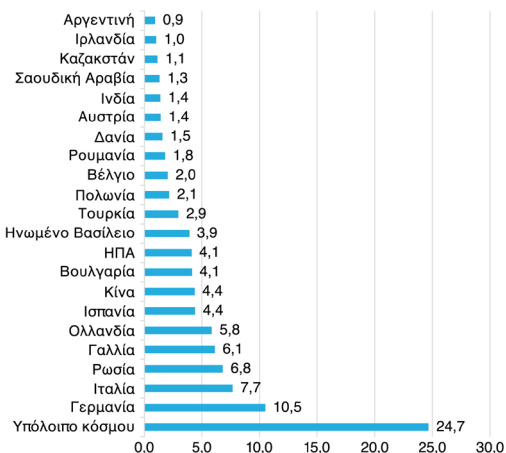


Πηγή: Ιδία επεξεργασία στοιχείων για τις ΠΑΑ στον τουρισμό στην Ελλάδα από OECD-ΤΙΝΑ (έκδοση 2021).

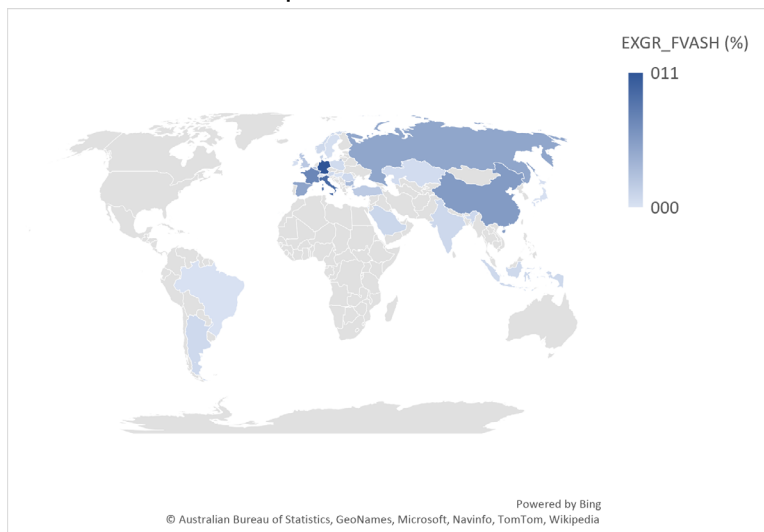
Σημειώσεις: Περιλαμβάνονται οι χώρες με μερίδια EXGR_FVASH>1%. Το ίδιο ισχύει για το Σχήμα 7.2β και για τους Χάρτες 7.1α και 7.1β.

ΣΧΗΜΑ 7.2β

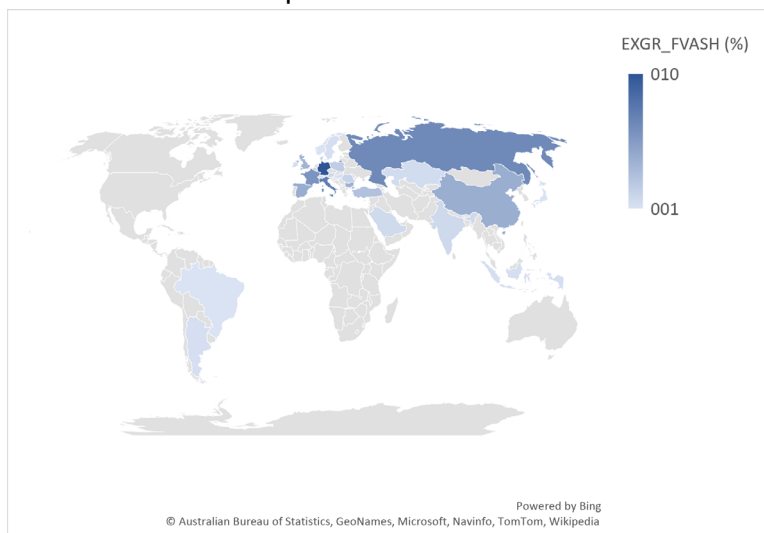
Διεθνείς κάθετες διασυνδέσεις (%) του τουρισμού στην Ελλάδα
ανά χώρα προέλευσης το 2018



ΧΑΡΤΗΣ 7.1α
Ποσοστά (%) των διεθνών κάθετων διασυνδέσεων του τουρισμού
στην Ελλάδα το 2010



ΧΑΡΤΗΣ 7.1β
Ποσοστά (%) των διεθνών κάθετων διασυνδέσεων του τουρισμού
στην Ελλάδα το 2018



Τέλος, οι Χάρτες 7.1α και 7.1β απεικονίζουν τη γεωγραφική κατανομή των αναφερόμενων μεριδίων EXGR_FVA τα έτη 2010 και 2018, αντίστοιχα. Επισημαίνεται ότι οι αναφερόμενες τάσεις κατά τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας δεν συμπεριλαμβάνουν τις πλήρεις επιδράσεις των διαταραχών στις εφοδιαστικές αλυσίδες και πιθανές στρατηγικές περιφερειοποίησης των αλυσίδων αξίας που δημιουργήθηκαν λόγω της πανδημίας της COVID-19 και του πολέμου στην Ουκρανία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την ανάλυσή μας προκύπτουν τα εξής βασικά συμπεράσματα για την εξέλιξη του ελληνικού τουρισμού:

- Σε πρώτη φάση (1950-1966), η Ελλάδα ξεκινάει με χαμηλούς αρχικά αριθμούς τόσο σε αφίξεις όσο και σε τουριστικά έσοδα, αλλά γρήγορα καταφέρνει να αυξήσει σημαντικά τους αριθμούς αυτούς. Η τουριστική ανάπτυξη της χώρας οφείλεται εν μέρει στην προβολή του πολιτισμού και του αρχαιολογικού της πλούτου, ενώ η χώρα αξιοποιεί και προορισμούς όπως η Ρόδος και η Κέρκυρα. Η οργάνωση του τουρισμού έχει μικρομεσαία μορφή, με περιορισμένη απασχόληση και υποδομές.
- Στη συνέχεια (1967-1995), η Ελλάδα βιώνει ραγδαία αύξηση στον τουρισμό και τις σχετικές υποδομές. Η ανάπτυξη υποδομών και η αυξημένη προσέλκυση τουριστών συνοδεύεται από μια αλλαγή κλίμακας της τουριστικής βιομηχανίας, με την εμφάνιση μεγάλων ξενοδοχειακών μονάδων και την είσοδο διεθνών διακινητών. Οι αφίξεις φτάνουν τα 10 εκατ. και το λεγόμενο προϊόν των 3S (ήλιος, θάλασσα, άμμος) κυριαρχεί.
- Τέλος, έχουμε το στάδιο της τουριστικής ωρίμανσης της χώρας (1995-σήμερα). Σε αυτή την περίοδο, ο ρυθμός ανάπτυξης μειώνεται και παρατηρούνται περίοδοι στασιμότητας. Συνεχίζεται η ενίσχυση των υποδομών και εισάγονται νέα τουριστικά προϊόντα. Ωστόσο, εντείνεται η διεθνοποίηση του τομέα, με έντονη παρουσία διεθνών παικτών και ηλεκτρονικών πλατφορμών. Επίσης, αναδεικνύονται ζητήματα όπως ο υπερτουρισμός και η αύξηση των βραχυχρόνιων μισθώσεων που επηρεάζουν την τοπική κοινωνία και την αγορά κατοικίας.

Ενώ όμως η παρούσα ανάλυση έχει καταγράψει τις βασικές φάσεις ανάπτυξης και τις χρονικές περιόδους που σημάδεψαν τον ελληνικό τουρισμό μέχρι σήμερα, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε πώς οι πρόσφατες κρίσεις, όπως η οικονομική κρίση του 2009 και η πανδημία της

COVID-19, έχουν επηρεάσει τον τομέα. Η ελληνική οικονομική κρίση είχε βαθιές επιπτώσεις στην οικονομία και κατ' επέκταση στον τουρισμό (Katemliadis & Papatheodorou, 2021), ενώ η πανδημία της COVID-19 επιβράδυνε σημαντικά τις τουριστικές ροές, επιβάλλοντας μια παγκόσμια αναθεώρηση των ταξιδιωτικών και υγειονομικών πρακτικών. Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ότι, ενώ η παρούσα μελέτη εστιάζει κυρίως στην οικονομική διάσταση του τουρισμού, δεν πρέπει να υποβαθμίζεται η σημαντική παραδοχή ότι τα αποτελέσματα του τουρισμού μπορεί να εξαπλώνονται με πολυδιάστατο τρόπο, αλληλεπιδρώντας, εκτός από την οικονομία και με άλλους τομείς, όπως ο κοινωνικός, ο θεσμικός, ο πολιτικός, ο τεχνολογικός και ο περιβαλλοντικός-οικολογικός (Kalantzi, Tsiotas, & Polyzos, 2017, σελ. 41). Στη συνέχεια, εστιάσαμε στην πρόσφατη περίοδο, καθώς η ταχύτατη τεχνολογική πρόοδος, οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές και οι περιβαλλοντικές προκλήσεις έχουν επηρεάσει βαθύτατα τη δυναμική και τις προοπτικές του τουρισμού. Έτσι, αναλύθηκαν λεπτομερώς τα σύγχρονα δεδομένα, αντικατοπτρίζοντας τις τρέχουσες τάσεις του κλάδου.

Κατόπιν από την επεξεργασία των δεδομένων της τουριστικής δραστηριότητας μέσα από την ανάλυση μιας σειράς μεταβλητών προέκυψαν μερικά από τα κύρια ευρήματα που είναι τα εξής:

- Για ένα χρονικό διάστημα που υπερβαίνει τη δεκαετία οι ταξιδιωτικές εισπράξεις και αφίξεις κινούνται ανοδικά δημιουργώντας νέα ιστορικά υψηλά.
- Από την ανάλυση των δεδομένων της τελευταίας δεκαετίας καταγράφεται μια σημαντική μεταβολή στη δομή των τουριστικών επιχειρήσεων μέσα στην κρίση: μειώνεται ο αριθμός των επιχειρήσεων και ταυτόχρονα αυξάνεται ο αριθμός των απασχολούμενων σε αυτές πιο γρήγορα από ό,τι συμβαίνει στο σύνολο της οικονομίας.
- Σε ό,τι αφορά την εξέλιξη της μέσης δαπάνης ανά ταξίδι είναι συνεχώς μειούμενη, έχοντας υψηλή συσχέτιση με την αντίστοιχη μείωση της διάρκειας παραμονής, ενώ οι αυξήσεις αυξάνονται ραγδαία.
- Τέλος, τα στοιχεία της απασχόλησης στον τουρισμό επιβεβαιώνουν την υψηλή απασχόληση νέων και γυναικών, χωρίς όμως

εξειδίκευση, και των οποίων η αμοιβή είναι πλέον πολύ χαμηλή και επισφαλής.

Παρά το γεγονός ότι τα παραπάνω αποτελούν μια αρκετά πολυδιάστατη περιγραφή του ελληνικού τουριστικού φαινομένου, καμία από τις μεταβλητές που αναλύσαμε δεν είναι σε θέση να προσδιορίσει τη συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία. Αυτό που χρειάζεται είναι σύγχρονες προεκτάσεις του ελληνικού συστήματος Εθνικών Λογαριασμών.

Δυστυχώς, όμως, πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η έλλειψη επαρκών στατιστικών στοιχείων και η απουσία ενός θεσμικού πλαισίου για τη μέτρηση της συμβολής του τουρισμού στην ελληνική οικονομία αποτελούν διαχρονικά ζητήματα, με αποτέλεσμα να στερούνται αξιόπιστων στοιχείων η επιστημονική και ακαδημαϊκή κοινότητα, οι επαγγελματικοί φορείς καθώς και οι αρμόδιες για τη λήψη αποφάσεων αρχές.

Η ευρέως διαδεδομένη θεωρητική και πρακτική αντιμετώπιση του τουρισμού από την πλευρά της προσφοράς ως κλάδου και προϊόντος αντικρούει στα κριτήρια ομοιογένειας που θέτουν οι διεθνείς ταξινομήσεις προϊόντων και δραστηριοτήτων και δεν επιτρέπει με όρους εθνικολογιστικούς τη μέτρηση των οικονομικών επιδράσεων του φαινομένου. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο βαθμός κατά τον οποίο ένα προϊόν είναι «τουριστικό» δεν εξαρτάται από τα φυσικά χαρακτηριστικά του προϊόντος, αλλά από τη μεταβατική κατάσταση του καταναλωτή ως επισκέπτη, που μόλις το ταξίδι ολοκληρωθεί παύει να ενεργεί υπό την ιδιότητα αυτή.

Αντίθετα, η προσέγγιση του τουρισμού από την πλευρά της ζήτησης ως μια μορφή κατανάλωσης (με σκοπό την πραγματοποίηση ενός τουριστικού ταξιδιού) σε ποικίλα προϊόντα, που προστίθεται στην αντίστοιχη κατανάλωση των μόνιμων κατοίκων του προορισμού, η οποία τροφοδοτείται από πλήθος διαφορετικών (θεσμικά και λειτουργικά) κλάδων, παρέχει τη δυνατότητα προσδιορισμού της υλικής και άυλης μορφής παραγωγής που την τροφοδοτεί. Αυτό επιτρέπει διερεύνηση των ενεργοποιούμενων επιδράσεων στα μακροοικονομικά μεγέθη. Δεδομένου ωστόσο ότι τα στοιχεία που αφορούν την τουριστική κατανάλωση εντοπίζονται διάσπαρτα στο Σύστημα Εθνικών Λογαριασμών, δεν μπορούν να παρατηρηθούν άμεσα μέσα από τις παρα-

δοσιακές εθνικολογιστικές αναλύσεις, ούτε να διακριθεί άμεσα ποιος (ο επισκέπτης ή ο μόνιμος κάτοικος) κάνει χρήση των προϊόντων που προσφέρονται στην αγορά, επιβάλλει τη συγκρότηση ενός διακριτού συστήματος μέτρησης.

Η παρούσα ανάλυση αναδεικνύει την ανάγκη συλλογής, επεξεργασίας και τακτικής επικαιροποίησης ποιοτικών στατιστικών στοιχείων για την κατάρτιση Δορυφόρων Λογαριασμών Τουρισμού (ΔΛΤ). Οι ΔΛΤ, ως προέκταση των Εθνικών Λογαριασμών, διαμορφώνουν ένα διακριτό (δορυφόρο) και διεθνώς αποδεκτό πλαίσιο ανάλυσης για το λειτουργικό πεδίο του τουρισμού. Με την προσέγγιση αυτή, μπορεί να επιτευχθεί μία πιο ακριβής, συνεπής και συστηματική μέτρηση των χαρακτηριστικών του τουρισμού και των συνδεόμενων με αυτόν δραστηριοτήτων, σε πιο λεπτομερές επίπεδο ανάλυσης και, εφόσον είναι εφικτό, ανά περιφέρεια. Συνεπώς, υπογραμμίζεται η αναγκαιότητα των ΔΛΤ προκειμένου να παρέχονται αξιόπιστες μετρήσεις των άμεσων (αλλά και των έμμεσων, δεδομένου ότι παρέχουν τη βάση υπολογισμού τους) επιδράσεων του τουρισμού στην παραγωγή, την προστιθέμενη αξία, αλλά και τις επενδύσεις και την απασχόληση στην οικονομία αναφοράς. Ελλείψει ενός τέτοιου εθνικολογιστικού εργαλείου για την Ελλάδα, έχουν επικρατήσει ανεπίσημες και επιστημονικά αμφίβολες πρακτικές που οδηγούν στην υπερδιόγκωση της συμβολής του τουρισμού στο εγχώριο προϊόν, καθώς και σε ατελείς προσπάθειες μέτρησης των επιδράσεων του στην απασχόληση και τις επενδύσεις.

Βάσει της πειραματικής προσέγγισης των ΔΛΤ στο πλαίσιο του έργου SRSS και των μετέπειτα επιστημονικών εργασιών των Hackl και Hatzimarinakis (2022, 2023, 2025) και Hatzimarinakis και Hackl (2017, 2018, 2022) εκτιμάται, βάσει ελλιπών στοιχείων και με τη χρήση στατιστικών μεθόδων, ότι το Τουριστικό Άμεσο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΤΑΑΕΠ) κατά την περίοδο 2010 έως 2019 αυξανόταν σταθερά με μέσο ετήσιο ρυθμό 5,1%, από τα 7 στα 10,9 δισ. ευρώ. Ο λόγος του ΤΑΑΕΠ προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) αυξήθηκε από 3,1% σε 6,0%, με μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης 7,5%, όταν κατά την ίδια περίοδο το ΑΕΠ της χώρας σημείωνε σημαντικές αυξομειώσεις (-22% από 2010 έως το 2016 και +5% από το 2016 έως το 2019). Το 2020 (έτος πανδημίας) ο λόγος ΤΑΑΕΠ προς ΑΕΠ έπεσε στο 1,9%, που αντιστοιχεί σε 3,2 δισ. ευρώ, ενώ το 2021 το ΤΑΑΕΠ ανέκαμψε ελαφρώς στο 3,7% του ΑΕΠ,

που αντιστοιχεί σε 6,78 δισ. ευρώ. Σημειώνεται ότι, συγκρίνοντας τα στοιχεία του 2019 με αυτά της Eurostat για την ΤΑΑΠΑ σε χώρες της Ευρώπης των 27, η Ελλάδα (με τουριστικό μερίδιο 5,5% επί της συνολικής ΑΠΑ) βρίσκεται κοντά στον ευρωπαϊκό μέσο όρο (4,5% επί της ΑΠΑ της συνολικής οικονομίας των 27).

Τονίζεται ότι στις εν λόγω εκτιμήσεις δεν έχει συνυπολογιστεί η επίδραση των ιδιόκτητων εξοχικών κατοικιών, στις οποίες αντιστοιχεί ένα αξιόλογο τμήμα της συνολικής κατανάλωσης (τεκμαρτή δαπάνη διαμονής), δεδομένου ότι συγκεντρώνουν ένα ιδιαίτερα σημαντικό τμήμα των συνολικών διανυκτερεύσεων της επικράτειας.

Ως προς την απασχόληση στον τουρισμό, οι απασχολούμενοι στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους διπλασιάστηκαν μεταξύ του 2011 και του 2019, από σχεδόν 405 χιλιάδες στις 810 χιλιάδες, με ετήσιο ρυθμό αύξησης 9,1%, ενώ κατά το 2020, το έτος της πανδημίας, ο αριθμός των απασχολούμενων μειώθηκε πάνω από 16% σε σχέση με το 2019. Παράλληλα, παρουσιάζεται αυξητική τάση στους δείκτες τόσο του ισοδύναμου της πλήρους απασχόλησης (ειδικότερα στον κλάδο των καταλυμάτων και της εστίασης) όσο και των απασχολούμενων ανά επιχείρηση. Κατά την ίδια περίοδο η τουριστική απασχόληση, δηλαδή η απασχόληση που αποδίδεται αποκλειστικά στον τουρισμό τόσο στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς όσο και στους λοιπούς κλάδους της οικονομίας, παρουσίασε σημαντική αύξηση από 178 χιλ. (2011) σε 427 χιλ. (2019), με ετήσιο ρυθμό αύξησης 11,6%, ενώ το μερίδιό της επί της συνολικής απασχόλησης στη χώρα αυξήθηκε σταθερά από 5,5% (2011) σε 9,6% (2019). Κατά το έτος της πανδημίας η τουριστική απασχόληση μειώθηκε περίπου κατά 1/3 συγκριτικά με το προηγούμενο έτος και στο 6,8% επί της συνολικής απασχόλησης της οικονομίας.

Τα αποτελέσματα της μακροχρόνιας επιστημονικής εργασίας που παρουσιάζονται στο παρόν κεφάλαιο καταδεικνύουν ότι η σημασία του τουρισμού για την ελληνική οικονομία είναι αξιοσημείωτη. Η βαρύτητα του τουρισμού στο οικονομικό και κοινωνικό γίγνεσθαι επιβάλλει τη θεσμοποίηση του εθνικολογιστικού αυτού εργαλείου, η ανάπτυξη του οποίου απαιτεί, αλλά και ενεργοποιεί, μηχανισμούς διαρκούς βελτίωσης του στατιστικού συστήματος. Η παραγωγή αξιόπιστων στοιχείων για την αποτύπωση και ανάλυση του (πραγματικού) ρόλου που διαδραματίζει ο τουρισμός, μιας σημαντικής συνιστώσας

της τελικής ζήτησης που παρουσιάζει διαχρονικά τάσεις αυξητικές, είναι επιβεβλημένη, προκειμένου να παρακολουθούνται οι διαρθρωτικές του μεταβολές και να υποστηρίζεται ο στοχευόμενος σχεδιασμός οικονομικών και ευρύτερων πολιτικών σε εθνικό αλλά και περιφερειακό επίπεδο.

Ως επόμενο βήμα, λοιπόν, εκτιμήσαμε τον τουριστικό πολλαπλασιαστή στη βάση ενός θεωρητικού πλαισίου που λαμβάνει υπόψη του, εκτός από την ετερογένεια του κεφαλαίου και τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής, τη διανομή του εισοδήματος, τις αποταμιεύσεις ανά μορφή εισοδήματος, και τις συνθέσεις της κατανάλωσης ανά μορφή εισοδήματος. Εστιάζοντας στα έσοδα από τις διεθνείς τουριστικές αφίξεις διαπιστώσαμε ότι η συνολική επίδραση του τουρισμού στο ΑΕΠ της χώρας ανέρχεται περίπου στο 11%, ενώ στην απασχόληση φθάνει το 13%. Παράλληλα, παρατηρούμε αύξηση των εισαγωγών κατά περίπου 7% και αύξηση των εκπομπών CO₂ κατά περίπου 9%. Τα παραπάνω στοιχεία αντικατοπτρίζουν μια πολύ πιο ρεαλιστική εικόνα, επιβεβαιώνοντας την επίπτωση των lockdowns στην οικονομία. Επίσης, η διερεύνηση έδειξε πως ο τουρισμός αποτελεί κλειδί για τη βραχυπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη, καθώς παρέχει τεράστιες δυνατότητες αύξησης του ΑΕΠ και δημιουργίας θέσεων εργασίας, ενώ οι εκπομπές CO₂ και οι επιπτώσεις στις εισαγωγές είναι κάτω από τους μέσους όρους της ελληνικής οικονομίας. Συνεπώς, ο τουρισμός είναι κατάλληλος για πολιτικές ζήτησης με στόχο την ανάκαμψη της οικονομίας σε μικρούς χρονικούς ορίζοντες. Ωστόσο, για τη διαμόρφωση μακροπρόθεσμων, διαρθρωτικών πολιτικών, απαιτείται ένας πολυδιάστατος προσεγγιστικός τρόπος, λαμβάνοντας υπόψη την παραγωγικότητα της εργασίας. Εδώ, ο τουρισμός φαίνεται να εισφέρει λιγότερο και, επομένως, δεν μπορεί να αποτελέσει μοχλό για μια μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή πολιτική. Φυσικά, η διερεύνηση του αναπτυξιακού χαρακτήρα του τουρισμού χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Έτσι επικεντρωθήκαμε σε αυτό το ζήτημα, εξετάζοντας τις διακλαδικές του διασυνδέσεις του με τους κλάδους της ελληνικής οικονομίας.

Η ανάλυση των διακλαδικών διασυνδέσεων δείχνει την ύπαρξη ενός αυτόνομου συμπλέγματος δραστηριοτήτων συναφών με τον Τουρισμό, κυρίως επικεντρωμένο στα Προϊόντα γεωργίας, δασοκομίας και αλιείας, τα Τρόφιμα και ποτά, και τις Υπηρεσίες διαμονής και

εστίασης, μαζί με Υπηρεσίες παρεχόμενες από οργανώσεις, και Προϊόντα από χαρτί, προϊόντα εκτύπωσης, Χημικά προϊόντα, και Υπηρεσίες διαφήμισης. Το συγκεκριμένο οικοσύστημα του Πρωτογενή Τομέα και του Τουρισμού επηρεάζει σημαντικά (τροφοδοτεί) όλες τις υπόλοιπες κύριες ομάδες κλάδων της ελληνικής οικονομίας, ενώ σε μικρότερο βαθμό επηρεάζεται από άλλες ομάδες κλάδων (σημαντικά μόνο από τις Υπηρεσίες του εμπορίου, των logistics, της Διαχείρισης ακίνητης περιουσίας και τις Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες).

Οι Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης είναι ένας από τους κλάδους με την (5η κατά σειρά) μεγαλύτερη ισχύ (σταθμισμένη κεντρικότητα βαθμού) στο δίκτυο της ελληνικής οικονομίας. Επιπρόσθετα, οι Υπηρεσίες διαμονής και εστίασης αποτελούν τον πλέον εξωστρεφή κλάδο του συμπλέγματος δραστηριοτήτων του Πρωτογενή Τομέα και του Τουρισμού, καθώς και τον κλάδο με τη μεγαλύτερη κομβικότητα στη συγκεκριμένη ομάδα, ως προς την ικανότητα διατήρησης της δομής της, μαζί με τους κλάδους των Ειδών διατροφής, ποτών και προϊόντων καπνού, και των Προϊόντων γεωργίας, θήρας και συναφών υπηρεσιών.

Η δικτύωση δραστηριοτήτων συναφών με τον Τουρισμό, μέσω της ανάπτυξης ολοκληρωμένων αλυσίδων αξιών –κυρίως, μεταξύ του αγροδιατροφικού τομέα και των υπηρεσιών διαμονής και εστίασης) σε όλα τα στάδια παραγωγής εμπορεύσιμων αγαθών, θα ενεργοποιήσει συμπληρωματικότητες και συνέργειες, συνδυάζοντας έτσι τα συγκριτικά πλεονεκτήματά τους, προωθώντας τη διάχυση γνώσης και καινοτόμες πρακτικές. Η διαδικασία ολοκλήρωσης/καθετοποίησης αναμένεται να αυξήσει την ποιότητα και τη συνολική προστιθεμένη αξία των παραγόμενων αγαθών. Τέλος, η αυξημένη αλληλεπίδραση μεταξύ του Πρωτογενή Τομέα και του Τουρισμού και των άλλων συμπλεγμάτων δραστηριοτήτων μπορεί να προάγει την ανθεκτικότητα και τις αναμενόμενες συνεργατικές επιδράσεις τους στην οικονομία.

Τέλος, για την ολοκλήρωση της ανάλυσής μας επιχειρήσαμε μία προσπάθεια βαθύτερης κατανόησης της θέσης του ελληνικού τουρισμού στις Παγκόσμιες Αλυσίδες Αξίας (ΠΑΑ) και της εξάρτησης της εγχώριας τουριστικής δραστηριότητας από εισροές ενδιάμεσων και τελικών αγαθών και υπηρεσιών από το εξωτερικό. Τα αποτελέσματά μας μπορούν να βοηθήσουν στη διαμόρφωση κατάλληλων πολιτικών και καλών πρακτικών για την ενίσχυση του εισοδήματος που παράγε-

ται από τις δραστηριότητες του τουρισμού (τις υπηρεσίες φιλοξενίας και εστίασης), με την προώθηση των τοπικών αλυσίδων προστιθέμενης αξίας, την περαιτέρω ανάπτυξη του τουρισμού με βιώσιμους και ανταγωνιστικούς όρους, καθώς και την ανάπτυξη συναφών τομέων της οικονομίας.

Τα αυξανόμενα ποσοστά της εξωτερικής προστιθέμενης αξίας, που ενσωματώνεται στις εξαγωγές υπηρεσιών τουρισμού, δείχνουν την ανάγκη διαμόρφωσης και ενίσχυσης εθνικών πολιτικών για την αντιμετώπιση της ανεπάρκειας/έλλειψης διαθέσιμων πόρων στη χώρα για τον εφοδιασμό των επιχειρήσεων που προσφέρουν υπηρεσίες φιλοξενίας και εστίασης. Προς την κατεύθυνση αυτή, μπορούν να συμβάλλουν η βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της αξιοπιστίας της τροφοδοσίας των τουριστικών επιχειρήσεων, καθώς και η οργάνωση και λειτουργία κέντρων εφοδιασμού αγροδιατροφικών προϊόντων περιφερειακής εμβέλειας, με την ανάπτυξη σύγχρονων αποθηκευτικών εγκαταστάσεων και τη χρήση συνδυασμένων μεταφορών και εξειδικευμένων υπηρεσιών (π.χ., agri-food logistics) με σύγχρονους στόλους οχημάτων.

Σχετικές πολιτικές για την ενίσχυση της εγχώριας παραγόμενης προστιθέμενης αξίας στον τουρισμό είναι η πιστοποίηση των Προϊόντων Ονομασίας Προέλευσης (ΠΟΠ), των Προϊόντων Γεωγραφικής Ένδειξης (ΠΓΕ), των προϊόντων Ονομασίας Προελεύσεως Ανωτέρας Ποιότητας, και των ελληνικών οίνων με Ονομασία Προέλευσης (VQPRD), το Ειδικό Σήμα Ποιότητας Ελληνικής Κουζίνας, το Ελληνικό Πρωινό και η δημιουργία άλλων ελληνικών brand, η στρατηγική προβολή του ελληνικού τουριστικού προϊόντος και οι δραστηριότητες προώθησης των ελληνικών τροφίμων και των εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Τέλος, τα παρόντα ευρήματα θα μπορούσαν να συμβάλλουν στη λειτουργία ενός Εθνικού Παρατηρητηρίου για την Επίτευξη Βιώσιμης Τουριστικής Ανάπτυξης, έτσι όπως έχει δρομολογηθεί από το Υπουργείο Τουρισμού, για να ενισχυθεί η βιωσιμότητα και η ανθεκτικότητα του ελληνικού τουρισμού.

Από τα παραπάνω, λοιπόν, καθίσταται επιτακτική η συστηματική και ολοκληρωμένη κατάρτιση των ΔΛΤ για την Ελλάδα. Η εφαρμογή αυτών των λογαριασμών θα συμβάλλει στην παροχή ακριβέστερων και πιο αξιόπιστων στοιχείων σχετικά με την πραγματική συνεισφορά του

τουρισμού στην οικονομία, επιτρέποντας καλύτερη κατανόηση τόσο των άμεσων όσο και των έμμεσων επιδράσεων του στην παραγωγή, την προστιθέμενη αξία, τις επενδύσεις και την απασχόληση. Η έλλειψη αυτών των μετρήσεων στερεί από τους αρμόδιους φορείς τη δυνατότητα αποτελεσματικής διαμόρφωσης στρατηγικών και πολιτικών που θα στηρίξουν τη βιώσιμη ανάπτυξη του τουρισμού.

Παράλληλα, η μελλοντική έρευνα στον τομέα του τουρισμού θα πρέπει να στραφεί προς εξαιρετικής σημασίας συστήματα, όπως είναι η φέρουσα ικανότητα των τουριστικών περιοχών. Η φέρουσα ικανότητα αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για τη βιώσιμη ανάπτυξη, καθώς συνδέεται άμεσα με τον έλεγχο των περιβαλλοντικών, κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων της τουριστικής δραστηριότητας. Ο προσδιορισμός της φέρουσας ικανότητας θα επιτρέψει τον καλύτερο σχεδιασμό πολιτικών που στοχεύουν στην αποφυγή υπερβολικής ανάπτυξης και τη διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ τουρισμού και άλλων οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, εξασφαλίζοντας μακροπρόθεσμη αειφορία για τις τουριστικές περιοχές.

Η εφαρμογή των στατιστικών/οικονομετρικών μεθόδων που παρουσιάστηκαν στην παρούσα μελέτη μπορούν μελλοντικά να επεκταθούν στο επίπεδο των περιφερειών ή/και των περιφερειακών ενότητων της χώρας, με τη χρήση οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων και περιφερειοποιημένων Εθνικών Λογαριασμών (βλ. Rodousakis et al., 2025). Στη βάση αυτών των στοιχείων, θα μπορούσαν να εξεταστούν οι τιμές των περιφερειακών πολλαπλασιαστών παραγωγής, απασχόλησης, εισαγωγών και εκπομπών CO₂ των κλάδων που σχετίζονται άμεσα ή/και έμμεσα με τον τουρισμό, και η συσχέτισή τους με άλλους κοινωνικοοικονομικούς δείκτες, όπως αυτούς που αποτυπώνουν τους στόχους βιώσιμης ανάπτυξης για μία πιο ισορροπημένη και βιώσιμη πορεία ανάπτυξης του τουρισμού.

Η μελλοντική έρευνα θα μπορούσε επίσης να εμβαθύνει στις αιτιώδεις σχέσεις των πολλαπλασιαστικών επιδράσεων του τουρισμού σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο. Τέλος, ως επέκταση της εκτίμησης των περιφερειακών Πινάκων Εισροών-Εκροών και των πολλαπλασιαστών παραγωγής, εισαγωγών και απασχόλησης, η ανάπτυξη ενός διαπεριφερειακού ή πολυπεριφερειακού Πίνακα Εισροών-Εκροών της ελληνικής οικονομίας θα μπορούσε να βοηθήσει στην εκτίμηση των

«διαρροών» του εισοδήματος που παράγεται σε κάθε περιφέρεια από τον τουρισμό στις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας, π.χ., λόγω νέων τουριστικών επενδύσεων, της δημιουργίας υποδομών ή/και της βελτίωσης της προσπελασιμότητας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

Έχοντας ως στόχο την εκτίμηση του οικονομικού αποτελέσματος του τουρισμού, χρειάζεται να διευκρινιστούν ορισμένα θεωρητικά θέματα που συνδέονται με τον υπολογισμό του ΑΕΠ.

Με βάση την απλή εξίσωση του ΑΕΠ, αυτό εξαρτάται από την κατανάλωση (C) που πραγματοποιείται σε μια οικονομία, τις ιδιωτικές επενδύσεις (I), τη δημόσια δαπάνη (G), τις εξαγωγές (X) και τις εισαγωγές (M) και αποτυπώνεται ως εξής:

$$GDP = C + I + G + X - M.$$

Ο τουρισμός υπεισέρχεται σε αυτή την εξίσωση με τα παρακάτω μεγέθη:

C_T = τουριστική κατανάλωση ημεδαπών (εγχώριος τουρισμός),

I_T = τουριστικές επενδύσεις,

G_T = δημόσιες δαπάνες και επενδύσεις,

X_T = τουριστική κατανάλωση αλλοδαπών (εισερχόμενος τουρισμός),

M_T = εισαγωγές για την παραγωγή της τουριστικής δραστηριότητας.

Η διάκριση της τουριστικής κατανάλωσης σε εγχώρια και εισερχόμενα γίνεται για προφανείς λόγους: η εισερχόμενη κατανάλωση είναι πρόσθετη και ταυτίζεται με την επίδραση που έχουν οι εξαγωγές μιας χώρας, με τη διαφορά ότι γίνεται στο εσωτερικό της χώρας, ενώ η εγχώρια τουριστική κατανάλωση είναι πραγματικά πρόσθετη και συμβάλλει στην αύξηση του ΑΕΠ όταν «αποσπάται» από την αποταμίευση και όχι από άλλες μορφές κατανάλωσης. Η τουριστική κατανάλωση δεν συνδέεται με τη μορφή καταλύματος, έστω και αν το ύψος της εξαρτάται από το αν το κατάλυμα είναι ξενοδοχείο, ενοικιαζόμε-

νο δωμάτιο, ενοικιαζόμενη ιδιωτική κατοικία, χρήση παραθεριστικής κατοικίας, φιλοξενία από συγγενείς και φίλους.

Οι τουριστικές επενδύσεις αφορούν παραγωγή πάγιου κεφαλαίου για εξυπηρέτηση τουριστών και παραθεριστών και, επομένως, αφορούν τόσο επιχειρηματικές όσο και μη επιχειρηματικές επενδύσεις (παραθεριστική & ενοικιαζόμενη κατοικία, για μίσθωση βραχεία ή μακρά –αλλά όχι για πρώτη).

Οι δημόσιες δαπάνες και επενδύσεις αφορούν τις δαπάνες και επενδύσεις του δημόσιου τομέα για την παραγωγή του «τουριστικού προϊόντος».

Οι εισαγωγές που γίνονται για την κάλυψη των αναγκών για την παραγωγή του τουριστικού προϊόντος αφορούν προϊόντα και υπηρεσίες που είτε δεν παράγονται στη χώρα, είτε παράγονται σε μη ανταγωνιστική τιμή ή/και ποιότητα.

Όπως και για την τουριστική κατανάλωση, έτσι και για τις επενδύσεις, οι επενδύσεις με κεφάλαια «εξωτερικού» είναι πρόσθετες επενδύσεις, ενώ οι επενδύσεις με κεφάλαια εσωτερικού μπορεί να έχουν μετακινηθεί από άλλους κλάδους με μικρότερη ή ασταθέστερη απόδοση, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει αναπτυξιακά σε βάθος χρόνου.

Ένα δεύτερο θέμα που συνδέεται με την τουριστική δαπάνη έχει να κάνει με τους παράγοντες που επηρεάζουν το ύψος της. Αυτοί σχετίζονται τόσο με τα κίνητρα και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του τουρίστα (στοιχεία ζήτησης), τον τρόπο οργάνωσης του ταξιδιού (στοιχεία τουριστικής αγοράς), όσο και με στοιχεία της προσφοράς (π.χ. ύπαρξη δραστηριοτήτων και γενικότερα ευκαιριών για δαπάνες) (Σπιλάνης-Βαγιάννη, 2009, σελ. 9-11).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ – ΑΡΙΘΜΟΣ, ΤΖΙΡΟΣ, ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ (2019)

Οικονομική δραστηριότητα		Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (σε χιλιάδες ευρώ)	Αριθμός απασχολουμένων
Κωδικός NACE Αναθ. 2	Περιγραφή			
4910	Υπεραστικές σιδηροδρομικές μεταφορές επιβατών	1	x	x
4931	Αστικές και προαστιακές χερσαίες μεταφορές επιβατών	1.027	438.417	12.229
4932	Εκμετάλλευση ταξί	29.129	448.953	36.095
4939	Άλλες χερσαίες μεταφορές επιβατών π.δ.κ.ά.	4.519	794.706	12.787
5010	Θαλάσσιες και ακτοπλοϊκές μεταφορές επιβατών	1.848	1.423.748	11.392
5030	Εσωτερικές πλωτές μεταφορές επιβατών	28	11.945	193
5110	Αεροπορικές μεταφορές επιβατών	85	2.836.022	4.357
5510	Ξενοδοχεία και παρόμοια καταλύματα	8.276	6.162.216	133.160
5520	Καταλύματα διακοπών και άλλα καταλύματα σύντομης διαμονής	20.768	957.401	43.041
5530	Χώροι κατασκήνωσης, εγκαταστάσεις για οχήματα αναψυχής και ρυμουλκούμενα οχήματα	295	91.172	4.701
5590	Άλλα καταλύματα	356	20.792	845
5610	Δραστηριότητες υπηρεσιών εστιατορίων και κινητών μονάδων εστίασης	40.757	4.663.953	269.315
5621	Δραστηριότητες υπηρεσιών τροφοδοσίας για εκδηλώσεις	358	100.378	4.242
5629	Άλλες υπηρεσίες εστίασης	3.266	246.911	10.439
5630	Δραστηριότητες παροχής ποτών	36.254	1.924.570	190.599
6810	Αγοραπωλησία ιδιόκτητων ακινήτων	2.133	966.030	4.484
6820	Εκμίσθωση και διαχείριση ιδιόκτητων ή μισθωμένων ακινήτων	3.810	931.037	8.982
6831	Μεσιτικά γραφεία ακινήτων	2.822	137.141	4.184

Οικονομική δραστηριότητα		Αριθμός νομικών μονάδων	Κύκλος εργασιών (σε χιλιάδες ευρώ)	Αριθμός απασχολούμενων
Κωδικός NACE Αναθ. 2	Περιγραφή			
6832	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, έναντι αμοιβής ή βάσει σύμβασης	2.008	477.405	4.994
7711	Ενοίκιαση και εκμίσθωση αυτοκινήτων και ελαφρών μηχανοκίνητων οχημάτων	1.956	950.257	7.716
7721	Ενοίκιαση και εκμίσθωση ειδών αναψυχής και αθλητικών ειδών	732	46.661	1.674
7911	Δραστηριότητες ταξιδιωτικών πρακτορείων	2.448	1.868.027	14.174
7912	Δραστηριότητες γραφείων οργανωμένων ταξιδιών	1.094	1.061.881	8.249
7990	Άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών κρατήσεων και συναφείς δραστηριότητες	256	24.522	755
9001	Τέχνες του θεάματος	1.941	36.612	2.721
9002	Υποστηρικτικές δραστηριότητες για τις τέχνες του θεάματος	2.239	172.707	10.270
9003	Καλλιτεχνική δημιουργία	3.037	62.559	4.382
9004	Εκμετάλλευση αιθουσών θεαμάτων και συναφείς δραστηριότητες	181	27.050	1.346
9101	Δραστηριότητες βιβλιοθηκών και αρχειοφυλακείων	318	21.236	1.403
9102	Δραστηριότητες μουσείων	169	28.953	1.416
9103	Λειτουργία ιστορικών χώρων και κτιρίων και παρόμοιων πόλων έλξης επισκεπτών	85	2.210	182
9104	Δραστηριότητες βοτανικών και ζωολογικών κήπων και φυσικών βιοτόπων	52	6.576	508
9200	Τυχερά παιχνίδια και στοιχήματα	4.226	5.362.880	18.245
9311	Εκμετάλλευση αθλητικών εγκαταστάσεων	599	78.627	4.873
9312	Δραστηριότητες αθλητικών ομίλων	2.480	53.789	7.119
9313	Εγκαταστάσεις γυμναστικής	1.985	61.011	8.470
9319	Άλλες αθλητικές δραστηριότητες	1.206	208.732	4.760
9321	Δραστηριότητες πάρκων αναψυχής και άλλων θεματικών πάρκων	145	21.683	1.170
9329	Άλλες δραστηριότητες διασκέδασης και ψυχαγωγίας	2.680	166.231	11.497

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Μητρώο επιχειρήσεων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ

**ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΙ
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΤΩΝ ΔΛΤ**

Στο εν λόγω παράρτημα παρέχεται μια συνοπτική παρουσίαση του εννοιολογικού και μεθοδολογικού πλαισίου των ΔΛΤ τόσο ως προς την πλευρά της ζήτησης όσο και της προσφοράς. Αναλύονται επίσης τα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη για τη μέτρηση της άμεσης συμβολής του τουρισμού στο εγχώριο προϊόν, και περιγράφεται η βασική λειτουργία των πινάκων των ΔΛΤ.

Γ.Α. Ο προσδιορισμός του τουρισμού από την πλευρά της ζήτησης

Για την ανάλυση των επιδράσεων του τουρισμού σε μια οικονομία υποδοχής, στο εφελτήριο της παρατήρησης τοποθετείται ο επισκέπτης που καταναλώνει και όχι το προϊόν που καταναλώνεται. Ο τουρισμός αποτελεί, με άλλα λόγια, ένα φαινόμενο που ενεργοποιείται από την πλευρά της ζήτησης.

Σύμφωνα με το IRTS 2008 (παρ. 2.9 και 2.13), ως επισκέπτης ορίζεται ένας ταξιδιώτης¹ που ταξιδεύει σε έναν κύριο προορισμό εκτός του συνηθισμένου του περιβάλλοντος², για λιγότερο από έναν χρόνο, για οποιονδήποτε κύριο σκοπό (επαγγελματικό, αναψυχή ή άλλο προσωπικό σκοπό) εκτός από το να απασχοληθεί³ σε οντότητα που κατοι-

¹ Ταξιδιώτης: είναι κάποιος που κινείται μεταξύ διαφορετικών γεωγραφικών τοποθεσιών για οποιονδήποτε σκοπό και οποιαδήποτε διάρκεια. Τα ταξίδια αναφέρονται στη δραστηριότητα των ταξιδιωτών (IRTS 2008, παρ. 2.4).

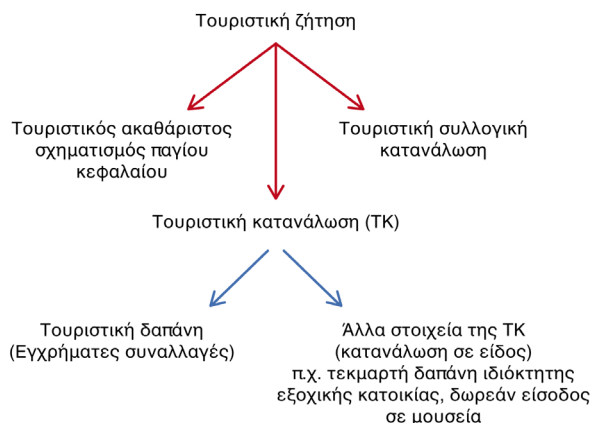
² Η έννοια του *συνηθισμένου περιβάλλοντος* ορίζεται ως η γεωγραφική περιοχή, ανεξάρτητα από το αν είναι ενιαία ή όχι, μέσα στην οποία το άτομο πραγματοποιεί τις καθημερινές του δραστηριότητες. Στον εκάστοτε ορισμό του συνηθισμένου περιβάλλοντος (εναπόκειται στην κάθε περίπτωση μελέτης) λαμβάνεται υπόψη η απόσταση, η συχνότητα και η διάρκεια των δραστηριοτήτων. Το σύνθετο περιβάλλον ενός ατόμου περιλαμβάνει τον τόπο συνήθους διαμονής του νοικοκυριού στο οποίο ανήκει, τον τόπο εργασίας ή σπουδών του και κάθε άλλο τόπο που επισκέπτεται τακτικά και συχνά, ακόμη και όταν ο τόπος αυτός βρίσκεται μακριά από τον τόπο συνήθους διαμονής του ή σε άλλη τοποθεσία, εκτός από τις εξοχικές κατοικίες. Οι εξοχικές κατοικίες εξαιρούνται, δεδομένου ότι τα μέλη του νοικοκυριού τις επισκέπτονται κυρίως για σκοπούς ανάπαυλας, αναψυχής και διακοπών (για περισσότερες λεπτομέρειες περί της έννοιας του συνηθισμένου περιβάλλοντος βλέπε IRTS 2008, παρ. 2.21-2.28).

³ Αφορά τις περιπτώσεις σύναψης σχέσης εξαρτημένης εργασίας, τυπικής ή άτυπης, αμφίδρομη εθελοντικής, με σκοπό την αμοιβή σε χρήμα ή σε είδος, όπως είναι οι περιπτώσεις των διασυννοριακών και εποχικών εργατών (π.χ. για εργασία σε αγρούς ή ξενοδοχείο). Οι λοιπές περιπτώσεις (π.χ. αυτοαπασχολούμενοι που παρέχουν υπηρεσίες) εντάσσονται στα επαγγελματικά ταξίδια, που αποτελούν μέρος του τουρισμού.

κεί στη χώρα ή τον τόπο επίσκεψης. Αυτά τα ταξίδια που πραγματοποιούν οι επισκέπτες χαρακτηρίζονται ως τουριστικά ταξίδια⁴. Ο τουρισμός αναφέρεται στη δραστηριότητα των επισκεπτών και ο επισκέπτης ταξινομείται ως τουρίστας (διανυκτερεύων επισκέπτης), εάν το ταξίδι του/της περιλαμβάνει διανυκτέρευση, ή ως ημερήσιος επισκέπτης (ή εκδρομέας) σε διαφορετική περίπτωση.

Η έννοια της τουριστικής ζήτησης σχηματίζεται από τρεις συνιστώσες: την τουριστική κατανάλωση (που σχεδόν ταυτίζεται με την ιδιωτική κατανάλωση, όπως αυτή ορίζεται στο ΣΕΛ), την τουριστική συλλογική κατανάλωση και τον τουριστικό ακαθάριστο σχηματισμό παγίου κεφαλαίου (Σχήμα Γ.1). Ωστόσο, σε αντίθεση με την έννοια της τουριστικής κατανάλωσης, ανεπίλυτες μέχρι σήμερα προκλήσεις σχετικά με τον ορισμό και τη μέτρηση των άλλων δύο συνιστωσών αναβάλλουν, μέχρι έως ότου συσσωρευτεί επαρκής εμπειρία και περαιτέρω έρευνα, τη διαμόρφωση ενός σαφή ορισμού και δείκτη μέτρησης του συνολικότερου μεγέθους της τουριστικής ζήτησης. Στις υποενότητες που ακολουθούν καθεμία εκ των συνιστωσών περιγράφεται συνοπτικά.

ΣΧΗΜΑ Γ.1
Σχηματική απεικόνιση της τουριστικής ζήτησης



Πηγή: Ιδία επεξεργασία του συγγραφέα.

⁴ Τα τουριστικά ταξίδια είναι πάντοτε κυκλικά (επιστροφή στον τόπο μόνιμης κατοικίας).

Γ.Α1. Τουριστική κατανάλωση

Η τουριστική κατανάλωση συνιστά πιο διευρυμένη έννοια από αυτήν των τουριστικών δαπανών. Οι τουριστικές δαπάνες αναφέρονται στο ποσό που καταβάλλεται για την απόκτηση καταναλωτικών αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και τιμαλφών, για ιδία χρήση ή χρήση που προορίζεται για άλλον, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν σε τουριστικά ταξίδια ή που αποκτώνται κατά τη διάρκεια αυτών. Περιλαμβάνει δαπάνες από τους ίδιους τους επισκέπτες, καθώς και έξοδα που καταβάλλονται από άλλους για λογαριασμό των επισκεπτών (IRTS 2008, παρ. 4.2).

Με βάση τον ορισμό, ως τουριστικές δαπάνες λογίζονται όλα τα αγαθά και οι υπηρεσίες που αποκτώνται κατά τη διάρκεια ενός τουριστικού ταξιδιού. Συμπεριλαμβάνονται όμως και όλες οι υπηρεσίες που παρέχονται πριν από το ταξίδι αλλά σχετίζονται σαφώς με αυτό, όπως για παράδειγμα υπηρεσίες ταξιδιωτικού γραφείου, υπηρεσίες διαβατηρίου, ιατρικοί έλεγχοι και εμβολιασμοί, καθώς και αγαθά που αποκτήθηκαν πριν από το ταξίδι με σκοπό να χρησιμοποιηθούν κατά τη διάρκεια αυτού, όπως ιματισμός, φάρμακα ή δώρα.

Οι τουριστικές δαπάνες, όπως αυτές ορίζονται από το εννοιολογικό πλαίσιο των ΔΛΤ, περιλαμβάνουν όλα τα επιμέρους προϊόντα που το ΣΕΛ θεωρεί ως καταναλωτικά, που ικανοποιούν δηλαδή τις ατομικές επιθυμίες και ανάγκες, όπως διαμονή, φαγητό, μεταφορές, αγορές κλπ. Κατά συνέπεια, η έννοια της τουριστικής δαπάνης ταυτίζεται με αυτήν της τελικής καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών, διαφοροποιείται ωστόσο από αυτήν ως προς τα ακόλουθα σημεία:

- Στην τουριστική δαπάνη περιλαμβάνονται εξ ορισμού τα τιμαλφή που αποκτώνται κατά τη διάρκεια των ταξιδιών, όπως πίνακες, έργα τέχνης, κοσμήματα, κλπ., ανεξάρτητα από τη μοναδιαία αξία τους, δεδομένου ότι η αγορά τιμαλφών δύναται να αποτελεί κεντρικό κίνητρο πραγματοποίησης ενός τουριστικού ταξιδιού. Το τιμαλφή, ωστόσο, αντιμετωπίζονται από το ΣΕΛ ως επενδυτικά αγαθά.
- Στην τουριστική δαπάνη περιλαμβάνονται και οι δαπάνες σε επαγγελματικά ταξίδια που καλύπτονται από τους εργοδότες (π.χ. κόστος διαμονής και μεταφορών). Οι εν λόγω δαπάνες αντιμετωπίζονται από το ΣΕΛ ως ενδιάμεση κατανάλωση (εισροή) της παραγωγικής διαδικασίας, δεδομένου ότι αποτελούν κατα-

βαλλόμενο κόστος με στόχο την παραγωγή του τελικού προϊόντος (π.χ. ταξίδι αντιπροσώπων για συμμετοχή σε εμπορικές εκθέσεις). Εντούτοις, στην τουριστική στατιστική αποτελούν μέρος της τουριστικής κατανάλωσης, διότι θεωρούνται ως απόκτηση υπηρεσιών που συνδέεται άμεσα με τις δραστηριότητες ενός επισκέπτη στο πλαίσιο πραγματοποίησης ενός ταξιδιού. Κατά συνέπεια, η ζήτηση που ενεργοποιείται από το τμήμα εκείνο που αποτελεί ενδιάμεση ανάλωση δημιουργεί ακαθάριστη προστιθέμενη αξία για τον τουρισμό υπό το πρίσμα των ΔΛΤ.

Εκτός από τις τουριστικές δαπάνες, η τουριστική κατανάλωση περιλαμβάνει επιπρόσθετα άλλα στοιχεία τα οποία αποκτώνται-καταναλώνονται χωρίς όμως τη μεσολάβηση εγχρήματης συναλλαγής. Τέτοια στοιχεία, που χαρακτηρίζουν τις *Άλλες συνιστώσες της τουριστικής κατανάλωσης*, αφορούν:

- τεκμαρτές δαπάνες για υπηρεσίες διαμονής που παρέχονται από εξοχικές κατοικίες κάθε μορφής στους ιδιοκτήτες τους (τεκμαρτό ενοίκιο),
- κοινωνικές μεταβιβάσεις σε είδος προς ωφέλεια των επισκεπτών (αφορά μη αγοραία προϊόντα όπως, ιατρικές υπηρεσίες από συνταξιοδοτικά προγράμματα, δωρεάν στέγαση σε φοιτητές Erasmus, εισιτήρια μουσείων και παραστάσεων), και
- την τεκμαρτή κατανάλωση υπηρεσιών που επωφελούνται οι επισκέπτες, το κόστος των οποίων επιβαρύνονται τρίτα πρόσωπα (π.χ. η παροχή δωρεάν ή μειωμένου εισιτηρίου μεταφοράς σε ταξίδια διακοπών από έναν αερομεταφορέα στους υπαλλήλους του).

Σημειώνεται ιδιαίτερα ότι θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι η έννοια της τουριστικής δαπάνης και κατανάλωσης είναι ευρύτερη από αυτήν της τελικής καταναλωτικής δαπάνης των νοικοκυριών, όταν συγκρίνονται τα συνολικά τους μεγέθη. Δεδομένου ότι εννοιολογικά διαφέρουν ως προς την κάλυψη, οι τουριστικές δαπάνες και η τουριστική κατανάλωση δεν θα πρέπει να εκφράζονται ως μερίδια (%) επί του ΑΕΠ (μια πρακτική ευρέως διαδεδομένη) ή της συνολικής τελικής κατανάλωσης των νοικοκυριών, παρά μόνο όταν σκοπό της ανάλυσης αποτελεί η συγκριτική αξιολόγηση της διαχρονικής τους εξέλιξης (βλ. TSA:RMF 2008, παρ. 4.84).

Σύμφωνα με το IRTS 2008, με βάση τη χώρα διαμονής των συναλλασσόμενων μερών, επισκεπτών και παρόχων προϊόντων, σχηματίζονται οι ακόλουθες μορφές τουρισμού:

- Ο *εισερχόμενος τουρισμός*, που περιλαμβάνει τις δραστηριότητες των μη μόνιμων κατοίκων εντός της χώρας αναφοράς στο πλαίσιο ενός εισερχόμενου τουριστικού ταξιδιού.
- Ο *εσωτερικός τουρισμός*, που περιλαμβάνει τις δραστηριότητες των μόνιμων κατοίκων εντός της χώρας αναφοράς, είτε στο πλαίσιο ενός εσωτερικού τουριστικού ταξιδιού είτε στο πλαίσιο ενός εξερχόμενου τουριστικού ταξιδιού.
- Ο *εξερχόμενος τουρισμός*, που περιλαμβάνει τις δραστηριότητες των μόνιμων κατοίκων εκτός της χώρας αναφοράς, είτε στο πλαίσιο ενός εξερχόμενου τουριστικού ταξιδιού είτε στο πλαίσιο ενός εσωτερικού τουριστικού ταξιδιού.
- Ο *εγχώριος τουρισμός*, που περιλαμβάνει τον εισερχόμενο και εσωτερικό τουρισμό, δηλαδή τις δραστηριότητες τόσο των επισκεπτών-μόνιμων κατοίκων όσο και των επισκεπτών-μη μόνιμων κατοίκων εντός της χώρας αναφοράς, στο πλαίσιο είτε διεθνών είτε εσωτερικών τουριστικών ταξιδιών.
- Ο *εθνικός τουρισμός*, που περιλαμβάνει τον εσωτερικό και εξερχόμενο τουρισμό, δηλαδή τις δραστηριότητες των επισκεπτών-μόνιμων κατοίκων εντός και εκτός της χώρας αναφοράς, στο πλαίσιο είτε εσωτερικών είτε εξερχόμενων τουριστικών ταξιδιών.
- Ο *διεθνής τουρισμός*, που περιλαμβάνει τον εισερχόμενο και εξερχόμενο τουρισμό, δηλαδή τις δραστηριότητες των μη μόνιμων κατοίκων εντός της χώρας αναφοράς στο πλαίσιο εισερχόμενων τουριστικών ταξιδιών, καθώς και τις δραστηριότητες των μόνιμων κατοίκων εκτός της χώρας αναφοράς στο πλαίσιο είτε εσωτερικών είτε εξερχόμενων τουριστικών ταξιδιών.

Κατά αντιστοιχία, οι μορφές των τουριστικών δαπανών διαμορφώνεται ως εξής:

- *Εισερχόμενες τουριστικές δαπάνες*, που αφορούν τις δαπάνες των επισκεπτών-μη μόνιμων κατοίκων εντός της οικονομίας αναφοράς.

- *Εσωτερικές τουριστικές δαπάνες*, που αφορούν τις δαπάνες των επισκεπτών-μόνιμων κατοίκων εντός της οικονομίας αναφοράς.
- *Εξερχόμενες τουριστικές δαπάνες*, που αφορούν τις δαπάνες των επισκεπτών-μόνιμων κατοίκων εκτός της οικονομίας αναφοράς.
- *Εγχώριες τουριστικές δαπάνες*, που αφορούν όλες τις δαπάνες των επισκεπτών, τόσο μόνιμων όσο και μη μόνιμων κατοίκων, εντός της οικονομίας αναφοράς. Ως μέγεθος προκύπτει από το άθροισμα των εισερχόμενων και εσωτερικών τουριστικών δαπανών. Περιλαμβάνουν την απόκτηση αγαθών και υπηρεσιών που εισάγονται εντός της χώρας αναφοράς. Αποτελεί το σημαντικότερο μέγεθος για την οικονομία αναφοράς σχετικά με την τουριστική κατανάλωση.
- *Εθνικές τουριστικές δαπάνες*, που αφορούν τις δαπάνες των επισκεπτών-μόνιμων κατοίκων τόσο εντός όσο και εκτός της οικονομίας αναφοράς. Ως μέγεθος προκύπτει από το άθροισμα των εσωτερικών και εξερχόμενων τουριστικών δαπανών.

Πρέπει να επισημανθεί στο σημείο αυτό το γεγονός ότι, από τη μεταφρασμένη στην ελληνική γλώσσα έκδοση της Οδηγίας 95/57/ΕΚ, που αντικαταστάθηκε από τον Κανονισμό (ΕΕ) 692/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, προέκυψε ένα ζήτημα απόδοσης των όρων του εσωτερικού και εγχώριου τουρισμού. Ο «εγχώριος τουρισμός» αποτελεί απευθείας, ωστόσο εσφαλμένη, μετάφραση του όρου «domestic tourism» και αντίστοιχα ο «εσωτερικός τουρισμός» του «internal tourism». Όπως μάλιστα διευκρινίζεται στο 1993 RTS (United Nations & World Tourism Organization, 1994, σελίδα 5, παρ. 14), που αποτελεί τον πρόδρομο της πλέον επικαιροποιημένης έκδοσης για τις στατιστικές στον τουρισμό, IRTS 2008:

«Ο όρος «domestic» που χρησιμοποιείται στο πλαίσιο του τουρισμού διαφέρει από τη χρήση του στο πλαίσιο των Εθνικών Λογαριασμών. Ο όρος «domestic», στο πλαίσιο του τουρισμού, διατηρεί τις αρχικές συνδηλώσεις του μάρκετινγκ, δηλαδή αναφέρεται σε κατοίκους που ταξιδεύουν εντός της χώρας τους. Στο πλαίσιο των Εθνικών Λογαριασμών αναφέρεται στις δραστηριότητες και τις δαπάνες τόσο των κατοίκων όσο και των μη κατοίκων που ταξιδεύουν εντός

της χώρας αναφοράς, δηλαδή τόσο στον «domestic» [εσωτερικό] όσο και στον εισερχόμενο τουρισμό.»

Είναι φανερό ότι στην ελληνική γλώσσα δεν αιτιολογείται η υιοθέτηση της ανωτέρω προσαρμογής, καθότι δημιουργεί μια ανώφελη αναντιστοιχία με τον όρο «εγχώριος» όπως ορίζεται στους Εθνικούς Λογαριασμούς (π.χ. εγχώριο προϊόν), των οποίων οι ΔΛΤ αποτελούν λειτουργική προέκταση. Δημιουργεί επίσης σύγχυση στον κόσμο (χρήστες στατιστικών, ακαδημαϊκή κοινότητα, κλπ.), δεδομένου ότι παραδοσιακά ο όρος «εσωτερικός τουρισμός» εξέφραζε τις μετακινήσεις των μόνιμων κατοίκων εντός της χώρας κατοικίας τους.

Γ.Α2. Τουριστική συλλογική κατανάλωση

Η *τουριστική συλλογική κατανάλωση* αφορά διοικητικές δαπάνες του δημόσιου τομέα σε τομείς που σχετίζονται με την υποστήριξη και τον έλεγχο του τουρισμού όπως την προώθηση και προβολή των προορισμών, τις καμπάνιες ενημέρωσης επισκεπτών, τον σχεδιασμό και προγραμματισμό της τουριστικής ανάπτυξης, την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς, την υγιεινή, την ασφάλεια κλπ.

Οι συλλογικές (δηλ. που δεν καταναλώνονται ατομικά αλλά συλλογικά) μη αγοραίες (δηλ. που δεν πωλούνται σε κάποια αγορά) υπηρεσίες έχουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά:

- Η παροχή της υπηρεσίας μπορεί να γίνει ταυτόχρονα σε κάθε μέλος της κοινωνίας ή σε συγκεκριμένα τμήματά της, σε συγκεκριμένη περιοχή ή τοποθεσία.
- Η χρήση τέτοιων υπηρεσιών είναι συνήθως παθητική και δεν απαιτεί τη ρητή συμφωνία ή ενεργή συμμετοχή όλων των χρηστών.
- Η παροχή συλλογικής υπηρεσίας σε ένα άτομο δεν επηρεάζει τη διαθεσιμότητά της σε άλλους χρήστες. Δηλαδή, δεν υπάρχει ανταγωνισμός στην απόκτηση της υπηρεσίας.

Οι συλλογικές μη αγοραίες υπηρεσίες εκτιμώνται βάσει του κόστους παραγωγής τους καθότι η αξία της κατανάλωσης είναι, κατά κανόνα στις περιπτώσεις των μη αγοραίων προϊόντων, ίση με την αξία της παραγωγής.

Οι λειτουργίες αυτές μπορούν να αναπτυχθούν σε διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης, το εθνικό, το περιφερειακό ή και τοπικό-δημοτικό επίπεδο. Ωστόσο, η διάκριση των τουριστικών χρήσεων από τις λοιπές χρήσεις καθιστούν ακόμα προσωρινό το μεθοδολογικό και εννοιολογικό πλαίσιο μέτρησης ενός συνολικού μεγέθους της τουριστικής συλλογικής κατανάλωσης στο διεθνές πλαίσιο των ΔΛΤ.

Γ.Α3. Τουριστικός ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου

Η ανάλυση των επενδύσεων είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον τουρισμό, διότι, στις περισσότερες των περιπτώσεων, ο τουρισμός δεν είναι εφικτό να αναπτυχθεί σε αξιόλογη κλίμακα εάν υπάρχει έλλειψη βασικών υποδομών σε μεταφορές, διαμονή, αναψυχή, υπηρεσίες υγείας και άλλες εγκαταστάσεις, οι οποίες καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη φύση και την ένταση των τουριστικών ροών.

Σύμφωνα με το πλαίσιο των ΔΛΤ (TSA:RMF 2008), οι επενδύσεις που σχετίζονται με τον τουρισμό μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κύριες κατηγορίες:

- *Τουριστικά ειδικά περιουσιακά στοιχεία:* Τα εν λόγω πάγια στοιχεία χρησιμοποιούνται αποκλειστικά (ή σχεδόν) στην παραγωγή Τουριστικά Χαρακτηριστικών Προϊόντων (για ορισμό βλ. Ενότητα ΓΒ του παρόντος Παραρτήματος). Ελλείψει τουρισμού, τέτοια περιουσιακά στοιχεία θα είχαν μικρή αξία, καθώς δεν θα μπορούσαν εύκολα να μετατραπούν σε πάγιο κεφάλαιο για μη τουριστική χρήση. Παραδείγματα τέτοιων περιουσιακών στοιχείων αποτελούν τα κρουαζιερόπλοια, τα λεωφορεία περιηγήσεων, οι ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις, τα κέντρα συνεδρίων, οι μαρίνες, τα τελεφερίκ κλπ., όπως επίσης και οι εξοχικές κατοικίες, οι οποίες (κατ' εξαίρεση) μπορούν εύκολα να μετατραπούν σε κύρια κατοικία.
- *Επενδύσεις από τους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους σε μη τουριστικά ειδικά πάγια περιουσιακά στοιχεία:* Αποτελούν επενδύσεις που θεωρούνται ότι σχετίζονται με τον τουρισμό όχι λόγω της φύσης των ίδιων των περιουσιακών στοιχείων, αλλά λόγω της χρήσης τους από έναν Τουριστικά Χαρακτηριστικό Κλάδο, όπως είναι τα συστήματα υπολογιστών και οι εγκαταστάσεις πλυντηρίων του ξενοδοχειακού κλάδου κλπ.

- *Υποδομή σχετική με τον τουρισμό:* Η εν λόγω υποδομή δημιουργείται κυρίως από τις δημόσιες αρχές για τη διευκόλυνση του τουρισμού. Η σύνδεσή της με τον τουρισμό είναι συνήθως δυσδιάκριτη, δεδομένου ότι μπορεί να αναπτυχθεί προκειμένου είτε ειδικότερα να εξυπηρετήσει τον τουρισμό σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, είτε γενικότερα να τον διευκολύνει, παρόλο που αυτό ενδέχεται να μην αποτελεί τον πρωταρχικό ή μοναδικό σκοπό της επένδυσης. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι Ολυμπιακές εγκαταστάσεις, το οδικό δίκτυο, ο ηλεκτροφωτισμός, το δίκτυο ύδρευσης, οι υποδομές σε παραλίες, οι νοσοκομειακές εγκαταστάσεις, τα αεροδρόμια και λιμάνια κλπ.

Όπως επισημαίνεται από το TSA:RMF 2008 (παρ. 2.55), ο *τουριστικός ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου* σχετίζεται με παραχθέντα πάγια περιουσιακά στοιχεία που διαχειρίζονται παραγωγοί με μόνιμη εγκατάσταση στη χώρα ή περιοχή της επίσκεψης. Εξαιρούνται περιουσιακά στοιχεία που διαχειρίζονται εντός της οικονομικής επικράτειας οι παραγωγοί από άλλη περιοχή ή χώρα μόνιμης εγκατάστασης. Στην εξαίρεση ωστόσο δεν εντάσσονται οι εξοχικές κατοικίες, οι οποίες συνεκτιμώνται στον σχηματισμό του κεφαλαίου από τον τουρισμό ανεξάρτητα από τη χώρα μόνιμης κατοικίας του ιδιοκτήτη. Η μόνιμη εγκατάσταση του κατόχου αποτελεί κριτήριο και για κινητά περιουσιακά στοιχεία που είναι ζωτικής σημασίας για τον τουρισμό, αλλά δεν βρίσκονται υπό την κατοχή των παραγωγών-μόνιμων κατοίκων, όπως για παράδειγμα αεροσκάφη, τρένα, πορθμεία, κρουαζιερόπλοια και ενοικιαζόμενα αυτοκίνητα.

Η κύρια δυσκολία στην εκτίμηση ενός συνολικού μεγέθους που να εκφράζει τον σχηματισμό παγίου κεφαλαίου στον τουρισμό είναι η διάκριση των τουριστικών χρήσεων από τις λοιπές χρήσεις, όπως είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό στην περίπτωση των δημόσιων υποδομών. Η πολυπλοκότητα αυτή καθιστά προσωρινό το μεθοδολογικό και εννοιολογικό πλαίσιο προσέγγισης του εν λόγω μεγέθους στο διεθνές πλαίσιο των ΔΛΤ.

Γ.Β. Ο προσδιορισμός του τουρισμού από την πλευρά της προσφοράς

Τα επικαιροποιημένα πλαίσια των ΔΛΤ (TSA:RMF 2008) και των Εθνικών Λογαριασμών (SNA 2008 και ESA 2010, σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο αντίστοιχα) είναι δομικά συνδεδεμένα και μοιράζονται τις έννοιες του προϊόντος και της οικονομικής δραστηριότητας, τα οποία ταξινομούνται στη βάση κοινών διεθνών ταξινομήσεων προϊόντων και δραστηριοτήτων (CPC rev. 2. και ISIC rev. 4. αντίστοιχα, των Ηνωμένων Εθνών, και CPA 2008 και NACE rev.2, αντίστοιχα, της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Στις εν λόγω ταξινομήσεις περιγράφονται και κατατάσσονται όλες, κατά το εφικτό, οι οικονομικές δραστηριότητες μιας οικονομίας και τα προϊόντα που παράγουν. Αποσκοπούν στην εναρμόνιση των διεθνών μετρήσεων για λόγους στατιστικής συγκρισιμότητας και επικαιροποιούνται τακτικά προκειμένου να ενσωματώνουν τις τεχνολογικές εξελίξεις. Επισημαίνεται, ιδιαίτερα, το εξής: το γεγονός ότι ο τουρισμός δεν εντοπίζεται πουθενά ως διακριτός κωδικός στις εν λόγω ταξινομήσεις, δηλαδή ως συγκεκριμένο προϊόν ή δραστηριότητα, τεκμηριώνει, τουλάχιστον από τη σκοπιά της οικονομικής επιστήμης, την άτοπη χρήση των όρων «τουριστικό προϊόν» και «τουριστικός κλάδος», που ωστόσο χρησιμοποιούνται ευρέως σε οικονομικά, ερευνητικά και ποικίλα ακαδημαϊκά κείμενα και αναλύσεις.

Στους ΔΛΤ η ανάλυση της προσφοράς εκκινεί με τον προσδιορισμό των προϊόντων που σχετίζονται, λιγότερα ή περισσότερα, με το λειτουργικό πεδίο του τουρισμού, τα *Ειδικά Προϊόντα*. Αυτά διαχωρίζονται περαιτέρω σε *Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα* και σε *Τουριστικά Συνδεδεμένα Προϊόντα*.

Τα προϊόντα (υπηρεσίες και αγαθά) που καταναλώνονται τυπικά στο πλαίσιο ενός τουριστικού ταξιδιού, ορίζονται ως *Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα* (ΤΧΠ) (Tourism Characteristic Products). Για να προσδιοριστεί ένα προϊόν ως χαρακτηριστικό της κατανάλωσης, της οποίας λειτουργικό σκοπό αποτελεί η πραγματοποίηση ενός τουριστικού ταξιδιού, θα πρέπει να πληρούται έστω ένα από τα ακόλουθα κριτήρια-συνθήκες (IRTS 2008, παρ. 5.10):

- η τουριστική δαπάνη για το προϊόν πρέπει να αντιστοιχεί σε ένα σημαντικό τμήμα επί της συνολικής τουριστικής δαπάνης (share of expenditure/demand condition) π.χ. υπηρεσίες καταλύματος, μεταφορών, εστίασης·
- η τουριστική δαπάνη για το προϊόν πρέπει να αντιστοιχεί σε ένα σημαντικό τμήμα επί της συνολικής του προσφοράς σε μια οικονομία (share of supply condition). Αυτό συνεπάγεται ότι η προσφορά του προϊόντος σε μια ενδεχόμενη απουσία των επισκεπτών θα περιοριζόταν σημαντικά, π.χ. υπηρεσίες καταλύματος, υπηρεσίες γραφείων οργανωμένων ταξιδιών, λιανικό εμπόριο ταξιδιωτικών και αναμνηστικών ειδών.

Στα *Τουριστικά Συνδεδεμένα Προϊόντα* (ΤΣΠ) (Tourism connected products) εντάσσονται προϊόντα με αναλυτική αξία για τον τουρισμό, που δεν πληρούν ωστόσο τα κριτήρια ΔΛΤ προσδιορισμού των ΤΧΠ, όπως για παράδειγμα είναι το λιανικό εμπόριο καυσίμων, ενδυμάτων και τροφίμων και ποτών (σουπερμάρκετ).

Τα υπόλοιπα καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες που κυκλοφορούν στην οικονομία, ως μη ειδικά στο λειτουργικό πεδίο του τουρισμού, εντάσσονται σε μια υπολειμματική κατηγορία, τα *Μη Σχετιζόμενα με τον Τουρισμό Καταναλωτικά Προϊόντα* (Non-tourism-related consumption products).

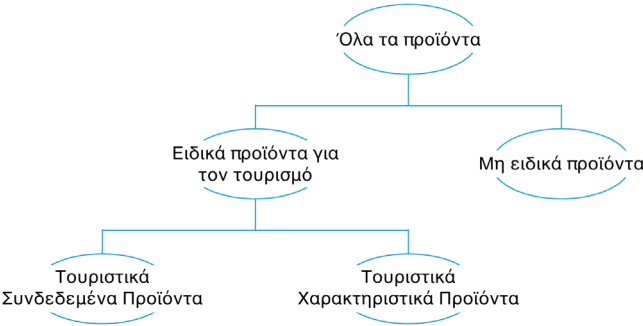
Η ανωτέρω κατηγοριοποίηση αφορά αποκλειστικά καταναλωτικά προϊόντα. Ωστόσο η τουριστική κατανάλωση περιλαμβάνει εξ ορισμού τα τιμαλφή, που αποτελούν μη καταναλωτικά προϊόντα.

Η ταξινόμηση των προϊόντων στους ΔΛΤ απεικονίζεται ακολούθως τόσο σε μορφή σχήματος όσο και πίνακα, (βλ. Σχήμα Γ.2 και Πίνακα Γ.1).

Ως προς τις οικονομικές δραστηριότητες, εκείνες που παράγουν τα Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα στο πλαίσιο της κύριας δραστηριότητάς τους ορίζονται ως *Τουριστικά Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες* (ΤΧΔ) (Tourism characteristic activities). Κατ' επέκταση, το σύνολο των παραγωγικών καταστημάτων των οποίων η κύρια δραστηριότητα (από όπου δηλαδή αποκομίζουν το μεγαλύτερο μέρος της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας τους) είναι τουριστικά χαρακτηριστική συγκροτούν τους *Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους* (τις λεγόμενες Τουριστικές Βιομηχανίες κατά IRTS 2008 και την αγγλοσαξονική ορολογία- Tourism Industries).

ΣΧΗΜΑ Γ.2

Σχηματική ταξινόμηση προϊόντων ΔΛΤ



Πηγή: Ιδία επεξεργασία του συγγραφέα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ.1

Ταξινόμηση προϊόντων στον ΔΛΤ

Ειδικά προϊόντα	Α. Καταναλωτικά Προϊόντα	
	A.1.	Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα: πληρούν τα κριτήρια ΔΛΤ προσδιορισμού των ΤΧΠ
	A.1.i.	<u>Διεθνώς Συγκρίσιμα Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα</u> (Internationally comparable tourism characteristic products): κοινή λίστα προϊόντων για όλες τις χώρες ώστε να είναι εφικτές οι διεθνείς συγκρίσεις.
	A.1.ii.	<u>Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα της Χώρας Αναφοράς</u> (Country-specific tourism characteristic products): προσδιορίζονται από την κάθε χώρα με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τουρισμού της.
	A.2.	Λοιπά Καταναλωτικά Προϊόντα: προσδιορίζονται από την κάθε χώρα με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τουρισμού της.
	A.2.i.	<u>Τουριστικά Συνδεδεμένα Προϊόντα</u> (Tourism connected products): εντάσσονται προϊόντα με αναλυτική αξία για τον τουρισμό που δεν πληρούν ωστόσο τα κριτήρια ΔΛΤ προσδιορισμού των ΤΧΠ
	A.2.ii.	<u>Μη Σχετιζόμενα με τον Τουρισμό Καταναλωτικά Προϊόντα</u> (Non-tourism-related consumption products): λοιπά καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες που κυκλοφορούν στην οικονομία.
Β. Μη Καταναλωτικά Προϊόντα: εντάσσονται προϊόντα που δεν θεωρούνται καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες και επομένως δεν μπορούν να είναι ένα μέρος της τουριστικής κατανάλωσης, εκτός από τα τιμαλφή		
B.1.	Τιμαλφή	
B.2.	Λοιπά Μη Καταναλωτικά Προϊόντα	

Πηγή: IRTS 2008, παρ. 5.16.

Προκειμένου να είναι συγκρίσιμα τα στοιχεία σε διεθνές επίπεδο, στο IRTS 2008 (παράρτημα 4) προτείνεται μια συγκεκριμένη λίστα κωδικών (σε CPC ver.2) ως ο πυρήνας των διεθνών συγκρίσεων για τα ΤΧΠ, η οποία παρατίθεται στο Προσάρτημα Β του παρόντος Παραρτήματος, προσαρμοσμένη στην ευρωπαϊκή ταξινόμηση προϊόντων (CPA 2008). Ωστόσο, στη βάση των επιμέρους γεωγραφικών διαφοροποιήσεων, κάθε χώρα δύναται να καταρτίσει μια δική της συμπληρωματική λίστα ΤΧΠ που να αποτυπώνει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του προορισμού (π.χ. ιδιαίτερα ΤΧΠ ενός χειμερινού προορισμού).

Η λίστα των διεθνώς συγκρίσιμων ΤΧΔ παρατίθεται στο Προσάρτημα Α του παρόντος Παραρτήματος (προσαρμοσμένη από τη διεθνή ταξινόμηση οικονομικών δραστηριοτήτων ISIC rev. 4 των Ηνωμένων Εθνών, όπως αυτή παρατίθεται στο παράρτημα 3 του IRTS 2008, στην αντίστοιχη ευρωπαϊκή ταξινόμηση NACE rev. 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ.2
Τυπολογία του ΔΛΤ των ΤΧΠ και ΤΧΔ

Διεθνώς συγκρίσιμα ΤΧΠ/ΤΠΔ	Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα (Καταναλωτικά)	Τουριστικά Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες (Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι)
	1. Υπηρεσίες καταλύματος για τους επισκέπτες	1. Δραστηριότητες στέγασης για τους επισκέπτες
	2. Υπηρεσίες παροχής τροφίμων και ποτών	2. Δραστηριότητες παροχής τροφίμων και ποτών
	3. Υπηρεσίες σιδηροδρομικής επιβατηγού μεταφοράς	3. Σιδηροδρομική επιβατηγός μεταφορά
	4. Υπηρεσίες οδικής επιβατηγού μεταφοράς	4. Οδική επιβατηγός μεταφορά
	5. Υπηρεσίες πλωτής επιβατηγού μεταφοράς	5. Πλωτή επιβατηγός μεταφορά
	6. Υπηρεσίες αεροπορικής επιβατηγού μεταφοράς	6. Αεροπορική επιβατηγός μεταφορά
	7. Υπηρεσίες ενοικίασης εξοπλισμού μεταφορών	7. Ενοικίαση εξοπλισμού μεταφορών
	8. Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες υπηρεσίες κρατήσεων	8. Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών κρατήσεων
	9. Πολιτιστικές υπηρεσίες	9. Πολιτιστικές δραστηριότητες
	10. Υπηρεσίες άθλησης και αναψυχής	10. Δραστηριότητες άθλησης και αναψυχής
	11. Ιδιαίτερα τουριστικά χαρακτηριστικά αγαθά της χώρας αναφοράς	11. Λιανικό εμπόριο τουριστικά χαρακτηριστικών αγαθών της χώρας αναφοράς
	12. Ιδιαίτερες τουριστικά χαρακτηριστικές υπηρεσίες της χώρας αναφοράς	12. Άλλες τουριστικά χαρακτηριστικές δραστηριότητες της χώρας αναφοράς

Πηγή: IRTS 2008, σελ. 42.

Ο Πίνακας Γ.2 αποτυπώνει την τυπολογία των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Καταναλωτικών Προϊόντων και Δραστηριοτήτων. Οι δέκα πρώτες κατηγορίες της τυπολογίας αφορούν τα διεθνώς συγκρίσιμα στοιχεία (Internationally Comparable Tourism Characteristic Products / Activities), ενώ οι δύο τελευταίες τα ιδιαίτερα προϊόντα και τις αντίστοιχες δραστηριότητες του εκάστοτε προορισμού (Country-Specific Tourism Characteristic Products / Activities). Οι κλάδοι που ασκούν κάποια ΤΧΔ ως την κύρια δραστηριότητά τους συνιστούν τους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους του προορισμού (βλ. Πίνακα Γ.2).

Γ.Γ. Βασικά μακροοικονομικά μεγέθη των ΔΛΤ

Γίνεται φανερό από την προσέγγιση του τουρισμού, τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και της προσφοράς, ότι η τουριστική κατανάλωση τροφοδοτείται τόσο από τους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους (κυρίως) όσο και από τους λοιπούς κλάδους της οικονομίας (π.χ. λιανικό εμπόριο ενδυμάτων, υποδημάτων, σουπερμάρκετ κλπ.), ενώ οι Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι εξυπηρετούν επίσης μη επισκέπτες (π.χ. εστίαση και μεταφορές). Συνεπώς, για τη μέτρηση των επιδράσεων του τουρισμού στην οικονομία ο τουρισμός δεν δύναται να προσδιοριστεί εκκινώντας από την πλευρά της προσφοράς ως ένας μεμονωμένος κλάδος ή ένα συγκεκριμένο προϊόν (όπως δηλαδή χρησιμοποιείται στην ορολογία του μάρκετινγκ). Ούτε ένας τέτοιος κλάδος εξυπηρετεί ή ένα τέτοιο προϊόν καταναλώνεται μόνο από επισκέπτες. Όπως τονίστηκε ανωτέρω, το να είσαι επισκέπτης είναι μια μεταβατική κατάσταση, που σχετίζεται με ένα συγκεκριμένο ταξίδι. Ο “τουριστικός χαρακτήρας” ενός συγκεκριμένου προϊόντος δεν καθορίζεται κατεξοχήν από την ιδιαίτερη φύση του αλλά από την ειδική μεταβατική κατάσταση του καταναλωτή. Μόλις τελειώσει το ταξίδι, το άτομο χάνει την ιδιότητα του επισκέπτη και η κατανάλωσή του παύει να είναι τουριστική.

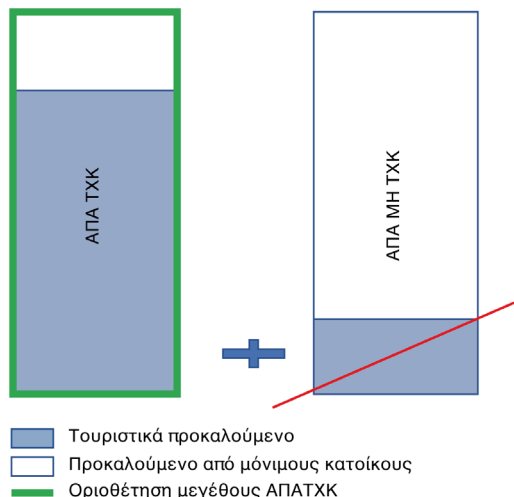
Οι ΔΛΤ διαμορφώνουν τρία βασικά μακροοικονομικά μεγέθη για τη μέτρηση των τουριστικών επιδράσεων:

- την Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων (ΑΠΑΤΧΚ),
- την Τουριστική Άμεση Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΤΑΑΠΑ),
- το Τουριστικό Άμεσο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΤΑΑΕΠ).

Η ΑΠΑΤΧΚ ως μέγεθος απλώς συνοψίζει τη συνολική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία (ΑΠΑ) όλων των παραγωγικών καταστημάτων που ανήκουν στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους (ΤΧΚ), ανεξάρτητα από το εάν η παραγωγή τους παρέχεται εξ ολοκλήρου ή όχι στους επισκέπτες (ή σε τρίτους προς όφελος των επισκεπτών) αλλά και τον βαθμό εξειδίκευσης της παραγωγικής τους διαδικασίας. Η παραγωγή των διαφόρων ΤΧΚ που αποκτάται από τους επισκέπτες (ή για λογαριασμό τους) μπορεί να κυμαίνεται από υψηλά (π.χ. τακτικές αεροπορικές μεταφορές επιβατών, καταλύματα) έως και χαμηλά (π.χ. πολιτιστικές δραστηριότητες) επίπεδα επί της συνολικής τους παραγωγής. Κατά συνέπεια, η ΑΠΑΤΧΚ περιλαμβάνει όλη την ακαθάριστη προστιθέμενη αξία που δημιουργούν οι κλάδοι που απαρτίζουν τους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς κλάδους, συμπεριλαμβανομένου του τμήματος που δεν αναλογεί στην κατανάλωση των επισκεπτών, όπως οι υπηρεσίες εστίασης που παρέχονται στους μόνιμους κατοίκους της περιοχής αναφοράς, το catering (υπηρεσίες σε μη επισκέπτες) και οι πάσης φύσεως δευτερεύουσες δραστηριότητες (π.χ. ενοικίαση ακινήτων). Εξ ορισμού η ΑΠΑΤΧΚ δεν συνυπολογίζει την προστιθέμενη αξία άλλων Μη Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων (ΜΗ ΤΧΚ), όπως των σουπερμάρκετ, η οποία ενεργοποιείται λόγω τουρισμού (βλ. Σχήμα Γ.3). Η μη αντιστοίχιση της ΑΠΑΤΧΚ με το πραγματικό μέγεθος της τουριστικής κατανάλωσης δεν την καθιστά κατάλληλη για τη μέτρηση της τουριστικά προκαλούμενης προστιθέμενης αξίας σε μια οικονομία υποδοχής.

Η τουριστικά προκαλούμενη προστιθέμενη αξία που δημιουργείται τόσο από τους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους όσο και τους λοιπούς κλάδους της οικονομίας που εξυπηρετούν άμεσα τους επισκέπτες, τους υποψήφιους επισκέπτες (απόκτηση προϊόντων πριν από ένα ταξίδι) ή και τρίτους προς όφελος των επισκεπτών εκφράζεται με το μέγεθος της ΤΑΑΠΑ. Σε αντίθεση με την ΑΠΑΤΧΚ, η ΤΑΑΠΑ διακρίνει όχι μόνο το μέρος της ΑΠΑ των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων, που ενεργοποιείται λόγω τουρισμού, αλλά περιλαμβάνει και

ΣΧΗΜΑ Γ.3
Οριοθέτηση της Ακαθάριστη Προστιθέμενης Αξίας
των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων



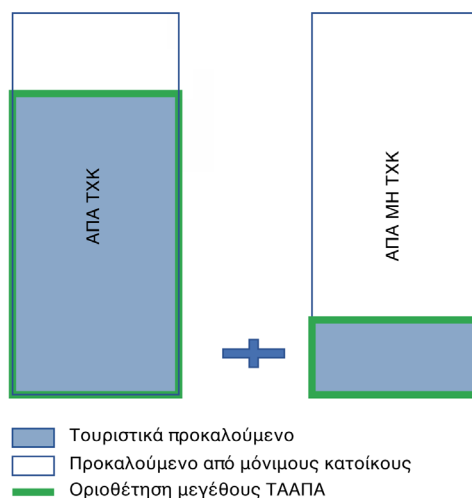
Πηγή: Ιδία επεξεργασία του συγγραφέα.

το μέρος της ΑΠΑ που σχετίζεται με την παραγωγή άλλων (Μη Τουριστικά Χαρακτηριστικών) Κλάδων, στον βαθμό που αυτή η παραγωγή τροφοδοτεί την τουριστική κατανάλωση (π.χ. σουπερμάρκετ, λιανικό εμπόριο ενδυμάτων & υποδημάτων, αστικές συγκοινωνίες κλπ.) (βλ. Σχήμα Γ.4). Η ΤΑΑΠΑ ως μέγεθος είναι ανεξάρτητη από τον ορισμό των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Προϊόντων και των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων, χαρακτηριστικό που ενισχύει τη χρησιμότητά της ως διεθνώς συγκρίσιμο μέγεθος της οικονομικής σημασίας του τουρισμού.

Οι καταναλωτικές δαπάνες αποτιμώνται τόσο στο ΔΛΤ όσο και στο Σύστημα Εθνικών Λογαριασμών σε τιμές αγοραστή (τελική τιμή που αγοράζει ο τελικός χρήστης), που περιλαμβάνουν πέρα από τη βασική τιμή των προϊόντων και όλους τους καθαρούς φόρους επί των προϊόντων αυτών (έμμεσοι φόροι μείον επιδοτήσεις). Το μερίδιο των φόρων μιας χώρας επί των προϊόντων (εγχωρίως παραγόμενων και εισαγόμενων) που σχετίζεται άμεσα με την τουριστική κατανάλωση προστίθεται στο μέγεθος της ΤΑΑΠΑ, ώστε να προκύψει το *Τουριστικό Άμεσο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν* (ΤΑΑΕΠ) (βλ. Σχήμα Γ.5).

ΣΧΗΜΑ Γ.4

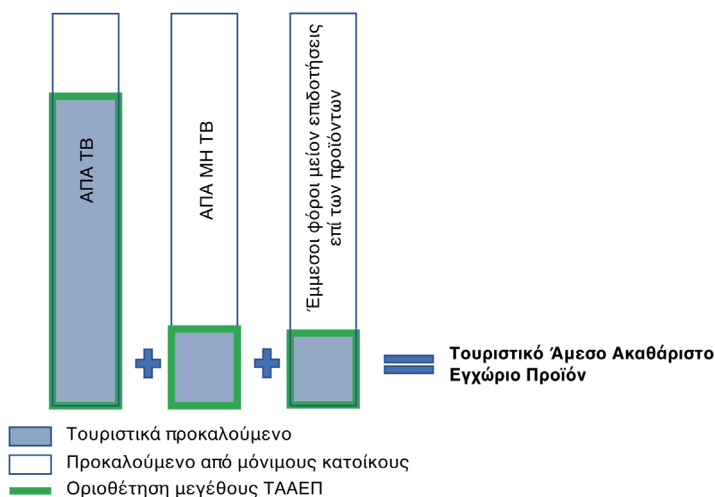
Οριοθέτηση της Τουριστικής Άμεσης Ακαθάριστη Προστιθέμενης Αξίας



Πηγή: Ιδία επεξεργασία του συγγραφέα.

ΣΧΗΜΑ Γ.5

Οριοθέτηση του Τουριστικού Άμεσου Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος



Πηγή: Ιδία επεξεργασία του συγγραφέα.

Συνοψίζοντας τα ανωτέρω:

- α) Από τη σκοπιά των ΔΛΤ, οι μόνοι δείκτες που χαρακτηρίζουν αυστηρά την τουριστική προσφορά είναι η ΤΑΑΠΑ και το ΤΑΑΕΠ. Η ΑΠΑΤΧΚ αποτελεί μέτρο της προσφοράς του τουρισμού, αλλά η έλλειψη άμεσης σύνδεσης με την τουριστική κατανάλωση δεν επιτρέπει στο εν λόγω μέγεθος να αποτελέσει ένα αποδεκτό μέτρο της οικονομικής συμβολής του τουρισμού.
- β) Η ΤΑΑΠΑ και το ΤΑΑΕΠ μπορούν να εκφραστούν ως μερίδια της συνολικής ΑΠΑ ή του συνολικού ΑΕΠ της οικονομίας αναφοράς. Ωστόσο, δεν αναφέρονται στον τουρισμό ως παραγωγικό τομέα συγκρίσιμο με άλλους τομείς στο Σύστημα Εθνικών Λογαριασμών. Είναι δείκτες που προσδιορίζονται από τον σκοπό της κατανάλωσης (σκοπός είναι το τουριστικό ταξίδι) και όχι από τα φυσικά χαρακτηριστικά ή τα λειτουργικά και θεσμικά χαρακτηριστικά των κλάδων που τα παράγουν, ενώ το μέγεθός τους καθορίζεται από την οριοθέτηση της τουριστικής κατανάλωσης, όπως αυτή προσδιορίζεται στην εκάστοτε χώρα.
- γ) Η ΤΑΑΠΑ και το ΤΑΑΕΠ αποτελούν μακροοικονομικά μεγέθη για την άμεση οικονομική συμβολή του τουρισμού στην ΑΠΑ και στο ΑΕΠ μιας οικονομίας. Δεν λαμβάνουν υπόψη (α) τις άλλες συνιστώσες της τουριστικής ζήτησης (Τουριστική Συλλογική Κατανάλωση & Τουριστικός Ακαθάριστος Σχηματισμός Παγίου Κεφαλαίου) για την εκτίμηση των συνολικών άμεσων επιδράσεων του τουρισμού, ή (β) τις έμμεσες και επαγωγικές επιδράσεις του τουρισμού, που απαιτούν τη χρήση άλλων μακροοικονομικών εργαλείων (π.χ., Πίνακες Εισροών-Εκροών, Μοντέλα Υπολογίσιμης Γενικής Ισορροπίας).
- δ) Οι εκτιμήσεις για την ΤΑΑΠΑ και το ΤΑΑΕΠ βασίζονται σε ορισμένες παραδοχές και σε έμμεσες διαδικασίες μοντελοποίησης και, ως εκ τούτου, πρέπει να δίδεται ιδιαίτερη προσοχή κατά τη χρήση ή την ερμηνεία αυτών των σωρευτικών μεγεθών.

Γ.Δ. Οι Πίνακες των ΔΛΤ

Σύμφωνα με το επικαιροποιημένο διεθνές εννοιολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο για τους ΔΛΤ (TSA:RMF 2008), οι εν λόγω λογαριασμοί αποτελούνται από τους ακόλουθους δέκα πίνακες, που αναλύουν τα βασικά νομισματικά και μη μεγέθη του τουρισμού, τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και της προσφοράς:

Πίνακας 1 του ΔΛΤ: Εισερχόμενη Τουριστική Δαπάνη ανά Προϊόν και Κατηγορίες Επισκεπτών

Πίνακας 2 του ΔΛΤ: Εσωτερική Τουριστική Δαπάνη ανά Προϊόν, Κατηγορίες Επισκεπτών και Μορφή Τουριστικών Ταξιδιών

Πίνακας 3 του ΔΛΤ: Εξερχόμενη Τουριστική Δαπάνη ανά Προϊόν και Κατηγορίες Επισκεπτών

Πίνακας 4 του ΔΛΤ: Εγχώρια Τουριστική Κατανάλωση ανά Προϊόν

Πίνακας 5 του ΔΛΤ: Λογαριασμοί Παραγωγής των Τουριστικά Χαρακτηριστικών και Λοιπών Κλάδων της Οικονομίας (σε βασικές τιμές)

Πίνακας 6 του ΔΛΤ: Συνολική Εγχώρια Προσφορά και Εγχώρια Τουριστική Κατανάλωση ανά Προϊόν (σε τιμές αγοραστή)

Πίνακας 7 του ΔΛΤ: Απασχόληση στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους

Πίνακας 8 του ΔΛΤ: Τουριστικός Ακαθάριστος Σχηματισμός Πάγιου Κεφαλαίου των Τουριστικά Χαρακτηριστικών και Λοιπών Κλάδων της Οικονομίας

Πίνακας 9 του ΔΛΤ: Τουριστική Συλλογική Κατανάλωση, ανά Προϊόν και Επίπεδο Διακυβέρνησης

Πίνακας 10 του ΔΛΤ: Μη Νομισματικοί Δείκτες.

Βασικός λειτουργικός σκοπός του πλαισίου των ΔΛΤ είναι η μέτρηση της τουριστικής κατανάλωσης και η συσχέτισή της με την εγχώρια προσφορά της οικονομίας (παραγωγή και εισαγωγές), ώστε να προσδιοριστούν:

- πόσο δαπανούν οι επισκέπτες και σε ποια προϊόντα,
- πόση από τη συνολική προσφορά ενός προϊόντος καταναλώνεται από τους επισκέπτες,
- πόση από την προστιθέμενη αξία του κάθε κλάδου παραγωγής οφείλεται στην τουριστική κατανάλωση, και

- η άμεση συμβολή του τουρισμού στο ΑΕΠ.

Συμπληρωματικά, οι ΔΛΤ καταγράφουν δεδομένα που αφορούν τον τουρισμό ως προς την απασχόληση, τις επενδύσεις, τη συλλογική κατανάλωση και πλήθος μη νομισματικών δεικτών (π.χ. δυναμικότητα καταλυμάτων, αφίξεις, διανυκτερεύσεις κλπ.).

Ειδικότερα, στους Πίνακες 1 έως 4 του ΔΛΤ, που αφορούν την τουριστική δαπάνη και κατανάλωση ανά μορφή τουρισμού, ταξινομούνται όλα τα καταναλωτικά προϊόντα της οικονομίας συν τα τιμαλφή (μη καταναλωτικό προϊόν) που εν δυνάμει συνθέτουν τη δαπάνη των επισκεπτών, όπως εμφανίζεται στον Πίνακα Γ.3.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ.3
Ταξινόμηση προϊόντων στους ΔΛΤ, Πίνακες 1 έως 4

A. Καταναλωτικά προϊόντα
A.1 Τουριστικά χαρακτηριστικά προϊόντα
1. Υπηρεσίες καταλύματος για τους επισκέπτες
1.α. Υπηρεσίες καταλύματος για τους επισκέπτες πλην της 1.β.
1.β. Υπηρεσίες καταλύματος που σχετίζονται με κάθε τύπο ιδιοκτησίας κατοικίας διακοπών
2. Υπηρεσίες παροχής τροφίμων και ποτών
3. Υπηρεσίες σιδηροδρομικής επιβατηγού μεταφοράς
4. Υπηρεσίες οδικής επιβατηγού μεταφοράς
5. Υπηρεσίες πλωτής επιβατηγού μεταφοράς
6. Υπηρεσίες αεροπορικής επιβατηγού μεταφοράς
7. Υπηρεσίες ενοικίασης εξοπλισμού μεταφορών
8. Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες υπηρεσίες κρατήσεων
9. Πολιτιστικές υπηρεσίες
10. Υπηρεσίες άθλησης και αναψυχής
11. Τουριστικά χαρακτηριστικά αγαθά της χώρας αναφοράς
12. Τουριστικές χαρακτηριστικές υπηρεσίες της χώρας αναφοράς
A.2. Τουριστικά συνδεδεμένα προϊόντα
A.3. Μη σχετικά με τον τουρισμό καταναλωτικά προϊόντα
B.1. Τιμαλφή

Πηγή: TSA: RMF 2008, Σχήμα 4.1.

Το μεθοδολογικό πλαίσιο των ΔΛΤ προτείνει για αναλυτικούς σκοπούς τον διαχωρισμό των δαπανών σε υπηρεσίες καταλύματος που σχετίζονται με κατοικίες διακοπών από τις λοιπές υπηρεσίες, ιδίως σε χώρες όπου οι κατοικίες αυτές συνθέτουν ένα σημαντικό τμήμα της συνολικής προσφοράς καταλυμάτων.

Επίσης συνιστάται ο διαχωρισμός των αγαθών από τις υπηρεσίες στις κατηγορίες Α.2. (Τουριστικά συνδεδεμένα προϊόντα) και Α.3. (Μη σχετικά με τον τουρισμό καταναλωτικά προϊόντα), λόγω της διαφορετικής αντιμετώπισης που λαμβάνουν τα αγαθά (και τα τιμαλφή) στο πλαίσιο των ΔΛΤ, όπου μόνο τα σχετικά εμπορικά περιθώρια λαμβάνονται υπόψη κατά τη μέτρηση της ΤΑΑΠΑ και του ΤΑΑΕΠ για τη μέτρηση των μακροοικονομικών μεγεθών στον Πίνακα 6 του ΔΛΤ. Η διαφορετική αντιμετώπιση αιτιολογείται και από το γεγονός ότι, προκειμένου να υπολογιστεί η άμεση οικονομική επίδραση της τουριστικής δαπάνης, μόνο ο ασκών το λιανικό εμπόριο θεωρείται ότι έρχεται σε άμεση συναλλαγή με τον επισκέπτη και όχι ο παραγωγός του αγαθού, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση των υπηρεσιών. Η αντιμετώπιση αυτή ακολουθεί τους λογιστικούς κανόνες των Πινάκων Προσφοράς και Χρήσης (ΠΠΧ).

Στο πλαίσιο των ΔΛΤ διακριτή αντιμετώπιση επίσης λαμβάνουν οι υπηρεσίες κράτησης. Η δαπάνη για κάθε προϊόν αποτιμάται σε αξία καθαρή (απαλλαγμένη) από την αμοιβή (ή ακαθάριστο περιθώριο) των υπηρεσιών κράτησης που χρεώνουν τα κάθε μορφής Ταξιδιωτικά Πρακτορεία (ΤΠ) και Tour Operators (ΤΟ), συμπεριλαμβανομένων εκείνων που λειτουργούν σε πλατφόρμες του διαδικτύου, που διαμεσολαβούν μεταξύ της επιχείρησης που παρέχει ένα προϊόν (π.χ. κατάλυμα, αεροπορική εταιρεία) και του επισκέπτη. Αυτό σημαίνει ότι η αξία των προϊόντων που πωλούνται σε ενιαία τιμή (π.χ. πακέτο διακοπών, εισιτήρια μεταφορών) επιμερίζεται (διασπάται) στα προϊόντα που το συνθέτουν (π.χ. διαμονή, μεταφορές, ακαθάριστο περιθώριο ΤΠ/ΤΟ) και οι επιμέρους αξίες αποδίδονται στο σχετικό προϊόν, ωσάν να αγοράστηκαν απευθείας από τον επισκέπτη (δίχως διαμεσολάβηση). Η διακριτή αυτή αντιμετώπιση προκύπτει από την ανάγκη για συνεπή αντιμετώπιση των τουριστικών υπηρεσιών που αποκτώνται απευθείας από επισκέπτες και των υπηρεσιών του ίδιου τύπου που αποκτώνται μέσω παρόχων υπηρεσιών κράτησης. Αυτό συνεπάγεται ότι, ενώ τα συνο-

λικά μεγέθη της τουριστικής κατανάλωσης παραμένουν αμετάβλητα (λ.χ. δαπάνες διαμονής), τα μεγέθη κατά προϊόν και κλάδο τροποποιούνται (λ.χ. επιμερισμός δαπανών σε καταλύματα και ταξιδιωτικές υπηρεσίες/δραστηριότητες).

Επίσης, τροποποιούνται τα μεγέθη ανά μορφή τουρισμού στη βάση της μόνιμης κατοικίας των συναλλασσόμενων⁵, δεδομένου ότι στους ΔΛΤ οι δαπάνες αποδίδονται στην οικονομία που επωφελείται. Για τον λόγο αυτό προβλέπεται διακριτή καταγραφή των εσωτερικών τουριστικών δαπανών στο πλαίσιο εξερχόμενων ταξιδιών στον Πίνακα 2 του ΔΛΤ, στις οποίες εμπίπτουν περιπτώσεις όπως:

- το ακαθάριστο περιθώριο των υπηρεσιών κράτησης που παρέχονται από εγχώρια ταξιδιωτικά γραφεία για ταξίδια στο εξωτερικό,
- οι δαπάνες μεταφοράς εντός της χώρας (π.χ. ταξί από και προς το αεροδρόμιο) ή σε εγχώριες εταιρείες διεθνούς μεταφοράς επιβατών για πτήσεις προς/από το εξωτερικό,
- οι δαπάνες διανυκτέρευσης εντός της χώρας αναχωρώντας ή επιστρέφοντας από το εξωτερικό,
- τα δώρα για συγγενείς και φίλους στον εξωτερικό,
- οποιαδήποτε δαπάνη (π.χ. φαγητό-ποτό) που πραγματοποιείται

⁵ Για παράδειγμα, στην περίπτωση ενός εξερχόμενου επισκέπτη και μιας αγοράς ενός πακέτου διακοπών, εφόσον πραγματοποιηθεί μέσω ενός ΤΠ/ΤΟ και ενός αερομεταφορέα με μόνιμη εγκατάσταση στη χώρα προέλευσης του επισκέπτη, τα μέρη που αφορούν την υπηρεσία κράτησης και την υπηρεσία μεταφοράς καταχωρίζονται ως εσωτερική τουριστική δαπάνη (συναλλαγή μεταξύ μόνιμων κατοίκων) και το τμήμα που αφορά την υπηρεσία διαμονής ως εξερχόμενη τουριστική δαπάνη (συναλλαγή μεταξύ μόνιμου κατοίκου (επισκέπτης) και μη μόνιμου κατοίκου (ξενοδοχείο)). Παρομοίως, στην περίπτωση ενός εισερχόμενου επισκέπτη και μιας αγοράς αεροπορικού εισιτηρίου μέσω ΤΠ/ΤΟ με μόνιμη εγκατάσταση στη χώρα προορισμού και ενός αερομεταφορέα με μόνιμη εγκατάσταση άλλη από τη χώρα προορισμού, το τμήμα που αφορά το ακαθάριστο περιθώριο του ΤΠ/ΤΟ καταχωρίζεται ως εισερχόμενη τουριστική δαπάνη (συναλλαγή μεταξύ μη μόνιμου κατοίκου (επισκέπτης) και μόνιμου κατοίκου (ΤΠ/ΤΟ)), ενώ το τμήμα που αφορά τις δαπάνες για τις υπηρεσίες αερομεταφοράς δεν καταχωρίζεται στους ΔΛΤ της χώρας προορισμού (συναλλαγή μεταξύ μη μόνιμων κατοίκων). Στην τελευταία περίπτωση εμπίπτουν και οι πτήσεις εσωτερικού από εισερχόμενους επισκέπτες με αερομεταφορείς που δεν έχουν μόνιμη εγκατάσταση στην οικονομία αναφοράς (με εξαίρεση τους σχετικούς, ενσωματωμένους στην τιμή, φόρους που της αποδίδονται).

εντός της οικονομίας αναφοράς στο πλαίσιο ενός εξερχόμενου ταξιδιού.

Στον Πίνακα 4 του ΔΛΤ, όπου καταγράφονται αθροιστικά οι εσωτερικές και εισερχόμενες τουριστικές δαπάνες για την αποτύπωση των εγχώριων δαπανών, παρουσιάζονται επιπρόσθετα οι «Άλλες συνιστώσες της τουριστικής κατανάλωσης» (βλ. ενότητα 2.1.1), προκειμένου να προκύψει το μέγεθος της *Εγχώριας Τουριστικής Κατανάλωσης*, και ειδικότερα:

- οι υπηρεσίες που σχετίζονται με τη διαμονή σε καταλύματα διακοπών για ίδιο λογαριασμό,
- οι τουριστικές κοινωνικές μεταβάσεις σε είδος, και
- η λοιπή τεκμαρτή κατανάλωση.

Το μέγεθος της *Εγχώριας Τουριστικής Κατανάλωσης*, πλην του τμήματος που αφορά εισαγόμενες υπηρεσίες, αποτελεί τη βάση υπολογισμού της ΤΑΑΠΑ και του ΤΑΑΕΠ που συντελείται στο πλαίσιο του Πίνακα 6 του ΔΛΤ μέσω της συσχέτισης της εγχώριας τουριστικής κατανάλωσης με την εγχώρια προσφορά.

Ο Πίνακας 5 του ΔΛΤ αποτελεί μια αναδιάταξη των λογαριασμών παραγωγής των Εθνικών Λογαριασμών κατά τρόπο που εξυπηρετεί την τουριστική ανάλυση. Ακολουθείται η ταξινόμηση του ΔΛΤ των προϊόντων και δραστηριοτήτων, ώστε να αναδεικνύονται οι Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι, ενώ οι μη τουριστικά χαρακτηριστικοί κλάδοι εμφανίζονται σωρευτικά ως Λοιποί Κλάδοι της οικονομίας αναφοράς. Στον πίνακα αποτυπώνεται αναλυτικά η όλη παραγωγή (η αξία των επιμέρους προϊόντων που παράγει), η ενδιάμεση κατανάλωση (η αξία των προϊόντων που χρησιμοποιεί για την παραγωγή των δικών της προϊόντων) και η προστιθέμενη αξία (η αμοιβή των παραγωγικών συντελεστών για τη συμβολή τους στην παραγωγική διαδικασία) του εκάστοτε κλάδου, αλλά και της οικονομίας συνολικότερα. Η αξία παραγωγής και η προστιθέμενη αξία αποτυπώνονται σε βασικές τιμές (πριν την ενσωμάτωση των καθαρών φόρων και των εμπορικών και μεταφορικών περιθωρίων) και η ενδιάμεση κατανάλωση σε τιμές αγοραστή.

Στην περίπτωση των τουριστικών πακέτων, όπου δύο ή περισσότερες υπηρεσίες παρέχονται σε μια ενιαία τιμή, και σε αντίθεση με την

πρακτική που εφαρμόζεται στους Εθνικούς Λογαριασμούς, ακολουθείται η αρχή της διακριτής καταγραφής των υπηρεσιών κράτησης από τις λοιπές υπηρεσίες που διαμεσολαβούν, όπως αναλύθηκε ανωτέρω. Οι υπό διαμεσολάβηση υπηρεσίες (κατάλυμα, μεταφορές, άλλες υπηρεσίες) δεν αντιμετωπίζονται ως ενδιάμεσες εισροές στη διαδικασία παραγωγής του τουριστικού πακέτου αλλά ως τελικά προϊόντα που αγοράζονται απευθείας από τους επισκέπτες, αντιμετώπιση που συνεπάγεται την αφαίρεσή τους τόσο από την ενδιάμεση κατανάλωση όσο και από την αξία παραγωγής του κλάδου που τα παράγει (ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες υπηρεσίες κράτησης). Ως εκ τούτου, η συνολική αξία παραγωγής και η ενδιάμεση κατανάλωση του εκάστοτε κλάδου, συνεπώς και της συνολικής οικονομίας, δεν αντιστοιχούν στις αξίες που εμφανίζονται στους Εθνικούς Λογαριασμούς. Η αντιμετώπιση αυτή, ωστόσο, δεν επηρεάζει το μέγεθος της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας (του κλάδου και της οικονομίας συνολικότερα), δεδομένου ότι το εν λόγω μέγεθος προκύπτει από την αφαίρεση των ενδιάμεσων εισροών από την αξία παραγωγής, οπότε και παραμένει αμετάβλητο.

Ο Πίνακας 6 του ΔΛΤ αποτελεί τον κεντρικό πίνακα του πλαισίου του ΔΛΤ, όπου συσχετίζεται η εγχώρια τουριστική κατανάλωση και η εγχώρια προσφορά κατά τρόπο που να επιτρέπει τον υπολογισμό των μακροοικονομικών μεγεθών του ΔΛΤ. Προκύπτει από έναν συνδυασμό των Πινάκων 4 και 5 του ΔΛΤ και την προσθήκη μεταβλητών που επιτρέπουν τη μετατροπή των βασικών τιμών σε τιμές αγοραστική (ειδικότερα: φόροι μείον επιδοτήσεις και μεταφορικά και εμπορικά περιθώρια) και την αποτύπωση της συνολικής προσφοράς (ειδικότερα: εισαγωγές⁶) της οικονομίας αναφοράς. Η συνολική αξία της τουριστικής κατανάλωσης ανά προϊόν (π.χ. για εστίαση) επιμερίζεται με τη μορφή τουριστικών μεριδίων στους κλάδους που το παρέχουν στους επισκέπτες (π.χ. καταλύματα, εστίαση, μεταφορές), καθώς και στις σχετικές με το προϊόν εισαγωγές, τους καθαρούς φόρους και

⁶ Από τις εισαγωγές αποκλείονται οι σχετικές υπηρεσίες που προσφέρονται σε μόνιμους κατοίκους σε χώρες του εξωτερικού (π.χ. εξερχόμενες τουριστικές δαπάνες), ώστε να αποτυπώνεται η προσφορά όπως αυτή διαμορφώνεται μόνο εντός της οικονομίας αναφοράς.

τα εμπορικά-μεταφορικά περιθώρια⁷. Βάσει των τουριστικών μεριδίων, το μέρος δηλαδή της παραγωγής των κύριων και δευτερευόντων προϊόντων κάθε κλάδου που ενεργοποιείται λόγω τουρισμού, καθορίζεται η *Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία* του εκάστοτε κλάδου (ΤΑΑΠΑ) και το *Τουριστικό Άμεσο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν* (ΤΑΑΕΠ) που εκφράζει την άμεση συμβολή του τουρισμού σε μια οικονομία (βλ. Ενότητα ΓΓ του παρόντος Παραρτήματος).

Ένα χρήσιμο για την ανάλυση του τουρισμού μέγεθος που προσδιορίζεται στον Πίνακα 6 του ΔΛΤ αποτελεί ο τουριστικός λόγος, που εκφράζει το ποσοστό που αναλογεί στην τουριστική κατανάλωση τόσο σε επίπεδο προσφοράς προϊόντος (*tourism ratio on products*), δηλαδή το πόσο από τη συνολική προσφορά του κάθε προϊόντος καταναλώνεται από τους επισκέπτες, όσο και σε επίπεδο παραγωγής των κλάδων (*tourism ratio on production*), δηλαδή το πόση από τη συνολική παραγωγή κάθε κλάδου ενεργοποιείται λόγω της τουριστικής καταναλωτικής ζήτησης. Οι τουριστικοί λόγοι προσδιορίζουν τον βαθμό εξάρτησης των προϊόντων και των κλάδων από τον τουρισμό.

Δεδομένης της σημασίας της απασχόλησης στον τουρισμό, οι ΔΛΤ παρέχουν ένα πλαίσιο για την καταγραφή της, τον Πίνακα 7 του ΔΛΤ. Ωστόσο η συσχέτιση του συντελεστή παραγωγής «εργασία» με μια συγκεκριμένη εκροή ή με συγκεκριμένα τμήματα των διαφόρων εκρών ενός δεδομένου καταστήματος, όπως αυτές που σχετίζονται με την τουριστική κατανάλωση, αποτελεί ένα σύνθετο ζήτημα. Ως εκ τούτου, ο Πίνακας 7 του ΔΛΤ περιορίζεται στην καταγραφή της απασχόλησης στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους, όπου καταγράφεται το σύνολο των απασχολούμενων, ανεξάρτητα από τον βαθμό κατά τον οποίο η παραγωγή των κλάδων καταναλώνεται από επισκέπτες. Εναλλακτικά, δύναται να προσδιοριστεί το μέγεθος της *τουριστικής απα-*

⁷ Στην περίπτωση των αγαθών επιμερίζεται μονάχα το εμπορικό περιθώριο και όχι η συνολική αξία των αγορών. Κατά συνέπεια τα τουριστικά μερίδια για τα αγαθά (π.χ. είδη σουπερμάρκετ, αναμνηστικά) δεν ισούνται με τη συνολική δαπάνη που καταβάλλουν οι επισκέπτες για την απόκτησή τους, παρά μόνο με το αναλογούν εμπορικό περιθώριο (δηλ. την αμοιβή του λιανέμπορου που κάνει το αγαθό άμεσα διαθέσιμο στον καταναλωτή). Η υπόλοιπη αξία του αγαθού δεν παράγει άμεση ακαθάριστη προστιθέμενη αξία παρά μόνο έμμεσες επιδράσεις, οπότε και δεν λαμβάνονται υπόψη για τη μέτρηση των μακροοικονομικών μεγεθών του ΔΛΤ (ΤΑΑΠΑ και ΤΑΑΕΠ).

σχόλησης σε όλη την οικονομία με τη χρήση των τουριστικών λόγων επί της παραγωγής των κλάδων, Τουριστικά Χαρακτηριστικών και μη, ως μια προσέγγιση της άμεσης απασχόλησης που σχετίζεται αποκλειστικά με την εξυπηρέτηση της τουριστικής ζήτησης⁸. Η προσέγγιση που υιοθετείται επηρεάζει σημαντικά το πλαίσιο ανάλυσης για την απασχόληση στον τουρισμό, δεδομένου ότι η απασχόληση σε μια δευτερεύουσα Μη Τουριστικά Χαρακτηριστική Δραστηριότητα ενός Τουριστικά Χαρακτηριστικού Κλάδου αποτελεί μέρος της απασχόλησης των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων αλλά όχι της τουριστικής απασχόλησης, ενώ η απασχόληση σε μια δραστηριότητα ενός κλάδου που δεν εντάσσεται στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους αλλά εξυπηρετεί την τουριστική ζήτηση, π.χ. σουπερμάρκετ, φαρμακείο, παντοπωλείο κλπ, αποτελεί μέρος της τουριστικής απασχόλησης αλλά όχι της απασχόλησης στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους. Επίσης, η απασχόληση στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους δεν διακρίνει την απασχόληση που ενεργοποιείται λόγω τουριστικής κατανάλωσης από εκείνη που οφείλεται στην κατανάλωση των μόνιμων κατοίκων (π.χ. σε υπηρεσίες εστίασης, μεταφορών, αναψυχής κλπ).

Οι μεταβλητές που εξετάζονται ανά κλάδο και στις δύο περιπτώσεις, της απασχόλησης στους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους και της συνολικότερης τουριστικής απασχόλησης στην οικονομία, είναι το *πλήθος των θέσεων εργασίας καθώς και των ωρών εργασίας*, που αποτελούν δείκτη της έντασης της εργασίας. Συμπληρωματικά, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι επιδράσεις της μερικής απασχόλησης, εκτιμάται το *ισοδύναμο πλήρους απασχόλησης*, που αποτελεί μέτρο σύγκρισης για μια διακλαδική ανάλυση. Για τους εν λόγω δείκτες καταγράφεται η επιμέρους κατανομή ανά φύλο και θέση στο επάγγελμα (μισθωτοί, αυτοαπασχολούμενοι). Καταγράφεται, επιπροσθέτως, ο αριθμός των παραγωγικών καταστημάτων ανά κλάδο, ώστε να είναι εφικτή η εκτίμηση του μέσου όρου των ανωτέρω μεταβλητών.

Σημειώνεται ότι, ανάλογα με την επιδιωκόμενη χρήση των δεικτών και τη διαθεσιμότητα των στοιχείων, ο όγκος της απασχόλησης μπορεί να

⁸ Σε μια τέτοια διαδικασία μοντελοποίησης υιοθετείται η υπόθεση ότι όλα τα κλάσματα παραγωγής ενός κλάδου παράγονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, είτε καταναλώνονται από τους επισκέπτες είτε όχι.

μετρηθεί είτε με τον αριθμό των θέσεων εργασίας (jobs) είτε με τον αριθμό των *απασχολουμένων* (persons employed) σε έναν κλάδο. Ο αριθμός των θέσεων εργασίας αντιπροσωπεύει την πλευρά της ζήτησης της εργασίας υπό την οπτική του αριθμού των θέσεων εργασίας που ζητούνται να καλυφτούν από τις επιχειρήσεις. Η πλευρά της προσφοράς της εργασίας εκφράζεται με τον αριθμό των απασχολουμένων που παρέχουν την εργασία τους έναντι αμοιβής σε χρήμα ή σε είδος. Η πλευρά της ζήτησης και της προσφοράς εργασίας ποικίλλει ως προς την κάλυψη και συνήθως δεν συμπίπτει, δεδομένου ότι ένα άτομο μπορεί να έχει δύο ή περισσότερες θέσεις εργασίας και μια θέση εργασίας μπορεί να καλύπτεται από περισσότερα του ενός άτομα που εργάζονται με μερική απασχόληση⁹.

Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι ο Πίνακας 7 του ΔΛΤ δεν αναδεικνύει την εποχικότητα¹⁰ ή τις χωρικές διαφοροποιήσεις, στοιχεία που θα αποτελούσαν μέρος τριμηνιαίων και περιφερειακών ΔΛΤ, ούτε παρέχει πληροφορίες για την αδήλωτη εργασία, κυρίως λόγω έλλειψης στοιχείων. Επίσης, ο εν λόγω πίνακας δεν αποσκοπεί στη μέτρηση της έμμεσης απασχόλησης, αυτής δηλαδή που λόγω της τουριστικής κατανάλωσης ενεργοποιείται σε κλάδους πέραν όσων συναλλάσσονται απευθείας με τους επισκέπτες (π.χ. σε προμηθευτές αγαθών και παρόχους υπηρεσιών των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων), παρέχει ωστόσο τη βάση για τον υπολογισμό της.

Ο Πίνακας 8 του ΔΛΤ εξετάζει την έννοια του *Τουριστικού Ακαθάριστου Σχηματισμού Παγίου Κεφαλαίου*, που περιλαμβάνεται στην ευρύτερη έννοια της συνολικής εγχώριας τουριστικής ζήτησης (βλ. Ενότητα Γ.Α του παρόντος Παραρτήματος). Ωστόσο, δεδομένων των δυσκολιών διάκρισης της τουριστικής από τη μη τουριστική χρήση των πάγιων στοιχείων, δεν έχει οριστικοποιηθεί ο τρόπος μέτρησης του συνολικού μεγέθους για διεθνείς συγκρίσεις, γεγονός που απαιτεί επιπρόσθετη έρευνα και συσώρευση διεθνούς εμπειρίας. Κατά αυτή την έννοια, το συνιστώμενο πλαίσιο του εν λόγω πίνακα βρίσκεται ακόμα σε πειραματικό στάδιο.

⁹ Βλ. κεφάλαιο 7 του IRTS 2008, *Employment in the tourism industries*.

¹⁰ Προκειμένου να αποτυπώνεται η εποχικότητα του τουρισμού οι μετρήσεις πρέπει να λαμβάνονται έστω δύο φορές τον χρόνο, τόσο κατά την περίοδο αιχμής όσο και κατά τη χαμηλή περίοδο.

Ο εν λόγω πίνακας αποτελείται από μια προτεινόμενη λίστα στοιχείων ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου που σχετίζονται με τον τουρισμό. Η βασική διάκριση γίνεται ανάμεσα σε *τουριστικά ειδικά πάγια περιουσιακά στοιχεία των Τουριστικά Χαρακτηριστικών και Λοιπών Κλάδων* (πχ. καταλύματα για τους επισκέπτες, εξοπλισμός μεταφοράς επιβατών, βελτιώσεις γης και λοιπές υποδομές και εξοπλισμός για την παραγωγή Τουριστικά Χαρακτηριστικών Προϊόντων), και σε *μη τουριστικά ειδικά πάγια περιουσιακά στοιχεία των Τουριστικά Χαρακτηριστικών Κλάδων* (πχ. συστήματα υπολογιστών, εγκαταστάσεις πλυντηρίων κλπ.), όπως αναλύεται ειδικότερα στην υποενότητα Γ.Α3 του παρόντος Παραρτήματος.

Επιπρόσθετα, και παρόλο που δεν εμπεριέχεται στο προτεινόμενο πλαίσιο για τον Πίνακα 8 του ΔΛΤ, συνιστάται η συμπερίληψη, εφόσον είναι δυνατό, γενικότερων υποδομών που είναι πέραν πάσης αμφιβολίας προς όφελος του τουρισμού, αλλά δεν εμπίπτουν στην ανωτέρω κατηγοριοποίηση. Δημόσιες ή/και ιδιωτικές υποδομές όπως το οδικό δίκτυο, ο ηλεκτροφωτισμός, το δίκτυο ύδρευσης, αθλητικές εγκαταστάσεις και σταθμοί εισόδου-εξόδου ταξιδιωτών (αεροδρόμια, λιμάνια) εμπίπτουν σε αυτή την περίπτωση.

Στο πλαίσιο μιας ευρύτερης διερεύνησης συνιστάται, συμπληρωματικά ως υπόμνημα, η καταγραφή των συναλλαγών σε μη παραγόμενα μη χρηματοοικονομικά περιουσιακά στοιχεία (πχ. γη για την κατασκευή κτιρίων και άλλων υποδομών για τον τουρισμό, γη για δημόσια και ιδιωτική αναψυχή) και σε μη παραγόμενα άυλα περιουσιακά στοιχεία (πχ. δικαιώματα προσγείωσης, εμπορικών σημάτων, αδειοδότησης και συμβάσεις μίσθωσης ή άλλες μεταβιβάσιμες συμβάσεις και αποκτηθείσα υπεραξία). Αυτά τα περιουσιακά στοιχεία δεν παράγονται και, επομένως, δεν αποτελούν μέρος του ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου στο πλαίσιο του Συστήματος Εθνικών Λογαριασμών, ωστόσο θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό στοιχείο των μη χρηματοοικονομικών τουριστικών επενδύσεων.

Η τουριστική συλλογική κατανάλωση εξετάζεται από τον Πίνακα 9 του ΔΛΤ στο πλαίσιο της ευρύτερης έννοιας της συνολικής εγχώριας τουριστικής ζήτησης, αν και, επί του παρόντος, η συνιστώσα αυτή έχει πειραματικό χαρακτήρα λόγω έλλειψης διεθνούς εμπειρίας και προκλήσεων μέτρησης. Ο πίνακας περιλαμβάνει έναν προτεινόμενο κατάλογο υπηρεσιών που θεωρούνται ως τουριστικές συλλογικές μη αγοραίες

υπηρεσίες, οι οποίες διακρίνονται ανά επίπεδο διακυβέρνησης (εθνικό, περιφερειακό, τοπικό). Τέτοιες είναι οι υπηρεσίες προώθησης του τουρισμού, οι υπηρεσίες πληροφόρησης επισκεπτών, διοικητικές υπηρεσίες που σχετίζονται με τουριστικά θέματα, διοικητικές υπηρεσίες που σχετίζονται με το διανεμητικό εμπόριο και την τροφοδοσία με τρόφιμα, με ξενοδοχεία και εστιατόρια, υπηρεσίες έρευνας αγοράς, αστυνομικές υπηρεσίες και υπηρεσίες εκπαίδευσης. Η αξία παραγωγής των εν λόγω υπηρεσιών εκτιμάται σύμφωνα με το κόστος παραγωγής τους, συμπεριλαμβανομένης της σχετικής ανάλωσης παγίου κεφαλαίου ως μέρος του κόστους αυτού, όπως ορίζει το Σύστημα Εθνικών Λογαριασμών. Δεδομένου ότι, σε πολλές χώρες, οι Τουριστικά Χαρακτηριστικοί Κλάδοι χρηματοδοτούν μέρος των προωθητικών ενεργειών για την προσέλκυση επισκεπτών, στον πίνακα προτείνεται ως υπόμνημα η συλλογή στοιχείων σχετικά με τις υπηρεσίες που χρηματοδοτούνται από τους ίδιους τους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους. Οι σχετικές δαπάνες δεν αντιμετωπίζονται ως τουριστική συλλογική κατανάλωση αλλά ως ενδιάμεση κατανάλωση στο πλαίσιο της παραγωγικής τους διαδικασίας, ωστόσο αποτελούν μέτρο αξιολόγησης της αποτελεσματικότητας των πολιτικών προώθησης.

Τέλος, σύμφωνα με το ΣΕΛ (SNA 2008, παρ. 29.84) οι μη νομισματικοί δείκτες αποτελούν σημαντική συνιστώσα των Δορυφόρων Λογαριασμών και, ως εκ τούτου, δεν θα πρέπει να θεωρούνται δευτερεύοντα στοιχεία των ΔΛΤ. Ο Πίνακας 10 του ΔΛΤ παρουσιάζει έναν προσωρινό κατάλογο με ποσοτικούς δείκτες που σχετίζονται με τους προηγούμενους πίνακες και υποβοηθούν την ερμηνεία των νομισματικών στοιχείων που παρέχονται. Οι δείκτες περιλαμβάνουν:

- τον αριθμό των ταξιδιών και διανυκτερεύσεων ανά μορφή τουρισμού, τις κατηγορίες επισκεπτών και τη μέση διάρκεια παραμονής,
- ποσοτικά μεγέθη για το είδος των καταλυμάτων και των μέσων μεταφοράς που χρησιμοποιούν οι επισκέπτες καθώς και για το πλήθος και μέγεθος των παραγωγικών καταστημάτων των τουριστικά χαρακτηριστικών κλάδων.

Ο κατάλογος των μη νομισματικών στοιχείων μπορεί να εμπλουτιστεί από την εκάστοτε χώρα.

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ Α ΤΟΥ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ Γ

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ (ΔΙΕΘΝΩΣ ΣΥΓΚΡΙΣΙΜΕΣ)

Ο κατάλογος με τους 32 κωδικούς οικονομικών δραστηριοτήτων του παρόντος Προσαρτήματος αποτελεί τον πυρήνα των διεθνών συγκρίσεων για τις *Τουριστικά Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες*, όπως παρουσιάζονται στο IRTS 2008 (παράρτημα 3), προσαρμοσμένος από τη διεθνή ταξινόμηση οικονομικών δραστηριοτήτων ISIC rev. 4 των Ηνωμένων Εθνών στην αντίστοιχη ευρωπαϊκή ταξινόμηση NACE rev. 2. Το σύνολο των παραγωγικών καταστημάτων που ασκούν μια Τουριστικά Χαρακτηριστική Δραστηριότητα ως κύρια αποτελούν τους Τουριστικά Χαρακτηριστικούς Κλάδους μιας οικονομίας.

Δραστηριότητες που παράγουν ως κύρια προϊόντα αγαθά ή υπηρεσίες που συγκαταλέγονται στους συμπληρωματικούς καταλόγους των ιδιαίτερων τουριστικά χαρακτηριστικών αγαθών ή υπηρεσιών της χώρας αναφοράς (βλ. Προσάρτημα Β του Παραρτήματος Γ) ταξινομούνται στις κατηγορίες *Λιανικό εμπόριο τουριστικά χαρακτηριστικών αγαθών της χώρας αναφοράς* και *Άλλες τουριστικά χαρακτηριστικές δραστηριότητες της χώρας αναφοράς*, αντίστοιχα, όπως εμφανίζει ο Πίνακας Γ2 Τυπολογία ΔΛΤ των ΤΧΠ και ΤΧΔ.

Τουριστικά Χαρακτηριστικές Δραστηριότητες (ΤΧΔ) - Διεθνώς συγκρίσιμοι κωδικοί	
Κωδικοί NACE Rev.2	Περιγραφή
1. Καταλύματα για επισκέπτες	
55.10	Ξενοδοχεία και παρόμοια καταλύματα
55.20	Καταλύματα διακοπών και άλλα καταλύματα σύντομης διαμονής
55.30	Χώροι κατασκήνωσης, εγκαταστάσεις για οχήματα αναψυχής και ρυμουλκούμενα οχήματα
55.90	Άλλα καταλύματα
68.10	Αγοραπωλησία ιδιόκτητων ακινήτων
68.20	Εκμίσθωση και διαχείριση ιδιόκτητων ή μισθωμένων ακινήτων
68.31	Μεσιτικά γραφεία ακινήτων
68.32	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, έναντι αμοιβής ή βάσει σύμβασης
2. Δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών τροφίμων και ποτών	
56.10	Δραστηριότητες υπηρεσιών εστιατορίων και κινητών μονάδων εστίασης
56.30	Δραστηριότητες παροχής ποτών
3. Σιδηροδρομική μεταφορά επιβατών	
49.10	Υπεραστικές σιδηροδρομικές μεταφορές επιβατών
4. Οδική μεταφορά επιβατών	
49.32	Εκμετάλλευση ταξί
49.39	Άλλες χερσαίες μεταφορές επιβατών π.δ.κ.ά.
5. Πλωτή μεταφορά επιβατών	
50.10	Θαλάσσιες και ακτοπλοϊκές μεταφορές επιβατών
50.30	Εσωτερικές πλωτές μεταφορές επιβατών
6. Αεροπορική μεταφορά επιβατών	
51.10	Αεροπορικές μεταφορές επιβατών
7. Ενοικίαση εξοπλισμού μεταφορών	
77.11	Ενοικίαση και εκμίσθωση αυτοκινήτων και ελαφρών μηχανοκίνητων οχημάτων
8. Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών κρατήσεων	
79.11	Δραστηριότητες ταξιδιωτικών πρακτορείων
79.12	Δραστηριότητες γραφείων οργανωμένων ταξιδιών
79.90	Άλλες δραστηριότητες υπηρεσιών κρατήσεων και συναφείς δραστηριότητες
9. Πολιτιστικές δραστηριότητες	
90.01	Τέχνες του θεάματος
90.02	Υποστηρικτικές δραστηριότητες για τις τέχνες του θεάματος
91.02	Δραστηριότητες μουσείων
91.03	Λειτουργία ιστορικών χώρων και κτιρίων και παρόμοιων πόλων έλξης επισκεπτών
91.04	Δραστηριότητες βοτανικών και ζωολογικών κήπων και φυσικών βιοτόπων
10. Δραστηριότητες άθλησης και αναψυχής	
77.21	Ενοικίαση και εκμίσθωση ειδών αναψυχής και αθλητικών ειδών
92.00	Τυχερά παιχνίδια και στοιχήματα
93.11	Εκμετάλλευση αθλητικών εγκαταστάσεων
93.19	Άλλες αθλητικές δραστηριότητες
93.21	Δραστηριότητες πάρκων αναψυχής και άλλων θεματικών πάρκων
93.29	Άλλες δραστηριότητες διασκέδασης και ψυχαγωγίας

Πηγή: SRSS TSA project.

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ Β ΤΟΥ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ Γ

ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ (ΔΙΕΘΝΩΣ ΣΥΓΚΡΙΣΙΜΑ)

Ο κατάλογος με τους 77 κωδικούς προϊόντων του παρόντος Προσαρτήματος αποτελεί τον πυρήνα των διεθνών συγκρίσεων για τα *Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα*, όπως παρουσιάζονται στο IRTS 2008 (παράρτημα 4), προσαρμοσμένος από τη διεθνή ταξινόμηση προϊόντων CPC ver. 2 των Ηνωμένων Εθνών στην αντίστοιχη ευρωπαϊκή ταξινόμηση CPA 2008. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι η αναφορά σε έναν κωδικό δεν συνεπάγεται ότι όλες οι επιμέρους υποδιαιρέσεις του εντάσσονται στον εν λόγω κατάλογο για διεθνείς συγκρίσεις, αλλά ότι έστω ένας πληροί τα κριτήρια-συνθήκες ένταξης (βλ. Ενότητα Β Παραρτήματος Α).

Κωδικοί που δεν συγκαταλέγονται στη διεθνή λίστα αλλά θεωρείται, λόγω της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του προορισμού, ότι πληρούν τα κριτήρια-συνθήκες συμπερίληψης για την ιδιαίτερη περίπτωση μιας χώρας ταξινομούνται σε συμπληρωματική κατηγορία, τόσο για τα αγαθά (*Ιδιαίτερα τουριστικά χαρακτηριστικά αγαθά της χώρας αναφοράς*) όσο και τις υπηρεσίες (*Ιδιαίτερες τουριστικά χαρακτηριστικές υπηρεσίες της χώρας αναφοράς*), όπως εμφανίζει ο Πίνακας 13 Τυπολογία του ΔΛΤ ΤΧΠ και ΤΧΔ.

Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα (ΤΧΠ) - Διεθνώς συγκρίσιμοι κωδικοί		
	Κωδικοί CPA2008	Περιγραφή
1. Υπηρεσίες καταλύματος για τους επισκέπτες		
	55.10.10	Υπηρεσίες δωματίου ή μονάδας καταλύματος για επισκέπτες, με καθημερινή καθαριότητα (εκτός της χρονομεριστικής μίσθωσης)
	55.20.11	Υπηρεσίες δωματίου ή μονάδας καταλύματος για επισκέπτες σε ξενώνες νεότητας και σε αυτόνομες ενότητες διακοπών
	55.20.12	Υπηρεσίες δωματίου ή μονάδας καταλύματος για επισκέπτες σε ιδιοκτησίες χρονομεριστικής μίσθωσης
	55.20.19	Άλλες υπηρεσίες δωματίου ή μονάδας καταλύματος για επισκέπτες, χωρίς καθημερινή καθαριότητα
	55.30.11	Υπηρεσίες κατασκήνωσης (κάμπινγκ)
	55.30.12	Υπηρεσίες εγκαταστάσεων για οχήματα αναψυχής (τροχόπιτα) και ρυμουλκούμενα οχήματα (τρέιλερ)
	55.90.11	Υπηρεσίες δωματίου ή μονάδας καταλύματος για σπουδαστές σε φοιτητικές εστίες και σχολικούς κοιτώνες
	55.90.13	Υπηρεσίες κλιμαμαξών (βαγκόν-λι) και υπηρεσίες ύπνου σε άλλα μεταφορικά μέσα
	55.90.19	Άλλες υπηρεσίες καταλύματος π.δ.κ.ά.
	68.10.12	Υπηρεσίες αγοραπωλησίας ιδιοκτησιών χρονομεριστικής μίσθωσης
	68.20.11	Υπηρεσίες εκμίσθωσης και διαχείρισης ιδιοκτητών ή μισθωμένων ακινήτων που προορίζονται για κατοικία
	68.31.11	Υπηρεσίες πώλησης κτιρίων κατοικιών και γης για ανέγερση κτιρίων κατοικιών βάσει αμοιβής ή σύμβασης, εκτός από τις ιδιοκτησίες χρονομεριστικής μίσθωσης
	68.31.12	Υπηρεσίες πώλησης ιδιοκτησιών χρονομεριστικής μίσθωσης έναντι αμοιβής ή βάσει σύμβασης
	68.32.11	Υπηρεσίες διαχείρισης κτιρίων κατοικιών βάσει αμοιβής ή σύμβασης, εκτός από τις ιδιοκτησίες χρονομεριστικής μίσθωσης
	68.32.12	Υπηρεσίες διαχείρισης ιδιοκτησιών χρονομεριστικής μίσθωσης έναντι αμοιβής ή βάσει σύμβασης
2. Υπηρεσίες παροχής τροφίμων και ποτών		
	56.10.11	Υπηρεσίες παροχής γευμάτων με πλήρη εξυπηρέτηση εστιατορίου
	56.10.12	Υπηρεσίες παροχής γευμάτων σε βαγόνι-εστιατόριο και σε πλοία
	56.10.13	Υπηρεσίες παροχής γευμάτων σε εστιατόρια αυτοεξυπηρέτησης (self service)
	56.10.19	Άλλες υπηρεσίες παροχής γευμάτων
	56.30.10	Υπηρεσίες παροχής ποτών
3. Υπηρεσίες σιδηροδρομικής επιβατηγού μεταφοράς		
	49.10.11	Υπηρεσίες σιδηροδρομικών μεταφορών επιβατών για περιήγηση σε αξιοθέατα
	49.10.19	Άλλες υπηρεσίες σιδηροδρομικών μεταφορών επιβατών, υπεραστικές
4. Υπηρεσίες οδικής επιβατηγού μεταφοράς		
	49.32.11	Υπηρεσίες ταξί
	49.32.12	Υπηρεσίες ενοίκιασης επιβατηγών αυτοκινήτων με οδηγό

Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα (ΤΧΠ) - Διεθνώς συγκρίσιμοι κωδικοί		
	Κωδικοί CPA2008	Περιγραφή
	49.39.11	Υπηρεσίες τακτικής, υπεραστικής οδικής μεταφοράς επιβατών
	49.39.12	Υπηρεσίες τακτικής, υπεραστικής ειδικού σκοπού οδικής μεταφοράς επιβατών
	49.39.20	Μεταφορές επιβατών με τελεφερίκ και ανελκυστήρες χιονοδρομικών κέντρων
	49.39.32	Υπηρεσίες οδικής μεταφοράς επιβατών για περιήγηση σε αξιοθέατα
	49.39.33	Υπηρεσίες μη τακτικών τοπικών λεωφορείων και μισθωμένων λεωφορείων
	49.39.34	Υπηρεσίες μη τακτικών υπεραστικών λεωφορείων και μισθωμένων λεωφορείων
	49.39.35	Οδικές μεταφορές επιβατών με οχήματα που έλκονται από άνθρωπο ή ζώα
5. Υπηρεσίες πλωτής επιβατηγού μεταφοράς		
	50.10.11	Υπηρεσίες θαλάσσιων και ακτοπλοϊκών μεταφορών επιβατών σε πορθμεία (ferry boat)
	50.10.12	Υπηρεσίες θαλάσσιων και ακτοπλοϊκών μεταφορών επιβατών με κρουαζιερόπλοια
	50.10.19	Άλλες υπηρεσίες θαλάσσιων και ακτοπλοϊκών μεταφορών επιβατών
	50.30.11	Υπηρεσίες μεταφοράς επιβατών σε εσωτερικές υδάτινες οδούς με πορθμεία
	50.30.12	Υπηρεσίες μεταφοράς επιβατών σε εσωτερικές υδάτινες οδούς με κρουαζιερόπλοια
	50.30.13	Υπηρεσίες σκαφών εκδρομών και περιηγήσεων
	50.30.19	Άλλες υπηρεσίες μεταφοράς επιβατών σε εσωτερικές υδάτινες οδούς
6. Υπηρεσίες αεροπορικής επιβατηγού μεταφοράς		
	51.10.11	Υπηρεσίες τακτικής εσωτερικής εναέριας μεταφοράς επιβατών
	51.10.12	Υπηρεσίες μη τακτικής εσωτερικής εναέριας μεταφοράς επιβατών, εκτός από περιηγήσεις
	51.10.13	Υπηρεσίες τακτικής διεθνούς εναέριας μεταφοράς επιβατών
	51.10.14	Υπηρεσίες μη τακτικής διεθνούς εναέριας μεταφοράς επιβατών
	51.10.15	Υπηρεσίες μη τακτικής εναέριας μεταφοράς επιβατών για περιηγήσεις
7. Υπηρεσίες ενοικίασης εξοπλισμού μεταφορών		
	77.11.10	Υπηρεσίες ενοικίασης και χρηματοδοτικής μίσθωσης αυτοκινήτων και ελαφρών μηχανοκίνητων οχημάτων
8. Ταξιδιωτικά πρακτορεία και άλλες υπηρεσίες κρατήσεων		
	79.11.11	Υπηρεσίες κράτησης για αεροπορικές γραμμές
	79.11.12	Υπηρεσίες κράτησης για σιδηροδρόμους
	79.11.13	Υπηρεσίες κράτησης για λεωφορεία
	79.11.14	Υπηρεσίες κράτησης για ενοικίαση οχημάτων
	79.11.19	Άλλες υπηρεσίες ταξιδιωτικών πρακτορείων για κρατήσεις μεταφοράς
	79.11.21	Υπηρεσίες κράτησης για κατάλυμα
	79.11.22	Υπηρεσίες κράτησης για κρουαζιέρες
	79.11.23	Υπηρεσίες κράτησης για οργανωμένα ταξίδια (πακέτο)

Τουριστικά Χαρακτηριστικά Προϊόντα (ΤΧΠ) - Διεθνώς συγκρίσιμοι κωδικοί		
	Κωδικοί CPA2008	Περιγραφή
	79.12.11	Υπηρεσίες γραφείων οργανωμένων ταξιδιών για τη διοργάνωση περιηγήσεων
	79.12.12	Υπηρεσίες διαχειριστών περιηγήσεων
	79.90.12	Υπηρεσίες ενημέρωσης επισκεπτών
	79.90.20	Υπηρεσίες τουριστικών ξεναγών
	79.90.31	Υπηρεσίες ανταλλαγών χρονομεριστικής μίσθωσης
	79.90.39	Υπηρεσίες κρατήσεων για εισιτήρια εκδηλώσεων, υπηρεσίες ψυχαγωγίας και αναψυχής και άλλες υπηρεσίες κρατήσεων π.δ.κ.ά.
9. Πολιτιστικές υπηρεσίες		
	90.01.10	Υπηρεσίες καλλιτεχνών του θεάματος
	90.02.11	Υπηρεσίες παραγωγής και παρουσίασης καλλιτεχνικών εκδηλώσεων
	91.02.10	Υπηρεσίες λειτουργίας μουσείων
	91.03.10	Υπηρεσίες λειτουργίας ιστορικών χώρων και κτιρίων και παρόμοιων πόλων έλξης επισκεπτών
	91.04.11	Υπηρεσίες βοτανικών και ζωολογικών κήπων
	91.04.12	Υπηρεσίες προστατευόμενων φυσικών βιοτόπων, περιλαμβανομένης της προστασίας της άγριας πανίδας και χλωρίδας
10. Υπηρεσίες άθλησης και αναψυχής		
	77.21.10	Υπηρεσίες ενοικίασης και χρηματοδοτικής μίσθωσης ειδών αναψυχής και αθλητισμού
	92.00.11	Υπηρεσίες τυχερών παιχνιδιών τραπεζιού
	92.00.12	Υπηρεσίες τυχερών παιχνιδιών με μηχανήματα
	93.11.10	Υπηρεσίες λειτουργίας αθλητικών εγκαταστάσεων
	93.19.19	Άλλες υπηρεσίες αθλητισμού και ψυχαγωγίας
	93.21.10	Υπηρεσίες πάρκων ψυχαγωγίας και θεματικών πάρκων
	93.29.11	Υπηρεσίες πάρκων ψυχαγωγίας και παραλιών
	93.29.19	Διάφορες ψυχαγωγικές υπηρεσίες π.δ.κ.ά.
	93.29.21	Υπηρεσίες θεαμάτων με πυροτεχνήματα και θεαμάτων «ήχος και φως»
	93.29.22	Υπηρεσίες παιχνιδομηχανών με κερματοδέκτη
	93.29.29	Υπηρεσίες θεάματος π.δ.κ.ά.

Πηγή: SRSS TSA project.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ

ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ 45 ΚΛΑΔΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

TTL_01T02: Γεωργία, θήρα, δασοκομία
TTL_03: Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια
TTL_05T06: Ορυχεία και λατομεία, προϊόντα παραγωγής ενέργειας
TTL_07T08: Μεταλλεία και λατομεία, προϊόντα που δεν παράγουν ενέργεια
TTL_09: Δραστηριότητες υπηρεσιών υποστήριξης εξόρυξης
TTL_10T12: Προϊόντα διατροφής, ποτά και καπνός
TTL_13T15: Κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, δέρμα και υποδήματα
TTL_16: Ξύλο και προϊόντα από ξύλο και φελλό
TTL_17T18: Προϊόντα χαρτιού και εκτυπώσεις
TTL_19: Παραγωγή οππάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου
TTL_20: Χημικά και χημικά προϊόντα
TTL_21: Φάρμακα, φαρμακευτικά χημικά και βοτανικά προϊόντα
TTL_22: Προϊόντα από καουτσούκ και πλαστικά
TTL_23: Άλλα μη μεταλλικά ορυκτά προϊόντα
TTL_24: Βασικά μέταλλα
TTL_25: Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων
TTL_26: Υπολογιστές, ηλεκτρονικός και οπτικός εξοπλισμός
TTL_27: Ηλεκτρικός εξοπλισμός
TTL_28: Μηχανήματα και εξοπλισμός, π.δ.κ.α
TTL_29: Μηχανοκίνητα οχήματα, ρυμουλκούμενα και ημιρυμουλκούμενα
TTL_30: Άλλος εξοπλισμός μεταφοράς
TTL_31T33: Κατασκευή π.δ.κ.α, επισκευή και εγκατάσταση μηχανημάτων και εξοπλισμού
TTL_35: Παροχή ηλεκτρικής ενέργειας, αερίου, ατμού και κλιματισμού
TTL_36T39: Παροχή νερού, δραστηριότητες αποχέτευσης, διαχείρισης απορριμμάτων και αποκατάστασης
TTL_41T43: Κατασκευή
TTL_45T47: Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων

TTL_49: Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών
TTL_50: Θαλάσσιες μεταφορές
TTL_51: Αεροπορικές μεταφορές
TTL_52: Αποθήκευση και δραστηριότητες υποστήριξης για μεταφορά
TTL_53: Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές δραστηριότητες
TTL_55T56: Δραστηριότητες εξυπηρέτησης διαμονής και εστίασης
TTL_58T60: Εκδοτικές, οπτικοακουστικές και ραδιοτηλεοπτικές δραστηριότητες
TTL_61: Τηλεπικοινωνίες
TTL_62T63: IT και άλλες υπηρεσίες πληροφοριών
TTL_64T66: Χρηματοοικονομικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες
TTL_68: Δραστηριότητες ακίνητης περιουσίας
TTL_69T75: Επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες
TTL_77T82: Διοικητικές και υποστηρικτικές υπηρεσίες
TTL_84: Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
TTL_85: Εκπαίδευση
TTL_86T88: Ανθρώπινη υγεία και δραστηριότητες κοινωνικής εργασίας
TTL_90T93: Τέχνες, ψυχαγωγία και αναψυχή
TTL_94T96: Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών
TTL_97T98: Δραστηριότητες των νοικοκυριών ως εργοδοτών, αδιαφοροποίητες δραστηριότητες παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών των νοικοκυριών για ιδία χρήση

Πηγή: ΟΟΣΑ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε

ΚΩΔΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΚΛΑΔΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

A/A	Κωδικός (CPA)	Περιγραφή οικονομικής δραστηριότητας
1	A01	Προϊόντα γεωργίας, θήρας και συναφείς υπηρεσίες
2	A02	Προϊόντα δασοκομίας και υλοτομίας και συναφείς υπηρεσίες
3	A03	Ψάρια και άλλα αλιευτικά προϊόντα· προϊόντα υδατοκαλλιέργειας· υποστηρικτικές προς την αλιεία υπηρεσίες
4	B	Ορυχεία και λατομεία
5	C10-C12	Είδη διατροφής· ποτά· προϊόντα καπνού
6	C13-C15	Προϊόντα κλωστοϋφαντουργίας· είδη ένδυσης· δέρμα και συναφή προϊόντα
7	C16	Ξυλεία και προϊόντα από ξύλο και φελλό (εκτός από έπιπλα)· είδη καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής
8	C17	Χαρτί και προϊόντα από χαρτί
9	C18	Προϊόντα εκτύπωσης και εγγραφής προεγγεγραμμένων μέσων
10	C19	Προϊόντα οπάνθρακα και προϊόντα διύλισης πετρελαίου
11	C20	Χημικές ουσίες και προϊόντα
12	C21	Βασικά φαρμακευτικά προϊόντα και φαρμακευτικά σκευάσματα
13	C22	Προϊόντα από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
14	C23	Άλλα μη μεταλλικά ορυκτά προϊόντα
15	C24	Βασικά μέταλλα
16	C25	Κατασκευασμένα μεταλλικά προϊόντα εκτός μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού
17	C26	Ηλεκτρονικοί υπολογιστές, ηλεκτρονικά και οπτικά προϊόντα
18	C27	Ηλεκτρολογικός εξοπλισμός
19	C28	Μηχανήματα και είδη εξοπλισμού π.δ.κ.ά.
20	C29	Μηχανοκίνητα οχήματα, ρυμουλκούμενα και ημιρυμουλκούμενα
21	C30	Άλλος εξοπλισμός μεταφορών
22	C31_C32	Έπιπλα, άλλα προϊόντα μεταποίησης
23	C33	Υπηρεσίες επισκευής και εγκατάστασης μηχανημάτων και εξοπλισμού
24	D35	Ηλεκτρικό ρεύμα, φυσικό αέριο, ατμός και κλιματισμός
25	E36	Φυσικό νερό· υπηρεσίες επεξεργασίας και παροχής νερού

A/A	Κωδικός (CPA)	Περιγραφή οικονομικής δραστηριότητας
26	E37-E39	Υπηρεσίες επεξεργασίας λυμάτων· λυματολάσπη· υπηρεσίες συλλογής, επεξεργασίας και διάθεσης αποβλήτων· ανάκτηση υλικών· υπηρεσίες εξυγίανσης και άλλες υπηρεσίες διαχείρισης αποβλήτων
27	F	Κατασκευές και κατασκευαστικές εργασίες
28	G45	Υπηρεσίες χονδρικού και λιανικού εμπορίου και υπηρεσίες επισκευής μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
29	G46	Υπηρεσίες χονδρικού εμπορίου, εκτός χονδρικού εμπορίου μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
30	G47	Υπηρεσίες λιανικού εμπορίου, εκτός από το λιανικό εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσικλετών
31	H49	Υπηρεσίες χερσαίων μεταφορών και υπηρεσίες μεταφορών μέσω αγωγών
32	H50	Υπηρεσίες πλωτών μεταφορών
33	H51	Υπηρεσίες αεροπορικών μεταφορών
34	H52	Υπηρεσίες αποθήκευσης και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά υπηρεσίες
35	H53	Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές υπηρεσίες
36	I	Υπηρεσίες διαμονής και υπηρεσίες εστίασης
37	J58	Εκδοτικές υπηρεσίες
38	J59_J60	Υπηρεσίες παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών, ταινιών βίντεο και τηλεοπτικού προγράμματος, ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις· υπηρεσίες προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών
39	J61	Υπηρεσίες τηλεπικοινωνιών
40	J62_J63	Υπηρεσίες προγραμματισμού ηλεκτρονικών υπολογιστών, παροχής συμβουλών και συναφείς υπηρεσίες· υπηρεσίες πληροφορίας
41	K64	Χρηματοοικονομικές υπηρεσίες εκτός από τις ασφαλιστικές υπηρεσίες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία
42	K65	Ασφαλιστικά, αντασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία, εκτός από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
43	K66	Υπηρεσίες συναφείς προς τις χρηματοοικονομικές και τις ασφαλιστικές υπηρεσίες
44	L68A	Τεκμαρτά ενοίκια
45	L68B	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας εκτός από τα τεκμαρτά ενοίκια
46	M69_M70	Νομικές και λογιστικές υπηρεσίες· υπηρεσίες κεντρικών γραφείων (εδρών) εταιρειών· υπηρεσίες παροχής συμβουλών διαχείρισης
47	M71	Υπηρεσίες αρχιτεκτόνων και μηχανικών· υπηρεσίες τεχνικών δοκιμών και αναλύσεων
48	M72	Υπηρεσίες επιστημονικής έρευνας και ανάπτυξης
49	M73	Υπηρεσίες διαφήμισης και έρευνας αγοράς
50	M74_M75	Άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές υπηρεσίες· κτηνιατρικές υπηρεσίες
51	N77	Υπηρεσίες ενοικίασης και χρηματοδοτικής μίσθωσης
52	N78	Υπηρεσίες απασχόλησης
53	N79	Υπηρεσίες ταξιδιωτικών πρακτορείων, γραφείων οργανωμένων ταξιδιών και άλλες υπηρεσίες κράτησης και συναφείς υπηρεσίες

A/A	Κωδικός (CPA)	Περιγραφή οικονομικής δραστηριότητας
54	N80-N82	Υπηρεσίες παροχής προστασίας και ερευνών· υπηρεσίες σε κτίρια και εξωτερικούς χώρους· υπηρεσίες διοίκησης γραφείου, γραμματειακής υποστήριξης και άλλες υπηρεσίες παροχής υποστήριξης προς τις επιχειρήσεις
55	O84	Υπηρεσίες δημόσιας διοίκησης και άμυνας· υπηρεσίες υποχρεωτικής κοινωνικής ασφάλισης
56	P85	Υπηρεσίες εκπαίδευσης
57	Q86	Υπηρεσίες ανθρώπινης υγείας
58	Q87_Q88	Υπηρεσίες φροντίδας κατ' οίκον· υπηρεσίες κοινωνικής μέριμνας χωρίς παροχή καταλύματος
59	R90-R92	Υπηρεσίες δημιουργικής δραστηριότητας, τεχνών και ψυχαγωγίας· υπηρεσίες βιβλιοθηκών, αρχειοφυλακείων, μουσείων και άλλες πολιτιστικές υπηρεσίες· υπηρεσίες τυχερών παιχνιδιών και στοιχημάτων
60	R93	Αθλητικές υπηρεσίες και υπηρεσίες διασκέδασης και ψυχαγωγίας
61	S94	Υπηρεσίες παρεχόμενες από οργανώσεις
62	S95	Υπηρεσίες επισκευής ηλεκτρονικών υπολογιστών και ειδών ατομικής και οικιακής χρήσης
63	S96_T	Άλλες προσωπικές υπηρεσίες και υπηρεσίες νοικοκυριών ως εργοδοτών οικιακού προσωπικού και μη διαφοροποιημένα αγαθά και υπηρεσίες που παράγονται από ιδιωτικά νοικοκυριά για ιδία χρήση

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αρανίτου, Β., & Μανιούδης, Μ. (2021). Χωρικές και οικονομικές ανισότητες στο λιανικό εμπόριο: η περίπτωση της Αττικής. *Γεωγραφίες*, 38.
- Βαγιονής, Ν., & Λεοντίδου, Λ. (2020). Μεσογειακός πολιτιστικός και οικισμικός τουρισμός: Εναλλακτικές μορφές ως διέξοδοι από την εποχικότητα και την ευαλωτότητα. *Regional Integration*, 10, 71–102. <https://doi.org/10.12681/rp.25481>
- Βαγιονής, Ν., & Σώκλης, Γ. (2019). Εξελίξεις στον τουριστικό τομέα της Ελλάδας. *Οικονομικές Εξελίξεις*, 40, 41-50.
- Βαγιονής, Ν., & Σώκλης, Γ. (2020). Επισκόπηση του ελληνικού τουριστικού τομέα. *Οικονομικές Εξελίξεις*, 41, 50-62.
- Βαγιονής, Ν., Κασιμάτη, Ε., & Καφούρος, Β. (2011). *Ξενοδοχεία πολυτελείας στην Ελλάδα: Δυναμική και Αναπτυξιακές Δυνατότητες*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Βαρβαρέσος, Σ. (2013). *Οικονομική του τουρισμού: Εννοιολογικές, θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Προπομπός.
- Βαρβαρέσος, Σ. (2017). *Η χαμένη τέχνη του ταξιδιού: Από τον ταξιδιώτη στον τουρίστα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Βλάμη, Αιμ. (2009). *Η χρηματοδότηση και η γεωγραφική ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού: Η περίπτωση της ελληνικής ξενοδοχείας, 1950-2005* (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Βλάχος, Α. (2016). *Τουριστική ανάπτυξη και δημόσιες πολιτικές στη σύγχρονη Ελλάδα (1914 – 1950) – Η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*. Αθήνα: Κέρκυρα Α.Ε. – economia Publishing.

- Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ). (1985). *Τουρισμός '85: Ανάπτυξη – Συμμετοχή – Ποιότητα Ζωής*. Αθήνα: ΕΟΤ.
- Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ) & ΚΕΠΕ. (1994). *Προκαταρκτικό Εθνικό Οικονομικό Χωροταξικό Σχέδιο Τουρισμού, Φάση Α' & Β'*. Αθήνα: Αδημοσίευτη μελέτη.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. (2011). *Κανονισμός (ΕΕ) 692/2011 σχετικά με τις ευρωπαϊκές στατιστικές στον τομέα του τουρισμού*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011R0692&from=EN>
- Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. (1995). *Οδηγία 95/57/ΕΚ σχετικά με τη συλλογή στατιστικών στοιχείων στον τομέα του τουρισμού*. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1995/57/2007-01-01/ell/pdf>
- Ζαχαράτος, Γ. (1986). *Τουριστική κατανάλωση*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Ζαχαράτος, Γ.Α. (2000). *Package Tour*. Αθήνα: Προπομπός.
- Gartner, W.C. (2001). *Τουριστική ανάπτυξη: Αρχές, διαδικασίες και πολιτικές* (Γ. Κορρές & Σ.Κ. Δρακόπουλος, επιμ.). Αθήνα: Έλλην.
- Gee, C.Y., Makens, J.C., & Choy, D.J.L. (2001). *Τουριστική βιομηχανία* (Θ. Μαυροδόντης, επιμ.). Αθήνα: Έλλην.
- Ινστιτούτο του Συνδέσμου Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΙΝΣΕΤΕ). (2015). *Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία το 2014 – Συνοπτική απεικόνιση βασικών μεγεθών, Γ' έκδοση* (αναθεωρημένη). INSETTE Intelligence. Διαθέσιμο από https://insete.gr/wp-content/uploads/2020/02/Tourism-and-Greek-Economy_2017-2018.pdf
- Ινστιτούτο του Συνδέσμου Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΙΝΣΕΤΕ). (2021). *Ελληνικός Τουρισμός: Σχέδια Δράσης 2030*. Ανακτήθηκε στο: <https://insete.gr/wp-content/uploads/2022/04/ethniko-sxedio-drasis-v2.pdf> [17.02.2025]
- Ινστιτούτο του Συνδέσμου Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΙΝΣΕΤΕ). (2023). *Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία το 2023 – 1η έκδοση*. INSETTE Intelligence. Διαθέσιμο στο INSETTE studies: contribution of tourism to Greek economy.
- Ιορδάνογλου, Χ.Ι., & Μπέλλας, Χ.Φ. (1998). *Η πορεία του ελληνικού*

- εταιρικού κεφαλαίου: 1963 – 2000*. Αθήνα: Παρατηρητής.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ). (1972). *Σχέδιον προτύπου μακροχρονίου αναπτύξεως της Ελλάδος*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ). (1977). *Πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως 1976-1980*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ). (1980). *Πρόγραμμα περιφερειακής αναπτύξεως 1981-1985*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ). (1985). *Πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1983-1987*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.
- Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ). (1990). *Η ανάπτυξη της Ελλάδας: Παρελθόν, παρόν και προτάσεις πολιτικής*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Κομίλης, Π. (2007). *Οικοτουρισμός: Η εναλλακτική προοπτική αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Προπομπός.
- Κομίλης, Π. (1992). Τουρισμός και περιφερειακή ανάπτυξη: Θεωρητικές, μεθοδολογικές και προγραμματικές προσεγγίσεις. Στο Κ. Κουτσόπουλος (Επιμ.), *Ανάπτυξη και σχεδιασμός: Διεπιστημονική προσέγγιση* (σελ. 247-272). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κομίλης, Π., & Βαγιονής, Ν. (1999). *Τουριστικός σχεδιασμός: Μέθοδοι και πρακτικές αξιολόγησης*. Αθήνα: Προπομπός.
- Κόνσολας, Ν. (1997). *Σύγχρονη περιφερειακή οικονομική πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κουζέλης, Α. (2002). *Η διαφημιστική δαπάνη για τον τουρισμό*. Αθήνα: ΙΤΕΠ.
- Λαγός, Δ. (2016). *Θεωρητικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*. Αθήνα: Κριτική.
- Μοίρα, Π. (2022). *Τουρισμός: Ιστορία, εξέλιξη, προοπτικές*. Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.
- Νικολακάκης, Μ. (2017). *Μοντέρνα Κίρκη – Τουρισμός και ελληνική κοινωνία την περίοδο 1950-1974*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Πετράκος, Γ., Μπενέκη, Χ., & Πανούση, Σ. (2020). *Η Ελληνική Ξενοδοχία στα Χρόνια της Κρίσης, 2008–2018* (σσ. 1-234). Αθήνα: Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων.
- Ροδουσάκης, Ν., & Σώκλης, Γ. (2020α). Επιπτώσεις της COVID-19 στην ελληνική οικονομία: Η ειδική περίπτωση του τουριστικού τομέα. *Αναλύσεις Επικαιρότητας*, 2/2020. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Ροδουσάκης, Ν., & Σώκλης, Γ. (2020β). Επιπτώσεις της COVID-19 στην ελληνική οικονομία: Ο κομβικός ρόλος του δημόσιου τομέα. *Αναλύσεις Επικαιρότητας*, 3/2020. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Ροδουσάκης, Ν., & Σώκλης, Γ. (2022). *Ανάπτυξη μέσω τουρισμού ή τουρισμός μέσω ανάπτυξης; Εργασίες για Συζήτηση*, 156. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- ΣΕΤΕ. (2022, 3 Μαρτίου). *INSETE: 1 στις 5 θέσεις δεν καλύφθηκαν στα ξενοδοχεία στην αιχμή της θερινής σεζόν 2021*. https://insete.gr/wp-content/uploads/2022/03/220303_INSETE_elleipseis_proswpikou.pdf
- Σπιλάνης, Ι., & Βαγιάννη Ε. (2009). Η συνεισφορά των Ε.Ε.Μ.Τ. στην τοπική και νησιωτική ανάπτυξη. Στο Μ. Σωτηριάδης & Ι. Φαρσάρης (Επιμ.), *Εναλλακτικές και Ειδικές Μορφές Τουρισμού: Σχεδιασμός, Μάνατζμεντ και Μάρκετινγκ*.
- Τσάρτας, Π. (2010). *Ελληνική τουριστική ανάπτυξη – Χαρακτηριστικά, διερευνήσεις, προτάσεις*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσάρτας, Π. (2020). *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό* (2η έκδ.). Αθήνα: Κριτική.
- Τσάρτας, Π., & Σαραντάκου, Ε. (2022). *Ελληνική τουριστική ανάπτυξη και πολιτική* (2η αναθεωρημένη έκδ.). Αθήνα: Κριτική.
- Τσάρτας, Π., Παπαθεοδώρου, Α., Λαγός, Δ., Σιγάλα, Μ., Χρήστου, Ε., Σπιλάνης, Γ., Σταυρινούδης, Θ., κ.ά. (2010). *Η σημασία του τουρισμού για την ελληνική οικονομία και κοινωνία*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Τσέκερης, Θ., & Σκίντζη, Γ. (2017). Συμμετοχή και δυνατότητες της Ελλάδας στις παγκόσμιες αλυσίδες αξίας. *Οικονομικές Εξελίξεις*, 32, 73-82.
- Τσέκερης, Θ., & Σκούλτσος, Σ. (2015). *Εκτίμηση της κατανομής του εισοδήματος από εισερχόμενο τουρισμό*. ΚΕΠΕ για λογαριασμό ΣΕΤΕ.

Χατζηδάκης, Α. (2015). *Τάσεις της Τουριστικής Κίνησης 2008-2015*. Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (σσ. 1-186). Διαθέσιμο στο: https://gnto.gov.gr/wp-content/uploads/2022/04/Xatzidakis_2015.pdf

Ξενόγλωσση

- Barigozzi, M., Fagiolo, G., & Mangioni, G. (2011). Identifying the community structure of the international-trade multi-network. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 390(11), 2051-2066.
- Bélisle, F.J. (1984). Tourism and food imports: The case of Jamaica. *Economic Development and Cultural Change*, 32(4), 819-842.
- Blöchl, F., Theis, F.J., Vega-Redondo, F., & Fisher, E.O.N. (2011). Vertex centralities in input-output networks reveal the structure of modern economies. *Physical Review E*, 83(4), 046127.
- Britton, S.G. et al. (1991). Tourism, Capital and Place: Towards a Critical Geography of Tourism. *Environment and Planning: Society and Space*, 9, 451-478.
- Buhalis, D., (2001). Tourism in Greece: Strategic Analysis and Challenges. *Current Issues in Tourism*, 4(5), pp.440-480.
- Burkart, A.J., & Medlik, S. (1981). *Tourism: Past, Present and Future*. London: Butterworth-Heinemann.
- Butler, R.W. (1980). The concept of a tourist area cycle of evolution and implications for management of resources. *The Canadian Geographer*, XXIV(1), 5-12.
- Çirpici, Y.A. (2023). Key Sector Analysis by IO Networks: Evidence From Turkey. *Panoeconomicus*. doi:10.2298/PAN230326023C.
- Clayton, A., & Karagiannis, N. (2008). Sustainable tourism in the Caribbean: Alternative policy considerations. *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 5(3), 185-201.
- Clauset, A., Newman, M.E.J., & Moore, C. (2004). Finding community structure in very large networks. *Physical Review E*, 70(6), 066111.

- Commission of the European Communities, OECD, UN, & WTO. (2001). *Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework*. Luxembourg, Madrid, New York, Paris: United Nations.
- Contreras, M.G.A., & Fagiolo, G. (2014). Propagation of economic shocks in input-output networks: A cross-country analysis. *Physical Review E*, 90(6), 062812.
- Davidson, T.L. (1994). What are Travel and Tourism: Are They Really an Industry? Στο W. Theobald (Ed.), *Global Tourism: The Next Decade* (pp. 20-26). London: Butterworth-Heinemann.
- Dwyer, L., Forsyth, P., Fredline, L., Jago, L., Deery, M., & Lundie, S. (2006). *Concepts of tourism yield and their measurement*. Gold Coast, Queensland: CRC for Sustainable Tourism.
- Edgell, D. (1990). *International Tourism Policy*. USA: Van Nostrand Reinhold.
- Eurostat. (2008). *CPA-Statistical Classification of Products by Activity in the European Economic Community, 2008 version*. Luxembourg: Eurostat.
- Eurostat. (2008). *NACE Rev. 2 - Nomenclature statistique des Activités économiques dans la Communauté Européenne*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat. (2013). *European System of Accounts – ESA 2010*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat. (2019). *Tourism Satellite Accounts in Europe, 2019 Edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat. (2023). *Tourism Satellite Accounts in Europe, 2023 Edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2785/7794>
- Figini, P., & Patuelli, R. (2021). Estimating the Economic Impact of Tourism in the European Union: Review and Computation. *Journal of Travel Research*, 61(6), 1409-1423. <https://doi.org/10.1177/00472875211028322>
- Frechtling, D.C. (2011). *Exploring the Full Economic Impact of Tourism for Policy Making*. Madrid: UNWTO. https://webunwto.s3.amazonaws.com/imported_images/28700/unwto_paper_t20_france.pdf
- Galanos, G. (2012). The Greek tourism industry and the challenge of the

- economic crisis. Στο *Greece's Horizons: Reflecting on the Country's Assets and Capabilities* (pp. 131-145). Berlin: Springer.
- Greek National Productivity Board. (2019). *Greek National Productivity Board Annual Report 2019*. KEPE Publishing. Athens, Greece.
- Hackl, P., & Hatzimarinakis, S. (2022). *The Impact of Covid on Greek Tourism*. Τεχνική έκθεση. https://www.researchgate.net/publication/376713227_The_Impact_of_Covid_on_Greek_Tourism
- Hackl, P., & Hatzimarinakis, S. (2023). Tourism GDP for 2010 to 2020: New TSA Results for Greece. *Statistical Journal of the International Association for Official Statistics*, 39(1), 155-167.
- Hatzimarinakis, S., & Hackl, P. (2017). *General Report on TSA for Greece: Potentials and Needs*. https://www.researchgate.net/publication/321009980_GENERAL_REPORT_ON_TSA_FOR_GREECE_POTENTIALS_AND_NEEDS_A_light_version_of_the_Final_Report_for_users_of_tourism_statistics
- Hatzimarinakis, S., & Hackl, P. (2018). Pilot Tourism Satellite Accounts for Greece. *Tourismos: an international multidisciplinary journal of tourism*, 13(2), 104-132.
- Hatzimarinakis, S., & Hackl, P. (2022). GDP contribution of tourism in Greece from 2010 to 2020. *Journal of Tourism Research*, 29, 16-21.
- Hatzimarinakis, S., & Hackl, P. (2025). Tourism and Employment: New Tourism Satellite Accounts results for Greece. *Statistical Journal of the International Association for Official Statistics, (SJIAOS)*, Vol 40(4): 995-1007. doi:10.1177/18747655241296334
- Hunziker, W., & Krapf, K. (1942). *Grundriss der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre*. Zürich: Polygraphischer Verlag.
- Hunziker, W., & Krapf, K. (1965). Fremdenverkehr. Στο B. Hofmeister & A. Steinecke (Eds.), *Geographie des Freizeit und des Fremdenverkehrs* (pp. 152-159). Göttingen: Verlag Vandenhoeck.
- International Monetary Fund. (2009). *Balance of Payments and International Investment Position Manual, Sixth Edition*. Washington, D.C.: IMF.
- Kalantzi, O., Tsiotas, D., & Polyzos, S. (2017). The contribution of tourism in

- national economies: Evidence of Greece. *European Journal of Business and Social Sciences*, 5(10), 41-64.
- Kasimati, E. (2016). Does tourism contribute significantly to the Greek economy? A multiplier analysis. *European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation*, 7(1), 55-62. <https://doi.org/10.1515/ejthr-2016-0006>
- Kaspar, C. (1991). *Die Tourismudlehre im Grundriss*. Bern: Verlag Paul Haupt.
- Katemiadis, I., & Papatheodorou, A. (2021). The Importance of Tourism for the Greek Economy: Traits and Development. Στο V. Vlachos, A. Bitzenis & B.S. Sergi (Eds.), *Modeling Economic Growth in Contemporary Greece* (pp. 263-279). Bingley: Emerald Publishing.
- KEPE. (2020). *Greek Economic Outlook*. Issue 41. Αθήνα: KEPE. http://repository.kepe.gr/kepe/bitstream/20.500.12036/1414/13/Oikonomikes_ekselikseis_41_en.pdf#page=49
- KEPE. (2021). *Greek Economic Outlook*. Issue 44. Αθήνα: KEPE. http://repository.kepe.gr/kepe/bitstream/20.500.12036/1414/16/Oikonomikes_ekselikseis_44_en.pdf#page=85
- Kurz, H.D. (1985). Effective demand in a “classical” model of value and distribution: the multiplier in a Sraffian framework. *The Manchester School*, 53, 121-137.
- Leiper, N. (1979). The Framework of Tourism. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 390-407.
- Leiper, N. (2000). Are Destinations the Heart of Tourism? *Current Issues in Tourism*, 3(4), 364-368. <https://doi.org/10.1080/13683500008667878>
- Luce, R.D., & Perry, A.D. (1949). A method of matrix analysis of group structure. *Psychometrika*, 14(2), 95-116.
- Mariolis, T. (2008). Pure joint production, income distribution, employment and the exchange rate. *Metroeconomica*, 59, 656-665.
- Mariolis, T., & Soklis, G. (2015). *The Sraffian multiplier for the Greek economy*. KEPE Discussion Paper, No. 142.
- Mariolis, T., & Soklis, G. (2018). The Static Sraffian Multiplier for the Greek Economy. *Review of Keynesian Economics*, 6, 114-147.
- Mariolis, T., Ntemiroglou, N., & Soklis, G. (2018). The Static Demand Multipliers

- in a Joint Production Framework. *Journal of Economic Structures*, 7, 18.
- Matley, I.M. (1976). Physical and Cultural Factors Influencing the Location of Tourism. Στο R.C. Mill & A.M. Morrison (Eds.), *The Tourism System* (2nd ed., pp. 20-26).
- McCulloh, I., Armstrong, H., & Johnson, A. (2013). *Social Network Analysis with Applications*. Hoboken, NJ: Wiley.
- McNerney, J., Fath, B.D., & Silverberg, G. (2013). Network structure of inter-industry flows. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 392(24), 6427-6441.
- Medlik, S. (1996). *Dictionary of Travel, Tourism and Hospitality* (2nd ed.). Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Metcalf, J.S., & Steedman, I. (1981). Some long-run theory of employment, income distribution and the exchange rate. *The Manchester School*, 49, 1-20.
- Missos, V., Rodousakis, N., & Soklis, G. (2021). *A Recovery for Whom? The Case of the Greek Tourism Sector*. Levy Economics Institute Working Paper Series, No. 21-4.
- OECD. (2021). *Guide to OECD's Trade in Value Added Indicators, 2021 Edition*. Paris: OECD Publishing.
- Papadopoulos, S.I., & Mirza, H. (1985). Foreign Tourism in Greece: An Economic Analysis. *Tourism Management*, 6(2), 125-137.
- Richter, L.K. (1983). Tourism Politics and Political Science: A Case of Not So Benign Neglect. *Annals of Tourism Research*, 10(3), 313-335.
- Rodousakis, N., Soklis, G. & Tsekeris, T. (2025) Sectoral and Regional Multiplier *Values of the Greek Economy*. Studies, No. 88, Centre of Planning and Economic Research, Athens, Greece.
- Sarantakou, E., & Terkenli, T. (2019). Non-Institutionalized Forms of Tourism Accommodation and Overtourism Impacts on the Landscape: The Case of Santorini, Greece. *Tourism Planning & Development*. <https://doi.org/10.1080/21568316.2019.1569122>
- Shakeela, A., Ruhanen, L., & Breakey, N. (2011). The role of employment in the sustainable development paradigm—The local tourism labor market in small island developing states. *Journal of Human Resources in Hospi-*

- tality & Tourism*, 10(4), 331-353.
- Singh, R.D.H. (2006). Import content of tourism: Explaining differences among island states. *Tourism Analysis*, 11(1), 33-44.
- Smith, S.L.J. (1988). Defining Tourism: A Supply-Side View. *Annals of Tourism Research*, 15(2), 179-190.
- Spilanis, I. (2003). *Tourism et développement durable en Méditerranée. La Grèce*. UNEP/Mediterranean Action Plan/Plan Bleu, p. 30 + Annexes.
- Spilanis, I., Vayanni, H., & Glyptou, K. (2011). Profile of Sustainability in some Mediterranean Tourism Destinations. *Rapport pour le Plan Bleu*. https://planbleu.org/sites/default/files/publications/note_methodo_profil_durabiliteuk.pdf
- Sraffa, P. (1960). *Production of Commodities by means of Commodities: Prelude to a Critique of Economic Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, U.K.
- Technical Assistance Action to Support Tourism Planning and Policy for the Promotion of Sustainable Tourism Development in Greece (2021). *Develop Monitoring and Reporting Tools for Greek Tourism*. Ministry of Tourism. Available at <https://mintour.gov.gr/doryforos-logariasmos-toyris-moys-dynatotites-kai-anagkes/>
- Tsartas, P.A., & Lagos, D.G. (2013). Critical Evaluation of the Greek Tourism Policy. Στο *European Socio-Economic Integration* (pp. 203-221). Boston, MA: Springer US.
- Tsekeris, T. (2017a). Global Value Chains: Building Blocks and Network Dynamics. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 488, 187-204.
- Tsekeris, T. (2017b). Network Analysis of Inter-Sectoral Relationships and Key Sectors in the Greek Economy. *Journal of Economic Interaction and Coordination*, 12(2), 413-435.
- Tsekeris, T. (2021). The European Value Chain Network: Key Regions and Brexit Implications. *European Planning Studies*, 29(8), 1495-1513.
- UN. (2008). *International Recommendations for Tourism Statistics*. New York: United Nations Publications.
- UNWTO. (2005). *Metadata Project: General Guidelines for Documenting*

- Tourism Statistics* (Version 2). Madrid: WTO Publications.
- UNWTO. (2018). *Tourism for Development – Volume I: Key Areas for Action*. Madrid: UNWTO. <https://doi.org/10.18111/9789284419722>
- UNWTO. (2022). *Measuring the Sustainability of Tourism (MST): Estimating Tourism Direct GDP with Limited Data*. Madrid: WTO Publications. https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2022-12/Measuring_TDGDGP.pdf
- UNWTO, OECD, & Eurostat. (2008). *International Recommendations for Tourism Statistics*.
- United Nations, WTO, Commission of the European Communities, & OECD. (2010). *Tourism Satellite Account: Recommended Methodological Framework 2008 (TSA: RMF 2008)*. Luxembourg, Madrid, New York, Paris: United Nations.
- United Nations Statistics Division. (2008). *International Standard Industrial Classification of All Economic Activities*, Revision 4. New York: United Nations.
- WTTC. (2021). *Economic Report 2019*.
- Zacharatos, G. (1984). *Tourismus und Wirtschaftsstruktur – Dargestellt am Beispiel Griechenlands*. Europäische Hochschulschriften. Frankfurt, Bern, New York: Peter Lang.
- Wasserman, S., & Faust, K. (1994). *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Watts, D.J., & Strogatz, S.H. (1998). Collective dynamics of ‘small-world’ networks. *Nature*, 393, 440-442.

ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΣΕΙΡΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

1. K. P. Prodromidis and J. N. Anastassakou. *The determinants of Greece's commodity trade 1961-1978*. Athens, 1983.
2. Θ. Κατσάνεβα. *Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα: Το θεσμικό πλαίσιο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις*. Αθήνα, 1983.
3. Γ. Χ. Κάτσου και Ν. Ι. Σπανάκη. *Βιομηχανική προστασία και ένταξη: Διερεύνηση και μέτρηση του βαθμού προστασίας της ελληνικής βιομηχανίας πριν και μετά την ένταξη στην ΕΟΚ*. Αθήνα, 1983.
4. Δ. Α. Κάζη και Χ. Ι. Περράκη. *Licencing και βιομηχανική ανάπτυξη: η περίπτωση της Ελλάδας*. Αθήνα, 1984.
5. Α. Γκανά σε συνεργασία Θ. Ζερβού. *Φάρμακα: επίπεδο και πολιτική τιμών*. Αθήνα, 1984.
6. Λ. Αθανασίου. *Η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα: Μετρήσεις του βαθμού ανισοκατανομής στα πρόσφατα χρόνια*. Αθήνα, 1984.
7. J. Lekakis. *Economics and air quality management in the greater Athens area*. Athens, 1984.
8. Ν. Τσoris. *The financing of Greek manufacture*. Athens, 1984.
9. Δ. Γιαννακόπουλου. *Το ελληνικό σύστημα εμπορίας ζώντων ζώων και κρέατος*. Αθήνα, 1984.
10. B. P. Singh. *The impact of tourism on the balance of payments: A case study of Greece*. Athens, 1984.
11. Ι. Γ. Βαρθολομαίου. *Διακλαδικές επιδράσεις των δημοσίων δαπανών*. Αθήνα, 1984.
12. Δ. Κατοχιανού σε συνεργασία Ευμ. Θεοδωρή-Μαρκογιαννάκη και Αικ. Συκαρά. *Κλαδική-χωρική ανάλυση της ελληνικής*

μεταποίησης. Αθήνα, 1984.

13. Κ. Καραμπάτσου-Παχάκη. *Τα λαχανικά στα πλαίσια της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ*. Αθήνα, 1984.
14. Β. Οικονομοπούλου. *Εμπειρική ανάλυση των παραγόντων κόστους στη διαμόρφωση των τιμών στην ελληνική βιομηχανία*. Αθήνα, 1984.
15. S. Skoumal and D. A. Kazis. *Innovation in Greek manufacturing: Role of advanced technologies and new management outlook*. Athens, 1985.
16. Π. Κουτσουβέλη. *Παράγοντες αποταμιευτικής συμπεριφοράς των ιδιωτών στην Ελλάδα*. Αθήνα, 1985.
17. Α. Πανεθυμιτάκη. *Η μέτρηση της υποκατάστασης εισαγωγών: Παραδοσιακοί δείκτες και δύο νέες προτάσεις. Ελληνική εμπειρία 1958-1976*. Αθήνα, 1985.
18. D. Maroulis. *Economic development and the structure of the balance of payments*. Athens, 1986.
19. Γ. Αγαπητού. *Η φορολογία εισοδήματος στην Ελλάδα. Τιμαριθμική αναπροσαρμογή και εναρμόνιση με την ΕΟΚ*. Αθήνα, 1986.
20. Π. Κομίλη. *Χωρική ανάλυση του τουρισμού*. Αθήνα, 1986.
21. Γ. Μπίτσικα. *Κοινωνική αξιολόγηση σχεδίων δημόσιων επενδύσεων στην Ελλάδα*. Αθήνα, 1986.
22. Κ. Ν. Κανελλόπουλου. *Εισοδήματα και φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί παράγοντες*. Αθήνα, 1986.
23. A. Wood-Ritsakakis. *Unified social planning in the Greek context*. Athens, 1986.
24. S. C. Athanassiou. *Eco-demographic changes and labour supply growth in Greece*. Athens, 1986.
25. Γ. Α. Ζαχαράτου. *Τουριστική κατανάλωση: Η μέθοδος υπολογισμού και η χρησιμότητά της για την έρευνα των επιδράσε-*

ων του τουρισμού στην εθνική οικονομία. Αθήνα, 1986.

26. Ζ. Γεωργαντά. *Η προσέγγιση Box-Jenkins στην ανάλυση και πρόβλεψη χρονολογικών σειρών*. Αθήνα, 1987.
27. Ν. Π. Γλυτσού. *Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα: Δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*. Αθήνα, 1988.
28. Γ. Χ. Κάτσου. *Προβληματικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα: Αίτια, πρόβλεψη, πρόληψη και εξυγίανση*. Αθήνα, 1988.
29. Δ. Κατοχιανού και Ε. Θεοδωρή-Μαρκογιαννάκη. *Το ελληνικό σύστημα αστικών κέντρων*. Αθήνα, 1988.

ΜΕΛΕΤΕΣ¹

30. Ath. Th. Balfoussias. *Personal income taxation: Tax responsiveness. Distributional and incentive effects: The case of Greece*. Athens, 1990.
31. C. A. Karmas, A. G. Kostakis and Th. G. Dragonas. *Occupational and educational demand of lyceum students: Development over time*. Athens, 1990.
32. Th. A. Skountzos. *Income multipliers in the context of the social accounting Matrix: The case of Greece*. Athens, 1990.
33. A. G. Kostakis. *The occupational choices of Greek Youth: An empirical analysis of the contribution of information and socio-economic variables*. Athens, 1990.
34. P. V. Karadeloglou and P. N. Koutsouvelis. *Macroeconometric model KEPE-LINK (MYKL)*. Athens, 1991.
35. G. J. Mergos. *Output supply and input demand in Greek agriculture: A multi-output function approach*. Athens, 1991.
36. Ν. Π. Γλυτσού. *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της μετα-*

¹ Η σειρά «ΜΕΛΕΤΕΣ» αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης σειράς «ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ».

ναστευτικής κίνησης και της ροής εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας. Αθήνα, 1991.

37. E. P. Anagnostopoulou. *Studies in the equilibrium approach to inflation and unemployment*. Athens, 1991.
38. Λ. Α. Αθανασίου. *Οικονομικές ανισότητες στην Ελλάδα: Εξελίξεις και πιθανές επιπτώσεις*. Αθήνα, 1991.
39. Δ. Κ. Μαρούλη. *Προβλήματα και προοπτικές των ελληνικών εξαγωγών: Προϋποθέσεις ανάπτυξης τους στην ενοποιημένη ευρωπαϊκή αγορά*. Αθήνα, 1992.
40. Π. Α. Καββαδία. *Δείκτες περιφερειακής ανάπτυξης της Ελλάδας*. Αθήνα, 1992.
41. Μ. Στ. Πανοπούλου. *Οικονομικά και τεχνικά προβλήματα στην ελληνική ναυπηγική βιομηχανία, 1850-1914*. Αθήνα, 1993.
42. Δ. Θ. Αθανασακοπούλου. *Τιμολογιακή και επενδυτική πολιτική των μεταφορών. Η περίπτωση των ελληνικών χερσαίων εμπορευματικών μεταφορών*. Αθήνα, 1994.
43. Π. Π. Παρασκευαΐδη. *Πηγές προέλευσης και μηχανισμοί πραγματοποίησης οικονομικού πλεονάσματος: Η περίπτωση του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα*. Αθήνα, 1995.
44. G. C. Kostelenos. *Money and output in modern Greece: 1858-1938*. Athens, 1995.
45. Δ. Α. Σακκά. *Το διαρθρωτικό πρόβλημα και ο οικονομικός προγραμματισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα, 1996.
46. Π. Χ. Λίβα. *Τεχνολογικές μεταβολές ενεργειακών πινάκων εισροών-εκροών 1980-1985 και συντελεστές εισροών-εκροών 1990 της ελληνικής οικονομίας*. Αθήνα, 1996.
47. Ε. Ξυδέα, Μ. Κουνάρη, Α. Κώτση, Μ. Παπαδημητρίου, Ι. Ρεζίτη, Σ. Σπαθή και Στ. Χειμωνίτη-Τερροβίτη. *Τα οικονομικά των τυχερών παιχνιδιών στην Ελλάδα*. Αθήνα, 2000.
48. Π. Κομίλη και Ν. Βαγιονή. *Εισαγωγή σε μεθόδους και τεχνι-*

κές αξιολόγησης στον Περιφερειακό και Χωροταξικό Σχεδιασμό. Αθήνα, 2000.

49. F. P. Zervou. *Social insurance system of Greece: A comparison with British, American and Spanish social security systems. An econometric model*. Athens, 2001.
50. Κ. Ν. Κανελλόπουλου, Κ. Γ. Μαυρομαρά και Θ. Μ. Μητράκου. *Εκπαίδευση και αγορά εργασίας*. Αθήνα, 2003.
51. Θ. Π. Λιανού σε συνεργασία Π. Παπακωνσταντίνου. *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική διερεύνηση*. Αθήνα, 2003.
52. G. Kaplanoglou and D. M. Newbery. *The distributional impact of the proposed tax reform on Greek households*. Athens, 2003.
53. Σ. Δημέλη. *Συγκριτικά πλεονεκτήματα της Ελληνικής Οικονομίας: Συνολική και κλαδική ανάλυση 1990-2001*. Αθήνα, 2004.
54. Α. Σαρρή, Στ. Ζωγραφάκη και Π. Καρφάκη. *Μακροοικονομικές και αναδιανεμητικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία από μια αναμόρφωση του φορολογικού συστήματος*. Αθήνα, 2004.
55. Κ. Ν. Κανελλόπουλου, Ζ. Ν. Αναστασάκου, Α. Κ. Κώτση, Θ. Ν. Μανιάτη και Κ. Μ. Παχάκη. *Διανομή, αναδιανομή και φτώχεια*. Αθήνα, 2004.
56. Φ. Ζερβού. *Η χρηματοδότηση του συνταξιοδοτικού συστήματος, 1981-2000*. Αθήνα, 2004.
57. Σ. Χανδρινού, σε συνεργασία Κ. Αλτίνογλου και Α. Πεπέ. *Εξέλιξη των ΜΜΕ στη χώρα μας: Εκτίμηση και σύγκριση της αποδοτικότητας και ευελιξίας των ΜΜΕ και των μεγάλων μεταποιητικών παραγωγικών μονάδων*. Αθήνα, 2005.
58. Μ. Panopoulou. *Technological change and corporate strategy in the Greek banking industry*. Athens, 2005.
59. Αν. Λαμπροπούλου. *Η ελληνική γεωργία στο διεθνές αντα-*

γωνιστικό περιβάλλον. Αθήνα, 2005.

60. Θ. Τερροβίτη. *Παραγωγή και χρήση των τεχνολογιών της πληροφορίας και των επικοινωνιών στην Ελλάδα: Σημασία και επιπτώσεις*. Αθήνα, 2005.
61. Κ. Ν. Κανελλόπουλου σε συνεργασία Π. Παπακωνσταντίνου. *Οικονομικές διαστάσεις της κατάρτισης ενηλίκων*. Αθήνα, 2005.
62. Σ. Σπαθή. *Σύγκριση των αεροπορικών και ακτοπλοϊκών μεταφορών στις γραμμές εσωτερικού. Οικονομετρική εκτίμηση της ζήτησης*. Αθήνα, 2005.
63. P.-I. K. Prodromidis. *A regional analysis of declared incomes in Greece*. Athens, 2006.
64. M. G. Arghyrou. *The effects of the accession of Greece to the EMU: Initial estimates and future prospects*. Athens, 2006.
65. Γ. Παναγόπουλου και Γ. Πελετίδη. *Βασιλεία II: Περιγραφή και Συνέπειες για το Τραπεζικό Σύστημα*. Αθήνα, 2008.
66. P.-I. K. Prodromidis. *The spatial distribution of male and female employment and unemployment in Greece*. Athens, 2008.
67. Κ. Ευστρατόγλου. *Αξιολόγηση της επαγγελματικής κατάρτισης ανέργων στην Ελλάδα*. Αθήνα, 2009.
68. Κ. Αθανασούλη. *Η επαγγελματική μετάβαση των πτυχιούχων των Φιλοσοφικών Σχολών*. Αθήνα, 2010.
69. Ι. Ρεζίτη. *Η διαδικασία μετακύλισης τιμής στον ελληνικό αγροδιατροφικό τομέα: Η περίπτωση των οπωροκηπευτικών*. Αθήνα, 2010.
70. T. Tsekeris. *Travel consumption and market competition in Greece*. Athens, 2010.
71. A. Koutroulis. *Finance and economic growth: The case of Greece 1960-2005*. Athens, 2011.
72. Θ. Π. Λιανού και Τζ. Καβουνίδη. *Μεταναστευτικά ρεύματα στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα*. Αθήνα, 2012.

73. E. A. Kaditi. *Analysis of the Greek food supply chain*. Athens, 2012.
74. Σ. Παπαϊωάννου. *Οικονομική μεγέθυνση στην Ελλάδα: Τάσεις και μεσοπρόθεσμες προοπτικές*. Αθήνα, 2013.
75. Τζ. Καβουνίδη και Ι. Χολέζα. *Οι διαδρομές των νέων μεταναστευτικής προέλευσης στην εκπαίδευση και στην αγορά εργασίας*. Αθήνα, 2013.
76. Ι. Κωνσταντακοπούλου. *Ανάλυση του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου: Κλαδική ανάλυση, συγκριτικά πλεονεκτήματα, εξαγωγές και οικονομική ανάπτυξη, 2000-2014*. Αθήνα, 2015.
77. Ι. Reziti. *Non-linear Adjustment in the Greek Milk Market*. Athens, 2016.
78. S. Papaioannou (coordinator), Th. Tsekeris and Ch. Tassis. *Regional and sectoral efficiency of the Greek economy: Measurement and determinants*. Athens, 2017.
79. Φ. Οικονόμου και Χ. Τριαντόπουλου. *Οικονομική κρίση και καταθέσεις: Ελλάδα και Νότιος Ευρώπη*. Αθήνα, 2018.
80. Ι. Κωνσταντακοπούλου, Τ. Μαγδαληνού και Γ. Σκίντζη. *Διερεύνηση του εξωτερικού εμπορίου και της ανταγωνιστικότητας των εξαγωγών των χωρών της Ευρωζώνης*. Αθήνα, 2019.
81. Αικ. Τσούμα, Ι. Κουντούρη, Φ. Οικονόμου, Γ. Παναγόπουλου και Γ. Σκίντζη. *Ειδικοί Φόροι Κατανάλωσης στα καπνικά προϊόντα και τα αλκοολούχα ποτά στην Ελλάδα: Έσοδα και ελαστικότητες*. Αθήνα, 2020.
82. T. Tsekeris and S. Papaioannou. *Agglomeration economies and productivity in the EU regions*. Athens, 2021.
83. Έ. Αθανασίου, Α. Κώτση και Ε. Ι. Νίτση. *Εξαγωγές αγαθών της Ελλάδας: Επιδόσεις, εξειδίκευση και διαφοροποίηση*. Αθήνα. 2022.
84. Κ. Λοίζου. *Οι διαστάσεις του προβλήματος των μη εξυπηρετούμενων δανείων και η ελληνική περίπτωση κατά την περί-*

οδο 2002Q4-2019Q1. Αθήνα. 2022.

85. Κ. Πασσά, *Ζητήματα παραγωγικότητας στην ελληνική οικονομία: Κοινωνικοί προσδιοριστικοί παράγοντες*. Αθήνα, 2024.
86. Αιμ. Μαρσέλλου, *Διανομή εισοδήματος και ζήτηση: Θεωρία και εμπειρική διερεύνηση με στοιχεία της ελληνικής οικονομίας, 1960-2017*. Αθήνα, 2025.
87. E. Tsouma, F. Economou, A. Kontolaimou and G. Skintzi. *Value Added Tax revenue buoyancy and elasticity in Greece*. Athens, 2025.
88. N. Rodousakis and T. Tsekeris. *Sectoral and regional multiplier values of the Greek economy*. Athens, 2025.

Επιμέλεια έκδοσης: Ελένη Σουλτανάκη
Μορφοποίηση-σελιδοποίηση: Μαρία Ιωάννα Πατεράκη

Εκτύπωση:
[βιβλιοτεχνία]

Ζ. Πηγής 52Α, Εξάρχεια – Παπαρηγοπούλου 6Α-Δ, Περιστέρι
Τηλ.: 210 38.01.844 - 210 57.89.355
www.vivliotechnia.gr